STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ЗА

СЛОБОДУ И НАРОД.

ПОКУШАЈИ

ВЛАДИМИРА ЈОВАНОВИЋА,

члана уједињене омладине Србске.

У НОВОМЕ САДУ

ПЛАТОНОВА ШТАМПАРИЈА

1868.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Београд

Покушаји за слободу и народ који су у ову књигу сабрани, печани су у времеру од 1861. до 1868. у разним повременим листовима, или у засебним књижицама, па сад се само са неким изменама у збирки препечатавају.

За што је у овој књизи означено, да је из „Слободе“ препечатано, то је печатано и на Србском и на Француском језику. Састав: „Србски народ и Источно питање“ печатан је најпре на Инглеском језику, па онда су два Србска издања изишла, једно у Новом Саду а друго у Београду; сад се трећи пут на Србском штампа.

Осим чланка: Сагласност у народној привреди, што је израђен по Коклену и по Бастију; даље, чланка: Законитост, израђеног по Бастију; и најпосле, чланка: Неколике црте историјског живота Србског, из историје Србске књижевности коју је написао П. Ј. Шафарик: сви други покушаји, у овој књизи, јесу изворни (оригинални) покушаји подписанога.

Ако се ова књига јавности предаје, то се чини само да би се изазвале уједињење младе силе Србске на покушаје за слободу и народ, у чему је право и дужност свију људи, па и достојанство и снага младог Србства.

На крају ове књиге читаоци ће наћи исправке [illegible] штампарских погрешака, које су на први [illegible] пасти могле. За недоследности у право[illegible] [illegible], које су тако честе у овој књизи, нека [illegible], да се немају приписати подписаном.

Нови Сад 1. маја 1868.

Владимир Јовановић.

Шта је слобода.*)

Слобода значи, да је свако властан од себе.

Бити властним од себе, то се зове бити човеком.

Заиста, достојанство човека неможе бити ни у чему другоме, него у сагласном развитку његових способности, његових осећања, његових мисли, његових тежња, његове радње, његовог личног живота. А може-ли да се тако развије човек, ако није властан од себе? Ко није властан од себе, тај несме да буде изразом себе самог; ко несме да буде изразом себе самог, тај неможе да се за човека развије. Недати човеку да буде властним од себе, значи недати му могућности да буде собом у себи, да буде човеком.

Почем слобода значи, да је **свако** властан од себе: то би се грешило, ако би се мислило, да се слободом једнога иштећава слобода другога. Тако погрешно мишљење може долазити само од предпоставке, да су лични интереси једно другоме противни. Но кад се за личне интересе узме оно што они у истини јесу: добија се уверење, да су прави лични интереси сви међу собом сагласни.

Шта је лични интерес?

Личним интересом може се назвати само оно, чиме се подпомаже обстанак и напредак лица.

Узмемо ли, да је оно чиме се подпомаже обстанак и напредак једнога противно обстанку и напредку другога, онда следује ово: што се више гњече и што више робују једни, тим је сигурнији обстанак и напредак других.

---

*) Препечатано из „Слободе.“

Али искуство и време сведоче, да је тим мање сигурности за све што више једни притискују друге. А напротив, што је више узајмног поштовања и подпомагања, тим је више могућности за свакога, да развије силе што га човеком чине, да те силе што боље употреби на своју собствену корист, и опет да што више добра види од сједињених сила свију.

Тако историја учи, да оно што је на штету једноме, на штету је и другоме.

Будући се интерес једнога ујамчује интересом другога: зато се нема куд, него да се закључи ово: прави лични интереси несамо да нису противни једно другоме, него они сви укупно сачињавају једну сагласну целину, целину која се зове обшти интерес.

Они којима се хоће, да им други робују, упашће ту у реч, вичући: „па лепо, нека човек најпре сазре, да уме разликовати оно што јесте лични интерес, од онога што тај интерес није, па ће му се дати слобода.“

На то ми одговарамо: човек се истина нерађа развит, али он носи у себи клицу свог развитка. Како да сазре створење које је опредељено да се из себе развија? Никако окивањем, него слободним употребљењем његових природних дарова и способности.

Ми несмећемо с ума разлике које владају међу људима, ми признајемо, да је за дете водиљка и за богаља штака. Али ми велимо, да то што служи за подпору слободи, сасвим је противно ономе што се зове јарам. Подпора подиже дете и усправља богаља; јарам их обоје гњечи и дави.

Но да рекнемо, да људи пре него што дођу до подпуне слободе, морају бити подчињени једноме од њих: ми питамо: ко је тај смртни што све зна, што све види, што је савршен и свемогући, те да сме присвајати право и власт, да он пресуђује кад су други зрели, и да он другима слободу дели?

Сви ми људи, сви до једног, створења смо несавршена и ограничена, сви подлежимо слабостима и погрешк[illegible] тек искуством докучујемо, шта ваља,

а шта неваља. Но искуство није дело једног човека, него је оно дело свега човештва, дело које се постизава слободом умне и физичне радње. Само тим начином могао се род човечији од рата свију противу свакога, и свакога противу свију, узвисити до овог друштвеног стања, које прелази у савез народа и држава.

Јест, ако је некада човек нападао на човека и јачи гњечио слабије, искуство је сјединило слабије противу њиховог угњетача, и онда су обе стране постале уверене, да људи нису створени да гњече једно друго, већ да се узајмно подпомажу. Јер ко једноме мира неда, опасан је и другоме; а да коме добра буде, нема поузданијег средства, него да он припомаже добру других.

Кад је тако јасно, да слобода сачињава оно што се зове лични интерес, и да на основу слободе искуство чини свакога одговорним за оно чему је он узрок: онда није истина, да се слободом једнога тлачи слобода другога.

Напротив, баш се слободом развија чуство узајмности (солидарности) међу људима. Човеку је урођена љубав према себи, љубав која обухвата све у чему личност себе сазнаје. Но ми смо показали како је слобода то у чему свака личност себе видети може. Па кад је то тако, кад је слобода једнако јемство за све личности: онда је слобода и оно на чему се оснива општа љубав човештва. Слобода учи човека да нечини другоме зло, јер се зло за зло враћа; слобода управља људске силе обштем интересу, јер је у обштем интересу свачији интерес; слобода привлачи човека човеку, јер човек без подпоре човека обстати и напредовати неможе; слобода развија свест о правди, слобода води једнакости и братству!

Упоредимо човека старог века са данашњим човеком, упоредимо слободне и независне земље нашег времена са деспотијским државама, или са земљама у којима туђинац господари, и наћићемо искуствима освештано то што у основу напред изрекосмо.

Наћићемо, да свугде где слобода влада, способности људске развијају се, чуство поштења уздиже се, дру-

штвене врлине распростиру се, свет идеја отвара се, проналасци научни множе се, знања као опште добро све су обилнија, радња се велича, живот постаје племенитији, човек се усавршава, човештво напредује.

А свугде где насиље царује, човек је мање обавештен, мање поштен, зле страсти разуздавају се о трошку савести, незнање помрачава дух, и предрасуде постају најжешћа сметња људском развитку и усавршању.

Тако је слобода оно што човека човеком чини; слобода је природно и вечно право човека.

Кад човек само слободом бива човек: онда је дужност сваког човека, и задатак сваког човечанског законодавства, да слободу заступа у свима односајима људским: у фамилији, у општини, у држави, у привреди, једном речи и у домаћем и у јавном животу, па и у међународним односајима.

Отуд и слобода лична, слобода фамилије, слобода привредна и политична, слобода народна и општа јесу имена којима се означују права и дужности човека у друштву живећег.

Приступ предавању науке о народној привреди у великој школи у Београду (у септембру 1863.).

Може бити, да се некад на овој земљи ваљало само родити, па да се живи. Тако рајски благовати могао је човек само докле му је мање требало, него што му је природа од себе доносила. Но ми живимо у сасвим другом времену. Да се још и сад „леб као плод бере“, то је изузетак. По правилу, земља је данас људима толико насељена, и људске потребе тако су многоструčно развите, да данашњем човеку, нити је доста оно што природа сама производи, нити он може све непосредно употребити. Човек у ово време мора будити природу, па да она за њега бди, мора придружити своје силе њеним силама, па да она за њега ради; он мора сејати, па да може жњети, мора знојем искупљивати земљу на којој ће сејати, мора прерађивати производе које ће уживати. Тако је на труд и на муку осуђен данашњи човек! Од питања како ће олакшати своју судбу, нема пречег питања за њега. Народној привреди, коју ћемо да учимо, задатак је да проматра стварне услове, од којих зависи решење тога питања. У ту науку, ничим се неможе боље увести, него прегледом онога, што је човек до сада чинио за олакшање своје судбе. Да приступимо том прегледу.

Брига о олакшању судбе човечије, природно се своди на ову тежњу: да се што више смање труд и

мука, а што знатније повећа уживање. У прво време оскудости, докле се још незнађаше за достојније употреблење човечијих сила, глад наведе људе, да живе један о трошку другога. Грабеж и освајање, разбојништво и рат беху извори њиховог уживања. Човек убијаше и пљачкаше човека, или се вођаху ратови, у којима побеђени постајаху робовима, а победитељи господарима. Робови се труђаху и мучаху, а господари се наслађиваху плодовима од туђега рода. Али у беди угњетених нађоше најпосле и угњетачи своју беду, и кад се показа да је „луда сила брза погибија“, да је „отето проклето“: одпоче време искуства, време друштва и науке, време напредка. Искуство пробуди свест: да људи немогу обстати другачије, него ако је сваки властан од себе и од онога што својим знојем стече; да ваља штедити старе плодове и њима се као капиталом, производно служити, докле се дође до нових, и да такве штедње неможе бити докле се свакоме неујамчи несамо подпуно лично уживање радних производа, већ и њихово пренашање на најмилије, на децу и фамилију. Искуство отвори очи, даље, и увиде се, да се намножавању људи и свакидашњем обнављању њихових потреба неможе одољевати другачије, него ако се учини, да извори производства непрекидно теку, да се средства за живот производе, троше и све наново производе, а зато се изискује ближе сазнање природних закона производства.

Тако се дође до појма о собствености, и посташе друштва ради заштите слободе и собствености, тако се увиде потреба, да се све дубље проматрају закони природе, и да се све више сазнаје, како ће се извори производства што подпуније, што снажније и користније употребљавати за људске потребе. Развијањем и множењем таквог проматрања и сазнавања постави се темељ наукама и напредку.

Наравно, ни друштва ни науке небеху с почетка оно што су данас. Друштва небеху толико јака, да би у својој средини у[illegible]дати тежњу за жи-

вљењем о туђој муци. Та тежња указиваше се у свакојаким облицима: час као безвлаштина (анархија), час као превара (језуитство), час као насиље и тиранство (деспотија са бирократијом, олигархија, аристократија, феудализам са кулучарством, монопол и разне повластице). С друге стране, гомила дивљака лакомише се на тековину друштава и нападаху споља на ова. Из историје знамо, како су н. пр. блага Персије, Египта и Римске царевине после толиких унутрашњих борба, постала пљеном варвара.

Па и науке су тек после дуге борбе доспеле до данашњег правца, с почетка је све од одкровења зависило. Сматрало се да је свет тајна која се само „веледусима" и по милости одкрива. Такав пут невођаше наравно проматрању, него молитви. Неиспитане силе природе беху или добри или зли богови, а човек роб њихов. У светом зазору он се неусуђиваше да природне силе проматра, да их разчлањује и на своју корист наводи, њега само одушевљаваше лепота, или га ужасаваше страхота њихова. У чувству своје немоћи и зависења од њих он тражаше, да их жртвама придобије или молитвама ублажи. Доцније увиде се, да одкровење које доводи појаве од удаљених непознатих узрока, остаје вечито у границама вере, а знање постизава се тек проматрањем, у ком се свакој појави најближи извор, а сваком извору све дубљи основ прониче. Али и после тога дуго се још небеше начисто са изворима знања. Познато је н. пр., како се до скора одвајаше философија од искуства: зна се, колико се у философији покушавало, да се мимо искуства (абстрактно) определе закони мишљења, као да дубоко мишљење неби било у нераздучној свези са дубоким искуством и знањем. Зна се, како је таква једностраност за толико векова заносила алхимисте, астрологе и лекаре, те се износаху на видело свакојаки знаци и лекови, а ни један закон. Зна се, како је формална лођика сматрана као калуп школског мудровања, док најпосле и они који је сковаше, признаше да је она кршевита „странпутица" за човечији ум. Зна се, како се и ма-

тематика сматрала као производ голога мишлења, производ независан од искуства, а неувиђаше се, како дете добија појам о целоме и о деловима, тек пошто је видело, како се н. пр. јабука полови и четврта. Зна се, како су просторија и време искључивани од искуства и проматрања, докле се једва увидело, да се они црпе чувственим опажањем једнога поред другог, и једнога за другим. Зна се, колико се говорило, да се проматрањем несазнају ствари за себе, већ само онако, како се оне односе на човечија чуства, докле се није обавестило, да знање представља зналца, да оно заиста и није ништа друго, него одношај ствари према проматрачу, и да ствар баш по своме одношају, према другим предметима, н. пр. према проматрачу, бива ствар за себе. Најпосле, познато је колико се пребацивало, да наука олакшава обману и превару, докле се није признало, да се науком и одкрива обмана и превара, и по томе да од обштег распространења науке, нема бољега средства противу обмане и преваре.

Ако и јесу у прва времена страдала друштва и науке: велики дар човека да сазнаје себе и свет око себе, неугуши се у том страдању; напротив, он се страдањем још боље изоштри. Покретан нуждом човек развијаше свој дар све даље, докле се најпосле неузвиси до свести о данашњем правцу науке и друштва. Увиде се т. ј., да се у проматрању и сазнавању својстава ствари, која на развита чуства упечатак праве, састоји проматрање и сазнавање саме ствари. Извођењем обштега из својстава многих ствари, или превођењем својстава у једну обшту мисао, у један обшти одношај према чуствима и мозгу, дође се до закона. Закони беху погођени: ако се слагаху са искуством не једног века и човека, већ свију времена и свега човештва.

Тек тако, тек обштим искуственим докучивањем закона одпоче се абсолутна наука, наука над којом нема науке. Науком о себи и о природи, човек све боље сазнаваше како ће слободом у друштву олак-

шавати своју судбу. И кад се немаде шта очекивати за слободу од гордих замкова, који својим повластицама окиваху кулучаре и робове за земљу: слобода се индустријом и трговином у варошима заче. Ту се основа обштина као права колевка данашњег друштва и развитка његовог. Између разних обштина, направише се савези као узајмно јемство за слободу и собственост. Слободан да употреби све, што је имао у својој власти, и уверен да ће уживати плодове свог труда, човек даде већи полет својим способностима и пошири основу својој радњи, он пронађе начине и средства, да што боље очува своју тековину и што брже намножи производе нове радње. Хришћанство наста, и указаше се благослови људске једнакости и братства. Пронађе се барут, и човек поста јачи од варварина, и сигурнији него икад пре. Пронађе се штампа, и дође се до начина да се надвлађује глупост и сујеверство, да се свако проматрање, свака мисао, сваки проналазак неограничено производи и развија, и да се знања са мало трошка и са необичном брзином распростиру, да се од једног нараштаја на други кроз небројене векове са приновом преносе. Одкри се Америка, и створи се нов свет за тековину и напредак. Пронађе се употребивост парне силе и електрике, и постигоше се толике механичне услуге, које се ни људском ни животињском снагом неби постигле. Тако пароброд, гвоздени пут и телеграф дадоше човеку власт над просторијом и временом, што дотле човека окиваху; они га поставише у стање, да нетрестано шири круг видела свога, да са брзином муње ходи по земљи и изпод земље, да прелеће и долине и брегове и гору и воду, па да најпосле и испод мора проноси своје мисли! А добротворство парних машина у небројеним предузећима ни измерити се не може. Са проналаском компаса човек доби највернијег вођу у тамној ноћи и непознатом пределу, на сињем мору, у дубоким гудурама, у несагледним пустињама, свугде и свакад. Пронађе се увећавајуће стакло, наочари, телескоп и микроскоп, и придаде се човечијем оку сила да догледа

и најдаља небеска тела, да види земљу као јединицу у реду небројених светова, да завири у најскривеније жице земаљског света, па да и у сродности клица нађе сродност између растиња, животиње и људи! Пронађоше се закони тежине (гравитације) и добише се средства за најточнију меру, и за доказ вечности света. Пронађе се барометар, предузе се мерити притисак атмосфере и висина брегова, и тај проналазак послужи као темељ многима другим проналасцима, као црпаљки ваздуха, справи за гњурање у морске дубљине, справи за узлетање по ваздуху (балону) и т. д. Уз проналаске може се споменути још и препитомљавање страног растиња и животиње, и уобште распространење средстава за живот из једног предела у други, као: стрмних жита, кукуруза, кромпира и винове лозе, маслине, соли, каменог угљена, памука, гвожђа, и т. п. Даље се може споменути проналазак новца, увод кредита, отварање нових путова за обрт. Отварање светској трговини Хине, Јапана и Египта, и европско насељавање Индије, одкровење знатних мајдана у Калифорнији и Аустралији, сдружено са насељавањем овога петог 'дела света, банкерска предузимања, нови преображај у царинском и финансијском систему, одговорност владе пред народом, и остала средства, којима се човочија слобода, тековина и напредак подпомаже и снажи.

Гомилањем проналаска на проналазак, множењем оруђа за наоружање својих чустава, за развитак и за распространење својих проматрања и знања, и за очување и принављање своје имаовине, човек све брже и поузданије напредоваше. И небеше сметње која би могла одолети сили искуства и времена! Под том силом сломи се варварство и разви у људима чуство братства и друштвене солидарности. Од савеза обштина и вароши пређе се на савез народа и држава, на велики систем европских и америчких земаља! Између сједињених народа и земаља разви се правилно саобштавање. Сваки саобштаваше другоме и примаше од њега мисли и знања. Тако се постави основ уједињењу човештва у обштој свести.

Са обштом свешћу уведе се размена производа за производе. Уз размену производа дође деоба несродних, и сјединење сродних послова и поста узајмност услуга. Сваки предузе радити оно, што у своме положају најбоље може, остављајући да други раде оно, што они боље могу. Ту се одели производство сировине од заната (прерађивања сировине), и од трговине (размене сировик или прерађених производа), па се оделише за себе и науке, и уметности, и послови владе и т. д., а у свакој главној струци радње одвојише се опет засебне гране. И ако некада човек или народ, сведен на своје једине изворе, знања и производства, тек једнострано развијаше своје способности, и неподпуно произвађаше средства за живот: сад ради свако за све и сви за свакога. Тако напредци, које је човек или народ у самоћи остварио, постају дивно дело, обште добро и вечно наследство. Тако се науке и уметности из Грчке, свест о праву и о законодавству из Рима, Хришћанство из Јудеје, распрострешe по осталоме свету. Тако се упркос инквизицији и језуитству, томе криминалу противу човечанства, римски развитак подмлади и настави у Италији, а из Италије пређе у Француску, Ђерманију, В. Британску, и у северну Америку. Тако Европа ради за Америку, Америка за Европу, једна одпочиње, а друга довршује производе за које се изускује читав низ послова. Зна се, н. пр. како су данашњи памучни еспапи производ заједничког рада Северо-Американаца и Европљана.

Накратко, у своме обштем покрету напредак човештва употребио је друштвену свезу тако, да данас оно, што недостаје једноме човеку и пределу, накнађује цело човештво и свет. То је свеза из које се никоји живи човек извући неможе, свеза дивна, у којој је јемство за садашњост и будућност човештва!

Питање је: је ли досадашњим напредком постигнута она тежња човека, да што више смањи труд, а повећа уживање своје? Да погледимо на Инглеску, којој се име толико слави. Сретне околности учиниле су, те је у тој земљи понајбоље остварен обшти напре-

дак човештва. Нема истине и науке, која се зна, а да њоме није наплођена народна свест у Инглеској; нема радње, којој интелигентан Инглез није умео дати што кориснији правац; нема извора производства, из кога се нецрпеју средства за инглеске потребе. Ту је време благо; ту је најпозитивнија наука удружена са радном одважности, ту је најпроизводнија штедња, ту мајдани капитала, ту сви благослови кредита, ту благајница света, ту су у покрету све машине, којима се уштеђује радна снага и радно време, ту се свим проналасцима и вештачким средствима снажи производство земље. У пољској привреди, на пр., нема угари, већ се земља ђубрењем и дубоким орањем, пресушивањем и наводњавањем непрестано у плодовитости држи, и растиње на изменце на њој производи, а домаћи сојеви стоке усавршени су више него игде; у занатима уводи се непрестано нова грађа за израђивање и нове (нарочито парне) машине, и све се боље управља пословима; за трговину и путовање развита је на све стране мрежа од просечених канала, уброђених река, саграђених друмова, гвозденихпутова, на површју земље као и испод тога; сви делови државе стоје у непрекидној свези један с другим, а бродарство свезује велико острво, Инглеску, са свима деловима света. Још је у Инглеској и народна одбрана тврдо ујамчена, а влада неглоби и негњечи грађане, него их заштићава од грабежи и неправде; она уобште добро и по саразмерности јевтино земљом управља. Једном речи, у Инглеској су уједињени сви услови напредка за које се данас зна, и чини се све, што само искуство и државничко одушевлење у сагласност довести могу. Али још и данас усред звиждања парних машина по мору, по рекама и каналима, по гвозденим путовима, по фабрикама и у пољима, усред вреве која на све стране оглашује покрет и живот, још и данас јече црни зидови светске вароши од очајничке песме: „Ох Боже, како је скуп леб а јевтино човечије месо и крв!“ Кад се така пес по великој“ Британској, по

земљи „машинарске индустрије“, „банкерске спекулације“ и „светског обрта“, шта да мислимо о осталим назадним земљама? Заиста, и најповршнији поглед на данашње државе одкрива, да човештву још много врло много остаје да учини за олакшање своје судбе.

Наравно, кад промотримо пут напредка што је човештво досад прошло, и точку на којој се оно сад налази: можемо као извесно сматрати, да ће човештво које неумире, вечно напредовати. Али је другојачије са људима и народима, који, као и све што је ограничено и самртно, носе у себи узрок смрти и пропасти. Знамо, да се досад толико народа и толико људских нараштаја на овој земљи изменило, и да је сваки од тих народа и нараштаја све дуже трајао и достојније живио, што је више остваривао обшти напредак у друштвеном животу и наукама. Сваки изостанак од тога напредка био је прави самртни удар на народе и нараштај. То искуство води нас уверењу: да и савременим народима неостаје ништа друго, већ да ствар човештва приме за своју ствар, па да са човештвом напоредо напредују, ако хоће да олакшају живот и продуже век свој.

Да се запитамо сад, какав изглед имамо ми Срби у реду савремених народа. Може се без зазора рећи, да се у Ђерманаца, у Француза и у Енглеза већ увелико указују знаци развратности (деморализације) и насићења живота, докле се у Славена опажају сви знаци млађаности. Још привлаче на се особиту пажњу северо-американски народи, који у најбољој снази усташе, да једном за свагда учине крај робству. Јасно је дакле, на коме свет остаје. Да су Славени надежда европске будућности, то одавно признају и они, који нису Славени. Да од увиђавности Славена и Северо-Американаца зависи прерођај човештва, то је постало јавно, и све што је старо стрепи већ и од самог поговора о руско-американском савезу. Од свију славенских народа Руси су највише дужни, а од Срба се односно највише очекује.

Ако Бог да, синови старих славних Срба, пока-

заће, да су дорасли, да са временом напредују! Варварски притисак дуго нас је истина дангубио, али ко је умео јуначки употребити барут за слободу, треба да уме послужити се и штампом, и парном силом, и електриком, и компасом, и свима савременим средствима за напредак, те да постане оно, што треба да буде.

Човештво је прокрчило стазу обштем напредку, а наше је да сазнамо, докле је тај напредак дошао, и шта остаје даље да се чини за људско спасење. Ту су нам науке највернији вођа. Хвала Богу, народ србски разумео је потребе времена; он чини свеколике жртве, да би се училе и шириле науке, без којих се неможе напредовати. Сад стоји само до оних, који се науци посвете, да оправдају жртве и спасу будућност свога народа. Они су за то одговорни; нетреба да с ума сметну, на што су позвани. Србска држава још је у своме постанку; задатак је наш, да развитку њених сила дамо онакав правац, како ће она доћи у ред најнапреднијих држава, и с овима напоредо напред корачати.

Ни пречег ни одсуднијег задатка! Како да га решимо?

Заиста, никако другачије, него остварењем напредака за које човештво зна, и непрестано их сазнаје. Напредци ти своде се на тако назване материјалне и друштвене напредке. Материјални напредци оснивају се на све дубљем и све подпунијем проматрању и сазнавању природних извора производства, и средстава за њихово стално и најкорисније употребљавање; а друштвени напредци имају корена у све вернијем и све пространијем проматрању нашега дружственог живота и одношаја.

Народна привреда обухвата само језгро материјалних и друштвених напредака. Она је наука о законима стварног живота, коiи се представља у производењу, у размени и деоби, у трошењу и опет производењу вредности, и коме су пољска привреда, рударство, занати, трговина (са бродарством) главне

гране. Она проматра свезу тих грана тековине са друштвеним стањем, проматра узајмне одношаје свију редова, који имају учешћа у производству и трошењу вредности, у обштинским и друштвеним теретима, у народном раду и животу. Накратко, она необухвата само стварне користи, већ и људе са њиховим потребама, са њиховом деобом и сједињењем радње, са њиховом разменом производа, и са њиховим узајмним услугама. И тако нема ни материјалног ни друштвеног напредка, који у свенародној привреди неби имао свога услова, као што нема ни човека, који може развијати своја племенита својства, а да не ублажава своју глад, да неподмирује своје телесне потребе.

Наука о народној привреди обухвата и за нас услове, од којих зависи развијтак производства сировине, заната и трговине србске, услове народног богатства, услове свеколике снаге и напредка србског. Сазнамо ли те услове, онда нам се отвара практично поље за најважнији рад, за наплођавање народне свести здравим основима науке, за припомагање, да се и најскривенији извори земаљског блага отворе великој светској трговини, да се доскочи осетној оскудности у радним силама, у капиталима, у средствима обрта, да се привредом учини крај сиромаштву и постави сталан темељ будућности народа.

То је једини пут којим Србија може доспети до оне величине, којом ће обухватити и морска пристаништа. Па кад само тако Србија може испунити свој позив у свету: ко од нас може да се свом душом не заузме за науку о народној привреди?

Вама, браћо, остаје, да делом одговорите на то питање, а ја, коме је засад поверено, да науку о народној привреди предајем, имам пре свега напоменути вам, да је народна привреда, која, као и свака наука, тежи све већем усавршању, у ово време развита већ толико, да се њено изучавање оправдава истинским користима у животу. Проматрање саме природе ствари, то је извор те науке; а „очи, које жуде за искуством, најбољи су професори“ њени!

Сагласност у народној привреди.*)

Ко би на први поглед рекао, да на великом пољу људске радиности, да у народној привреди има сагласности? Нечини ли се с почетка, да је ту сама игра од толико ћуди колико је људи мејдан од личних, свакојако укрштених и замршених судара, и да нсма никаког природног, обштег закона, којим би се равнале личне противности?

Али што на први мах изгледа као заплет и неред, то се у дубљем проматрању указује све у тешњој свези, докле се најпосле неспази вечна сагласност у целини народне привреде.

Одкако човек зна за себе и себи равне, непрестано влада нека правилност у привредним одношајима људским. Ту правилност живо је нацртао Кок'лен (Француз). Он у главноме вели:

„Погледајмо око себе и наћићемо, да људи, били они растурени овде и онде, били прикупљени у недра варощи, очекују сви од народне привреде, да им она сваког дана донесе што им треба за подмирење њихових небројених потреба; и привреда непрестано бди над њима, она правилно одговара њиховим потребама, и никад неомаша. Милиони послова, све различних једно од другога, пуне на све стране и из свију привредних извора руке привредника, и те руке никако неизневеравају послове на које су позване. Ти послови укрштају се једно с другим, али се и везују једно за друго; они се узајмно допуњавају и слажу се у обшти склап, те представљају један неизмеран ланац, у коме се ни једна алка неможе раскинути, а да се тиме и све остале непоремете. Но тај ланац нити се раскида, нити се замршује, и као да нека тајна сила над њим бди и непрестано одплеће његове невидљиве чворе. Најпосле, силом размене разни извори привреде теку неисцрпиво на све стране, и сваки производ иде правце, без дангубе, преко небројених

---

*) Препечатано из „Слободе."

случаја и кроз небројене руке, иде без осетног застанка ономе који чека да га употреби.

„Све то бива на наше очи, бива сваки дан и обнавља се кроз све векове.

„Поред таких појава, ко још да сумња о сагласности у народној привреди? Где се све у узајмној свези покреће, где сваки дан све редовно бива: ту се мора признати неки обшти закон.

„А бащ и да се опази понекад и у нечему неки изузетак, нека случајност: је-ли то доста, па да се одрече правилност и сагласност целини, да се непризна обшти закон који укупном народном привредом влада?

„Поље случаја, вели даље Кок'лен, много је уже, него што се обично замишља; његове међе све су тешње, што се даље шири круг нашег знања". На питање: да-ли у привреди владају ћуд и случајност, а не сагласност, одговара он: „Ћуди и случајности има и у развитку језика, па ипак у језику влада сагласност. Та је сагласност толика, да су основи граматике једнаки у свију народа и у сва времена. Ма колико да има, или да се чини да има, личних ћуди или случајности, било у говору или у привреди, сва та случајност, све те ћуди теже да се сведу на неки ред. У развитку језика свакоме је остављено да изналази речи; али највиша контрола припада свима. Лица изналазе речи, изналазе засебне облике, изразе, и свако носи свој данак језику: отуд неисцрпиво богатство и дивна разноструčност облика, којима се одликују људски језици. Али сви укупно контролишу, чисте и исправљају оно, што неодговара извесним законима, и то они чине са оним сталним нагоном који у њима влада, и свако се клања ономе што сви укупно усвоје, ако неће да буде мимо људи: отуд правилност и сагласност у људским језицима.

„Тако је и у народној привреди. Свакоме је остављено да предлаже, а сви укупно контролишу. Свакоме је остављено, да ради на своју руку, по својој памети, али и свакоме је стало за тим, да оно што он произведе буде признато и примљено од других, да његова привреда буде у свези са привредом других људи, без којих он ништа неможе; и тако свако има интереса да иде за јавном свести. Од личне слободе и обште контроле постаје дакле с једне стране разноструčност производа, а с друге сагласност укупне радње, и у томе је главни значај народне привреде."

Да чујемо још и Фр. Бастија, који (у своме делу: Harmonies Economiques) разјасњава природни ред и узајмност у народној привреди овим примером:

„Погледајмо, вели он, на једног скромног члана друштва, н. пр. на једног дрводељу у једној развитој европској вароши, и промотримо све услуге које он чини друштву, као и све услуге које друштво њему чини. Ту ће нам се учинити да има огромне несаразмерности.

„Тај дрводеља проводи дане тешући даске, правећи столове и другу дрвенарију, он се жали на своје стање, а међутим шта добија он од друштва у размену за оно што он изради?

„Пре свега, сваки дан пошто устане он се облачи, а он није собом направио ни једно парче од свега свог одела. Али да би он имао на себи то одело, ма како просто оно било, требало је много рада, заната, преноса и проналазака. Требало је да Американци произведу памук, Индијанци чивит, Французи вуну и ћетен, Бразилијанци поставу (кожу); требало је да се све те ствари донесу у разне вароши, и да се ту израде, упреду, откају, обоје и т. д.

„Пошто се обуче, дрводеља иде да једе. Да би му леб што он једе свако јутро долазио, морала се земља окрчити, поорати и срадити; морао се усев брижљиво гајити и очувати; морала се жетва средити, класје оврћи, зрно овејати и самлети, брашно умесити и тесто испећи; морали су се од гвожђа, дрвета и камена направити алати за радњу; морали су извесни људи препитомити и обучити теглећу стоку, други опет навести воду на воденицу и т. д.; а то су све послови од којих сваки, за себе узет, предпоставља гомилу рада, несамо у просторији него и у времену.

„Даље, дрводеља шиље свог сина у школу, на науку, која, ма како да је ограничена, предпоставља небројена проматрања, пређашње изучавање, знања која се сва овде ни изређати немогу.

„Он излази на улицу: и налази је калдрмисану и осветљену.

„Он има парницу: и налази адвоката који му заступа права, налази судије који пресуђују правицу, и званичнике који извршуђу судску пресуду: све то предпоставља знања до којих се дошло просветом и средствима за живљење.

„Он иде у цркву: она је дивни споменик, а књига из које се Богу моли још је може бити дивнији споменик ума човечијег. Предикује му се морал, просвећава се дух, уздиже се душа његова; а да све то буде, морао је други неко да походи библиотеке и школе, да црпе из свију извора људског предања, и да је могао живети небавећи се непосредно око потреба свог тела.

„Ако наш дрводеља на пут пође, он налази, да му је уштеђено време и смањена мука тиме, што су други људи

просекли друм, изравнали долине, срубили брегове, убродили реке, упитомили коње, изнашли покретну силу паре и т. д.

„Није могућно да ту неупадне у очи несаразмерност између услуга које друштво томе дрводељи чини, и услуга које би овај сам себи учинити могао, кад би све сам собом радити морао. Може се слободно рећи, да он за један дан потроши онолико, колико сам собом неби могао произвести ни за десет векова.

„Што је још дивније, сви други људи у таком истом су положају. Сваки од оних који састављају друштво, потрошио је милионима пута више, него што би он сам собом произвести могао; а међутим ни један није ништа од другог отео. Кад се ствари изближе промотре, опажа се, да је дрводеља, о коме напред говорасмо, својим услугама исплатио све услуге које су њему учињене. А ко би водио точан рачун, он би се уверио да није примио ништа, што неби платио помоћу свог скромног заната, и да је свако ко је њему услугу учинио, примио или ће примити своју награду.

„Још да узмемо за пример, вели даље Бастије, једног простог ђака у Паризу. Шта ради, и како живи тај ђак? Неможе се одрећи да му друштво нераставља на услугу рану, одело, обиталиште, књиге, средства за науку, и многе друге ствари. А каке услуге чини друштву тај ђак, у накнаду за све те ствари, за које се изискивало толико радње, толико зноја, умора, телесног и умног усиљавања, преноса, проналазака и т. д.? Никаку; он се само спрема да друштву од услуге буде. Одкуд дакле долази то, да толики људи уступају томе ђаку плодове од њихове стварне и производне радње? Ево одкуд: отац тог ђака, да рекнемо као адвокат, као лекар, или као трговац, учинио је некад услуге, — може бити друштву хинеском, — и узео је у накнаду, не непосредне услуге, него права на услуге које ће моћи захтевати кад, где и како хоће. И тако за те одавно примљене услуге друштво данас одплаћује ђаку. Ако се у мислима прође пут небројених размена, које су предходиле тој одплати, увидеће се, да је свако за свој труд наплаћен, да су речена права прелазила из руке у руку, час подељена, час прикупљена, докле се нису сва измирила ђачким трошком. Није-ли то дивно?

„Али што је још дивније, у реду тих небројених размена што су предходиле ђачком трошку, није може бити ни један милионити део учињен непосредно. Ствари које је тај ђак употребио данас, дело су људи од којих је много њих одавно нестало са лица земље. И опет они су сви били *награђени, ма* да онај који данас ужива производ њихове

радње није ништа за њих учинио. Он нити их је кад познавао, нити ће их кад познати. Па и онај који ове врсте чита, у часу кад их чита, има силу, премда може бити без свести, да стави у покрет људе свију земаља; он се служи, ради задовољења својих данашњих потреба, радњом нараштаја који су били па преминули, и нараштаја који ће тек да настану; а та изванредна сила долази му отуда, што је његов отац учинио некада услуге другим људима, који привидно немају ништа помешано са онима чија је радња данас на мети. Међутим извршена је така равнотежа у времену и у просторији, да је свако награђен за своју услугу.

„Од свега тога ничега неби било, кад у друштву неби било неког природног закона и реда.“ —

Тако је јасно, да народна привреда није игра слепог случаја, него је дело сагласности личних интереса, дело закона којим се људи као једнака створења у братску узајмност доводе, закона вечног и непромењивог, закона природног.

Законитост. *)

(По Бастију.)

Закон се изврће! Закон — па дакле и сва уједињена народна снага — несамо што неслужи својој цели, већ се употребљује за другу, сасвим противну цел! Закон постаје оруђе свима самовласницима, наместо да буде узда за њих! Закон је сам извор неправде, наместо да буде оружје противу неправде! Заиста, где се тако закон злоупотребљује, ту је права беда, коју ћемо ми овде изближе промотрити.

Ми смо сви створени да живимо, — да живимо телесно, умно и морално.

Али живот се мора одржавати, развијати и усавршавати.

Ради тога дате су нам одличне способности и окружени смо разним средствима. Употребљавањем тих способности и тих средстава, можемо дакле подмиривати своје потребе живота.

Живот, способности, употребљавање, — другим речима личност, слобода, собственост, — то је човек.

Те три ствари старије су од сваког законодавства људског.

Нису личност, слобода и собственост постале отуда, што су људи написали законе. Напротив, људи су написали законе зато, што је Бог најпре створио личност, слободу и собственост.

Шта је дакле закон? Закон је општа, правна одбрана личности, слободе и собствености.

Сваком човеку припада по природи право, да брани своју личност, своју слободу и своју собственост, јер то су три главна услова живота, услова, који се узајамно допуњавају и који се немогу један без другога разумети. Јер

*) (Печатано у „Трговачким Новинама" у фебруару 1862.)

шта су друго наше способности, него продужење наше личности; а шта је друго собственост, него продужење наших способности?

Па кад сваки човек има право да брани, и силом, своју личност, своју слободу и собственост: онда и више људи имају право удружити се, сложити се и саставити обшту снагу за правилну такву одбрану.

Обште право оснива се дакле на праву личном, зато и обшта снага неможе по здравом разуму имати другу цел, него ону исту, коју имају и засебне силе из којих је она састављена.

Као што дакле нико неможе имати права, да својом личном снагом напада на туђу личност, слободу, собственост: тако неможе бити правног основа, ни да се обштом снагом напада на личност, слободу и собственост људи или читавих редова.

Јер ко би могао доказати, да нам снага није дата ради одбране својих права, него ради гажења једнаких права своје браће? Па кад се то неможе доказати за сваку личну силу, која усамљено ради, одкуд би се то могло доказати за обшту снагу, која је само уједињење личних сила?

Сасвим је јасно, да је закон обшта правна одбрана личности, слободе и собствености, уједињење личних сила у обшту снагу, ради употребљења по оном истом праву, по ком се и личне силе за себе употребити могу, ради ујамчења личности, слободе и собствености, ради сачувања свакога човека у своме праву, ради обште п р а в и ц е.

Где је закон право јемство за личност, слободу и собственост, где се народ на основу таквог закона саставља и развија, ту мора бити реда у делима и у мислима; ту и влада мора бити најпростија, најуреднија, најјевтинија, најсносивија, најправичнија, па наравно и најкрепчија.

Јер само под таквом владом сваки може разумети, како њему самом а не влади припада његов живот у свој пуноћи својој. Кад би се личност поштовала, кад би рад био слободан и радни плод обезбеђен, од сваког неправедног нападања, онда нико неби имао посла са владом. Истина, у срећи ми неби били влади дужни за наше напредке; али у несрећи неможе ни она бацити кривицу на нас саме, као год што н. пр. ни сељани немогу кривити владу, кад од туче или мраза пострадају. Нама влада ни за што друго нетреба већ само ради б е з б е д н о с т и.

Још се може доказати, да се људске потребе могу природно развијати и подмиривати само онда, кад се влада немеша у приватне ствари. Само тада нећемо видети, да се исмева народна просвета, да се сиротињи попује о „просвѣштенію“ пре него што она леба има; само тада нећемо видети, да се варош по заповести шири и подиже на штету

села, или село на штету вароши; — само тада нећемо видети оваке заплете у капиталима, у радовима, у народу. какви постају од извесних владиних мера, и којима се и сами извори живота постављају у неизвесно и зло стање, чиме се и владина одговорност у великој мери отешчава.

Нажалост, неке владе раде сасвим противно: Оне изопачавају цел закона: наместо да законом чувају и бране правицу, оне законом уништавају правду и потиру правну међу; оне служе обштом снагом онима, који без зазора и савести газе туђу личност, слободу и собственост; оне грабежи надевају име „право", па је онда чувају и бране; оне закониту одбрану називају: „преступљење", „злочинство", па онда за њу казне, над њом „изливају сву строгост закона!"

Одкуд долази такво изврташе и злоупотребљење закона, и на што оно најпосле излази?.....

Изврташе закона оснива се обично на двојаком узроку: на неразумној саможивости и на лажној човекољубивости.

Да промотримо неразумну саможивост.

Сваком човеку урођена је тежња, да живи и да се развија. Кад би сваки човек могао слободно употребити своје способности и слободно располагати са својим произволима, онда би друштво непремјено непрекидно напредовало.

Али људима је урођена и друга нека тежња, а имено: да живе и да се развијају о трошку туђем, кадгод могу.

Човек по правди неможе другачије живети ни уживати, већ на основу непрестаног присвајања, т. ј. непрестаног развијања својих способности на пољу спољашњих ствари — добара, једном речи на основу рада. Отуд способност.

Али у ствари човек може живети и на основу присвајања плодова од туђих способности. Отуд грабеж.

Као што је рад по себи мучан, а човек се по природи клони муке, тако — по сведочанству историје — свугде, где је лакше грабити него радити, ту грабеж надвладује, па се она ни вером ни моралом спречити неможе.

Како дакле престаје грабеж? Кад она постаје мучнија и опаснија од поштене радње?

По себи се разуме, да је закону цел, да обштом (друштвеном) снагом сачува и одбрани собственост од грабежи.

Али често само један човек, или само неколико људи праве закон. А као што закон никад није без освештања и без одсудне силе — власти: тако се њиме може непремјено пренети та сила — власт — у руке оних, који и праве закон.

И кад се у таквом случају догоди, да ти људи — који закон и праве, и после га у својој власти имају — хоће

да живе о трошку туђем, онда извртање закона постаје код њих скоро обште правило. И онда је лако разабрати, како закон, наместо да спречује неправду, служи као најопасније оруђе за неправду. И онда је лако разумети, како они, који и праве и на свом расположењу имају закон, врше свој ћејф над осталима људима, разоравајући њихову личност робством, њихову слободу угњетавањем, њихову собственост грабљивошћу.

Људима је урођено, да се противе неправди којој су жртва. Кад се н. пр. грабеж уреди законом, на корист оних који зокон праве, онда сви други од којих се граби, раде или мирним, или бунтовничким (революционим) путем, да постигну једно од овога двога: или да учине крај узакоњеној грабежи, или да и они сами грабе.

Несрећа велика за народе, којима овлада та последња мисао, па се дочепају законодавне силе, ради обштег изврширања и злоупотрељења закона!

Пре тога мањина је помоћу закона грабила од већине. Али после тога грабеж постаје обшта. Наместо да се искорени неправда из друштва, она се све даље шири.

Могле би се написати читаве књиге о ужасним последицама тог претварања закона у оруђе грабежи, но ми ћемо споменути овде најпознатије од тих последица.

Пре свега таковим извртањем и злоупотрељењем закона угушава се свест о правди и неправди.

Ниједно друштво неможе обстати, ако се закон непоштује; али да би се закон поштовао, мора он бити вредан поштовања. Кад је закон противан моралу, грађанин незна како да се влада, да ли да погази морал, да ли да непоштује закон, а тешко је пресудити, које је од тог двога горе.

Свакојако, закон по својој природи мора бити живо слово правде, јер по чувству и мишљењу народа закон и правда, то је све једно. Ми смо сви навикли, да оно што се законом наређује, сматрамо као законито, а има их много који лажно доводе сву правду од закона. Нека се дакле само законом нареди и освешта грабеж, па ће она многима чинити се праведна и света. Робство, угњетење, монопол и свако насиље налазе своје браниоце не само у онима, који отуд користи имају, већ и у многима од оних, који од тога страдају. Ако ли ко покуша, да осветли неправду, која се чини: онда му се подмеће: да он има „опасне и превратне намере“, да је „усијана глава“, да у „дану снива“, да је „ваздухопловац“, да је „теоретик“ а нема „државничког искуства и практике“, да „вређа власт“, да је „противник законитог реда“, да хоће, „све да руши“, па „да упропасти и саму државу“, да је „утвора“, „демагог“, „ултралибералац“, „вртоглавац“, „букач“ итд. итд. Одважи ли се ко, да

путем књижевности — морала или политичне економије — подпомаже јавну свест, онда се он казни, што се по нечијој софизми недржи само „свршених факта“, или што се предпоставља, да ће он „претресати владине поступке“; па онда се и званично опомиње, да све само „са извесног погледа“ проматра, а никако да се „неупушта у политику“ (т. ј. никако да непита за личну и собственичку слободу и безбедност, — за правду!) — Накратко, кад се законом освештава робство, угњетавање, грабеж и свакојака неправда, онда се о томѐ несме говорити; јер како би се смело говорити о неправди, кад се тиме пробуђује свест за правду и правицу? Шта више, није доста ни то, да се само неговори о неправди, већ се још морају и новине и књиге писати са погледа „постојећег закона“ — неправде — т. је, на основу предпоставке: да је постојећи закон, да је неправда само зато праведна, што је закон! —

Друга несрећа која долази од изртања закона, састоји се у овоме: што се страстима и политичним борбама, уобште политици, даје претерана надмоћност,

То се може доказати на иљаду руку; но да се ограничимо овде само на оно, око чега се сад сви духови баве, а то е општи глас (le suffrage universelle).

Ево шта се има навести о томе:

Пре свега, реч: „општи“ скрива крупну софизму. Н. пр. у Француској има 36 милиона житеља; да право гласања буде опште, требало би да гапризнају сви 36 мил. избирача. Али га признају највише 9 мил. На четири житеља дакле се три искључују. На чему се оснива то искључење? Оно се оснива на неспособности. Општи глас значи управо: општи глас способних. Али је питање: који су способни: Зар су године, пол, судске пресуде једини знаци, по којима се може распознати неспособност?

Кад се ствар изближе промотри, одма се увиђа защто се право гласања оснива на предпостављеној способности, која се неразликује по основу, већ по мери. — То је зато, што избирачи нераде за себе, већ за сав народ. —

Защто се н. пр. жене и деца искључују од права гласања? Зато што се сматрају као неспособни. А зашто неспособност служи за основ искључењу? Јер избирачи неузимају на себе одговорност за свој глас; јер њихов глас представља вољу свега народа; јер народу припада право тражити јемства за дела, од којих зависи његов живот и благостање. —

Кад би се закон свео на поштовање свачије личности, свачије слободе и свачије способности, онда се ми небисмо много препирали око тога, да ли је општи глас подпуно

општи. — Ама кад се под изговором „реда", „регуле", „заштите", и т. д. удешава закон онако, како да се њиме одузима добро од једних, па даје другима: онда сваки са основом тражи да мете своју руку на закон, да употреби своје право избора и гласања; онда сваки виче властницима, кад ви можете по вашем ћејфу и на вашу руку кројити закон, можемо се и ми служити законом; и онда је сваки готов, пре сву државу преврнути, него остати без права гласања у законодавству...

И тако, доклегод се закон изврће, доклегод је закон оруђе за гажење личности, слободе и собствености: дотле ће сваки тражити да се меша у законодавство, или ради одбране од туђег насиља, или ради удешавања закона на своју руку, како ће и он друге гњечити, као што њега гњече; дотле ће непрестано водити се крвава борба и на вратима законодавног двора, и у самом законодавном двору.

Па како да се доскочи томе злу?

Ако се остави само неколицини право, да кују и на своју руку извршују закон: онда се од њиховог самовластија и насиља прелази најпосле безвлашћини. Тим путем свакојако се само општој несрећи долази.

Поред насиља дакле, па вршило се оно од стране неколицине над свима, или на општем гласу — нема живота, нема спасења за друштво.

Само кад престане свако насиље, свака самовлаштина, само кад се тврди општа правда, једном речи, само на основу правне једнакости може друштво сретно бити.

Па зар се и може друго што тражити од закона? Зар закон, који се мора освештати влашћу, може разумно служити за друго нешто, а не за сачување и одбрану свакога у свом праву? Та закон се неможе истиснути из тог правног круга, а да се власт неуправи противу права...

Накратко, прави мир, прави ред, право помирење, слога и братство, право спасење друштва састоји се у овим простим речима: утврђена влада правде, то је закон.

Али влада правде може се утврдити у закону само путем опште свести.

А општа свест може се развити само путем јавног договора и јавне контроле; путем скупштинског живота на основу слободе у избору скупштинара и у скупштинској радњи, на основу слободе штампе и одговорности оних који закон извршују!

Насиље и грабеж у виду закона имају двојаки корен: један у људској саможивости, други у лажној човекољубивисти. —

Законом треба да се свугде и у свако доба стаје на

пут сваком насиљу, свакој грабежи. Али кад се законом подпомажу насиље и грабеж, на место да се спречују, онда није одговаран онај, који се тиме користи, већ је крив закон, законодавац и друштво, — отуд долази сва политична опасност.

Но ми неидемо на то, да осуђујемо нечије намере или морал. Ми осуђујемо само намерну лаж, систематичну неправду.

Сад да видимо, одкуд долази и на шта излази та чудновата тежња, да се обштем благостању иде путем систематичне неправде.

Неки веле: зашто да се законом „нерегулира“ и рад, и наука и вера?

Зашто? Зато, што се законом неможе „регулирати“ рад, наука и вера, а да се том „регулом“ непоремети правда и правица.

Ваља запамтити, да је закон сила, па се ни његова влада неможе простирати преко законите мере силе.

Кад се силом закона неко држи у međама правде, онда се од њега нетражи ништа више, него просто уздржавање од штете. Тада се силом закона неврeђа ни његова личност, ни његова слобода, ни његова собственост; него се спасава само туђа личност, туђа слобода и туђа собственост. Сила закона своди се дакле на одбрану; њоме се једнако брани свачије право. Силом закона дакле испуњава се задатак, кои очевидно никоме није од штете, кои је свакоме од користи, и кои је неоспорно законит.

Ама кад се законом — помоћу силе — намеће известан начин радње, известан правац науке, известна вера, известно „просвештеније“: онда се од људи нетражи само уздржавање од штете, већ се хоће, да они по известном калупу живе и раде. Ту се законом поставља лична воља закодавца, на место обште разумне воље; ту законодавац — што-но кажу — соли памет сваком грађанину у његовом приватном животу и раду! Ту грађани немају ништа сами ни проматрати, ни расуђивати; немају се ни за што међу собом саветовати и договарати: све је то закон, или боље, законодавац за њих пребринуо. Једном речи, ту њиов разум постаје ствар непотребна; ту они немају своје главе; ту они престају бити људи; ту они управо губе своју личност, своју слободу, своју собственост!

Има-ли и једног начина радње, кои би се могао законом наметнути, а да се неповреди слобода; има-ли и једног начина употребљења собствености, кои би се могао законом изнудити, а да се тиме неповреди собственост? И кад ни једног таког начина нема, нити се он и замислити

може: онда се и законом немогу „регулирати“ рад и привреда, наука и просвета, а да се тиме неуведе неправда.

Кад неки великаши из дубљине својих кабинета баце свој поглед на друштво, они опажају ужасну неједнакост пред собом. Они уздишу због страдања толике браће наше, због страдања које је тим жалосније, што на противној страни (на страни угњетача) бљешти свакојаки луксус и изобиље.

Требало би, ваљда, да великаш запитају да то зло друштвено стање недолази од насиља и грабежи под обликом закона? Но великаши обично и несањају о томе. Њихова мисао све се врзе око „регуле“, или боље око снимања (копирања) маске, којом се црне закони у комшиској, или даљој туђој, — злосретној држави. И тако, на место да пипају дамар, да „штудирају“ крв самог болника, па да према томе лека траже: великаши се само заражавају туђином, те после и на огњишту своје земље распаљују варнице вечне болести.

На страну дакле сваку „регулу“, мимо правде! Као што смо видели, правда се састои само у истинитом уздржавању од штете; а сва другачија „регула“ носи у себи клицу насиља и неправде, клицу вечите куге државне.

Но великаши вичу: „Ево људи, кои нигде ништа немају“ — и они одма предлажу закон. Ама закон није виме, у које би се накупљало млеко од себе, мимо друштва. У државну благајницу недаје се ништа на корист једнога или неколико њих, осим кад се то силом од већине на корист појединих отима. Ако ни један грађанин не добије од државе више него онолико, колико је уложио у државну касу: онда закон истина није маска грабежи, али њиме се непостиже ништа за те „људе, који нигде ништа немају,“ њиме се непостиже једнакост. Ако-ли се законом одузима једнима, па даје другима, онда је закон право оруђе грабежи, права неправда. Такве су н. пр. све искључиве повластице (монополи, привилегије, буртунтије и т. д.)

Великаши вичу даље: „Ево људи, кои немају „просвештенија““, — и они одма предлажу закон. Ама закон није „буктиња просвештенија“ која из далека и на све стране своје „луче“ расипати може. Закон обухвата друштво, у ком има људи кои су учени, као и људи кои нису учени, има људи кои имају потребу учити се, као и људи кои су у стању друге учити. Законом се дакле може учинити само једно од овога двога: или оставити да се наука слободно, по природној потреби развија; или натеривати на науку и одузимати од неких оно, што се плаћа за науку других. *Али у овом* [illegible] ем случају, законом се напада на сло*боду и с*[illegible] законом се служи насиљу и грабе

Великаши веле, најпосле: „Ево људи који немају ни вере“, — и они одма предлажу закон. Али закон је сила; па зар се вера и морал могу силом изнуђивати?

Свакојако дакле, та радња великаша излази на насиље и грабеж. Наравно, великаши морају најпосле и сами то видети. Па онда шта раде они? Они вешто замазују очи свима, па и себи самима, овим обсенарским речима: „братство“, „солидарност“, „ред“, „слога“. И кад ми кажемо, да такве ствари нетражимо непосредно од закона, већ да од закона тражимо само правду: онда нам великаши подмећу да ми „лабавимо братске свезе“, да „рушимо солидарност, ред и слогу“, да смо „саможивци“ и т. д.

Али нека знаду великаши, да ми не рушимо природни ред, већ само одбијамо њихово насиље и неправду.

Нека знаду, да они нестварају слободну слогу, већ је којекаквим формама угушавају.

Нека знаду, да они невладају у држави као браћа, већ као небраћа.

Нека знаду, да њихова „солидарност“, није ништа друго него голо довијање, коим они траже да се извуку изпод сваке одговорности за своја насиља и своје неправде.

Великаши по старој политици којој они служе, мешају владу и друштво. С тога, кад ми кажемо, да нешто нетражимо од владе: они закључују, да ми то нетражимо ни од друштва. Тако кад ми кажемо, нетреба да се влада непосредно меша у науку: они веле да ми никако нећемо науку. Кад ми кажемо, држава нетреба да се меша у веру: они веле, да ми никако нећемо веру, и т. д. Али то им приличи онако, као кад би викали на нас, да ми нећемо да људи једу, почем би ми говорили, да није влада позвана, да она непосредно земљу оре и жито производи!

Данашњи великаши деле државу на двоје. У први део долази сав народ, а у други сами великаши, но наравно великаши себе држе за најважније у држави.

И заиста, великаши одпочињу своју практику по предпоставци, да сви они људи, који укупно представљају народ, немају ни главе ни памети, и да цео народ нема своих осећања за своје тегобе и потребе; накратко, да народ неприпада себи самом, и да се он може само као нека лутка од воска туђом руком месити, а неможе имати никако права да сам води бригу о своме животу на своме огњишту.

И тако, сваки великаш налази, да је он једини „организатор, просветитељ, изобретатељ, законодавац, установитељ, основатељ, да је он сва бездна политичке зрелости, државничке мудрости и више интелигенције“, и потоме, да је само он надлежан да по држави како год хоће

жари и пали! Па као што н. н. један баштован по својој вољи свакојако сарезује воћке и лозе: тако и великаши без сваког зазора по свом ћејфу тешу народ ил' овако ил' онако — свакојако наопако! Као што баштовану треба гвоздени алат ради сарезивања воћака и лоза: тако и великаши имају потребу тражити „једну гвоздену руку“, да урегулају народ. А по себи се разуме, да они траже и налазе средства за ту своју потребу у сили закона, пошто закон уједурише тако, да он заиста представља само „једну гвоздену руку“, а не оно у чему се састоји права законитост, — т. ј. не живу обшту разумну вољу.

Треба се само сетити извесних држава у извесна времена; па да се призна, колико је човештво страдало од практике, по којој власт хоће да приватни живот и рад непосредно диктира. —

Али има нека божанствена сила, којом се човештво спасава. Та сила пробија као муња кроз све друштвене стихије, те електрище патриоте и народ. Знате-ли каква је то сила? То је свест о политичној слободи.

Сад нека читаоци сами суде, како се та сила распростире по народу, како се њоме ствара јавни разговор и договор и претвара закон у оно, што треба да буде.

А ми ћемо само још неколико речи да кажемо онима, коима се вечито врзе по глави такав закон, по коме сав народ представља мртву машину, коју један „високи човек“ својом „гвозденом руком“ како хоће покреће.

Ми питамо те „високе људе“ са „гвозденом руком“:

Шта је закон? шта треба да буде закон? које је област закона? које су његове међе? где је крај тим међама, докле домаша власт законодавца?

Наравно, решење тог најглавнијег државног питања представља цвет коим се крунище наука о политичној економији, из које се после развија наука о политици. *)

Ми дакле одговарамо на то питање овако:

Закон је обшта снага, уређена тако, да се њоме спречује неправда, — или краће: правда — то је закон.

Није истина, да је законодавац некаква абсолутна сила над нашим лицима и над нашим имаовинама. Напротив,

*) Политична економија служи за темељ политици. Јер политична економија проматра да-ли су људске користи природно сагласне или нису; па тек на основу тога проматрања развија се политика као наука.

наша лица, наше имаовине: то је цел, а законодавац је само слуга, коме је посао, да јемствима огради наша лица и наше имаовине.

Није истина, да се законом морају „регулати“ наша савест, наше мишљење, наше потребе, наша наука, наша чуства, наш рад, наша размена (трговина,) наша имаовина, наше уживање.

Задатак је закону, само спречавати да се у тим стварима право једнога неиштети злоупотребленьем права другога.

И почем се законом мора освештавати сила, то закон неможе имати друге области осим области законите силе, т. ј. силе правде.

А као што свако лице има право служити се силом само у случају законите одбране: тако се и обшта (удружена) снага, која није ништа друго него сједињење личних сила, може употребити само за цел законите т. ј. правне одбране.

Закон дакле није ништа друго, него јединствено уређење личног права,

Закон је једном речи правда.

Није истина, да се по закону могу жртвовати лица или грабити приватне имаовине, па макар се узело, да жртва и грабеж служе за какву човекољубиву цел, законом се лица и приватне имаовине имају само бранити, а никако и ни под којим изговором жртвовати или нападати!

Кад се каже: закон је правда, онда је то тако јасно, увиђавно и подпуно, да нити се има што додати томе нити што одузети од тога, јер је правда вечита. Изиђите из тог круга правде, претворите закон у „регулу“ вере, морала, човекољубивости, науке, заната, трговине и других приватних ствари, па ћете се наћи на пољу свакојаких сањарија и злоупотребленьа закона; јер „регула“ приватног живота и рада нема онако јасног и сталног круга као правда, већ је она онако неопредељена, онако промењива, као и она ћуд људска што се ћеиф зове!

Ми и опет кажемо, само правда назива се закон.

У таквом кругу закона влада је наравно проста и необорива. Ђамо, има-ли игде на свету примера, да се народ побунио или само просто узнемирио противу владе, која се јавном власти није служила ни за што друго, већ само за спречавање неправде? Поред таквог — законитог употребљења јавне власти, заиста је свугде само обште спокојство владало! А ако је народ где устао против владе, то је чинио само узроком тога, што влада несамо није спречавала, већ је још и сама званично неговала неправду а газила закон правде! —

Ама кад се спречује неправда, онда ће народ постати слободан у своме правном кругу. А кад народ постане слободан, зар он неће престати радити? И кад нема „регуле“ да се народ натерује на веру, на науку, и т. д. одкуд ће бити у народу покрета за веру, за науку, за рад и т. д.?

Ми и на то одговарамо: само правда може бити законом.

Само под законом правде, само у кругу права, само на основу слободе, безбедности, сталности и одговорности постизава човек сву своју вредност, све достојанство свог живота, те се и човечанство може уредно, поуздано и као што треба развијати.

Испитајте здрави разум, промотрите искуство, па ћете се уверити, да је све спасење човека и друштва само у слободи? Погледајте на коју хоћете страну овог света, па кажите, кои су народи најсретнији, најморалнији и најмирнији? Заиста, онде су народи најсретнији, најморалнији и најмирнији, где се влада најмање меша у приватни живот и рад, где је личност најживљи покретач а јавно мишљење најјачи суд; где је најмање административних машина, и где су те машине најпростије; где је пореза најлакша и најправичнија; где се народни глас највише поштује; где су јемства за одговорност владе пред народом најподпунија; једном речи, где се у границама права ради све слободном и разумном вољом човека; а законом или силом ништа се друго неради, осим што се само чува и брани вечита правда!

Нама се неможе пребацити, да се и ми овим разговором намећемо народу за учитеље, као што се н. пр. они „високи људи“, кои се од народа одмећу, намећу народу за „законодавце, организаторе, руководитеље, оцеве, туторе“, и т. д. Јер ти „високи људи“ траже да владају над народом као неки видовити духови, који стоје „сверху“ свега човештва. А ми ово непишемо да над другим владамо, већ да се један с другим познамо у духу оног славног путника, о коме се преповеда овако: Он дође у средину једног дивљег племена. И ту се роди једно дете. Око тог детета сакупе се сви „врачари, чародјејци, волшебници, и обсенари видовити, искуствени и практични мајсторащи“ и т. п. наоружани анџарима, секирама и ланцима. Затим један од њих рече: ово дете неће никад наслађивати се мирисом цвета, ако му ја неиздубим нос и ненаправим веће носдрве. Други рече: ово дете неће никад чути, ако му ја нераспорим уши до рамена. Трећи рече: ово дете неће никад видети светлости сунца, ако ја неуправим његове очи тако, да косо гледају. Четврти рече: ово дете неће се никад држати на својим ногама, ако му ја неискривим колена. Пети рече: ово дете неће никад мислити, ако му ја нераспра-

правим мозак. Али путник им рече, недирајте у божије створење. Бог је овоме детету дао све што му треба. Немојте ви само кварити то божије дело, већ оставите да се оно неспречно развије, па ћете видети како ће то слабачко дете слободним развијањем подпуно ојачати и оснажити се.“

И човештву је Бог дао све што човештву треба за испуњење свог позива. И човештво има свој природни правац развитка, као и човек, и оно се може подпуно развијати само на основу слободе. Одступите дакле „практици“ и „организатори“! Даље с вашим ножевима, анцарима, секирама и ланцима! и даље с вашим целатским алатима и мајсторијама! Даље са вашим „системима“ коима се руши оно, што треба да се развије! — Подпуна политична слобода, слобода у правном кругу, уздање у Бога и у себе, само је таква слобода пут развитку и свакој срећи човека!

Савез сила*)

За „веру, мир и правду“: са том речи сретоше се „европске силе“ на међународном пољу пре 50 година.

Што у природи мора да буде, и у истини другачије бити неможе: зове се природни закон.

Као израз нужности, као закон људске природе, правда даје „сваком своје.“

По закону правде, слобода, која значи власт од себе самог и од производа свог поштеног труда и радње, јест вечно право човека — колико једног толико и другог.

Једнакост људи пред законом правде доноси собом, да и људска друштва имају сва једнако право да собом управљају, да се из себе развијају и у савршавају као што најболье умеју и могу.

У истини, правне једнакости између друштва и људи неможе бити другачије него овако:

Свако је дужан поштовати право другога, те да и други исту дужност спрам њега имају. Та узајмност исте дужности ујамчује се у друштву одговорношћу свакога пред свима и свију пред сваким. — Властитост друштва од себе самог изражава се вољом свију — обштом вољом, а не вољом једнога или неколи-

---

*) Печатано у „Застави“ у Декембру 1866. и у Јануару 1867.

цине. — Определења и уговори о трошку и на штету некога, без слободног саизволења његова, јесу неправда, која се правдом покајава. Реч и обећање задани од слободнога слободноме — без штете и неправде за трећега — значе узајмну веру у истину. Изневеравањем те вере наноси се увреда за којом освета долази.

Мир је у правди.

По закону природе, мир долази од равнотеже сила. Равнотежа постизава се, кад се једнаке силе једна другој противуставе. Правда противуставља једнаком праву једнаку дужност, једнакој слободи једнаку одговорност. Отуд равнотежа и мир у правди.

Вера (хришћанска) освећава правду и мир. Она учи, да је душа човечија слободна, али одговорна; да су сви синови божи браћа, па су и сви народи, као људска друштва, једнаки пред Богом, који је сама правда.

Тако су слобода, једнакост и братство израз друштвене и људске нужности, или оно што се у истини зове закон правде, мира и вере.

Пред нама су уговори и послови, „слово и дело" „европских сила" од педесет година; да видимо колико су они „за правду, мир и веру."

Уговори од 1815. беху основна определења тих сила; ту је извор „јавном европском праву"; ту нацртан „систем европске равнотеже и мира — вечитога мира"; ту исповест вере „у начела и дужности којима је божански спаситељ људе учио." Проучимо те уговоре.

Они освештавају „савез истинитог и неразлучног братства" између — сила.

Савез тај види мир у равнотежи; али нетражи равнотежу у једнакој слободи и одговорности свију, него је оснива на упоређењу јачих.

Упоређењу јачих служи као правило: што више земаља, које дају војнике и средства за издржавање војске, што више поданика и порезе: то више бајонета и топова, то већа сила. По том правилу, и позивајући се на освојачке успехе оружја, поставилесу

се у први ред: Велика Британска, Аустрија, Прусија, и Русија. Међу њих се 1818. уврстила и Француска.

Те силе назвале су се „велике“, за разлику од „споредних и малих.“

У „споредне“ рачунаху: Шпанску, Португалску и Шведску.

Остале — „мале“ државе имађаху се стварати и „регулисати“ „узајмним споразумљењем и погодбом великих сила.“

„Сила Бога немоли, а правде непита,“ и где се само о таловима споразумело и погодило, ту су збиља „у име свете неразделне троице“ на троје подељене земље и поданици. Од Белгије и Холандије скрпљена је краљевина „Нидерланд.“ Из смесе интереса двеју великих и небројених малих династија немачких створен је „савез Ђермански.“ Притврђена је раздробљеност Италије; опредељене границе малој краљевини Сардинској; одвојене су Ломбардија и Млетачка од своје народне целине; повраћен силом Напољској Фердинандо IV. краљ обеју Сицилија; закључено да Парма, Модена и Тоскана остану свака за себе. Накратко, доведена је сва Европа у „систем политички,“ осим једне Турске.

Турска представљаше особиту тегобу, не што би она једна била јача од пет „великих сила,“ него што „узајмно споразумљење“ о њој беше тешко. Да султан буде чланом савеза у име „Господа Исуса Христа,“ о томе ни спомена бити немогаше. Да се Турска подели, како о томе да се погодба учини, кад пет „великих сила,“ а само један Цариград, из кога се над целим трговачким, па и политичним светом царовати даје?

„Кад није мени, нек није ни теби“ рекло се најпосле; и оставило се „Источно питање“ као још зелен плод, којиваља неговати, да би узрео, и тада да се убере.

У „политични систем“ „великих сила“ неуђе само спољашњи распоред и одношај земаља, него се тај „систем“ распростре још и на унутрашњу управу

последњих. „Питоме (цивилизоване) западне,“ као и „сурове северне“ силе присташе на „правило владања у администрацији“ основано на „божанској власти“ владајућих. „Савезници, рекло се, сматрају се као од провиђења послани да владају над народима“, и они „са највећом бригом препоручују,“ да народи „безусловно слушају оне, који имају власт од Бога, у кога је сва правда, сва наука и мудрост,“ тако да тим народима и није нужно, да сами о себи размишљају и собом управљају.

Упоређене: по имену („велике“), по положају (између свесилног Бога на небу и слабијих — „споредних и малих“—на земљи), и по „истом духу“ (господарења над народима): пет најјачих сила сматраху, да им остаје још само да се једна од друге осигурају, па да буде подпун њихов „систем равнотеже.“ И тако беше уговорено да свака свима и све свакој јамче за одржање онога, о чему су се споразумеле и погодиле; да једна другу узајмно подпомажу и подупиру „у свакој прилици и на сваком месту. „За случај, да би која од „великих сила“ покушала да се шири опасно по друге, имало се у `памети, да јој се сложно одупру све остале коима би опасна била.

Таки беху уговори и савез од 1815. г.

Хоћемо ли питати, колико су „за правду,“ колико „за веру“ уговори и савез који жртвују: право сили, одговорну слободу „неограниченој власти“, вољу свију самовољи јачих, једнакост народа пред Богом и братство божих синова одељивању и ширењу „великих“ о трошку и на штету „споредних и малих?“ Та само се то каже.

Било је остало искуству да покаже, може ли бити у људском друштву „мира без вере и правде. Данас и то искуство говори. Ево шта оно под владом уговора од 1815 каже:

Написани освојачком страшћу уговори ти цепани су „парче по парче,“ то мачем народа противу чијих права беху, то бајонетима „великих сила“, саревњиво тарућих се и за ширењем грамзућих. Ако народи

својом борбом даваху доказа, да Европа неоскудева у племенитој крви, која ће покајати погажена човечанска права: силе са своје стране осведочаваху, да нема шта њиховој цели за средство служило неби. Данас завера противу слободе целог човештва, сутра заштита права појединог народа; данас свечано ступање за велико начело народности", сутра дречућа „анексија"; данас за „крст свети и веру хришћанску", сутра савез са „полумесецом" противу савести и свега светог; данас заједничко освајање, сутра међусобно крвљење око плена! Но нека дела и догађаји сами говоре:

У 1820. и 1821. Напољска и Пијемонт устају за своја народна права: Русија, Аустрија и Прусија закључују, на конгресу у Тропави и у Љубљани, да се у духу савеза од 1815. ипак силом поврати на престо Напољске краљ кога је народ отерао, а обори народни устав у Пијемонту. Француска се непротиви томе закључењу; аустр. војска изврши га. Али, Инглеска протестује свечано (расписом од 19. јануара 1821.) противу мешања страних сила у народне послове Напољске и Пијемонта, и доказује природно право народа да слободно и независно собом управља. Запамтимо тај протест Инглеске, не што би био противан духу савеза од 1815. коме је и она приступила, него, да би га упоредили са потоњим догађајима, нарочито на Истоку, што ћемо ниже напоменути.

У 1822. савезници од 1815. решавају, на конгресу у Верони, да се угуши „опасан пример народног гласа" у Шпанској. Инглеска још ватреније него у 1821. заступа право народне самоуправе. Француска војска извршује решење конгреса, и Шпанска, на место устава народом проглашеног, угледа наново на престолу Фердинанда VII. кога народна воља беше збацила.

Исте, 1822., Португалска стреса са себе господарство инглеско, и сама доноси устав за своју управу. Француска наскоро обара тај устав, и повраћа неодговорну власт краља, у Португаљској. У 1825. Инглеска шиље своју војску ради одбране уставног

права Португалске од противног француског руског и аустријског мешања. У 1834. Француска и уз њу Шпанска јамче заједно са Инглеском за народно право Португалске. У 1841. признају, најпосле, то право и Аустрија, Русија и Прусија — ма да беше сасвим другачији смисао „политичног система“ од 1815.

У 1830. Белгија развија победоносно заставу своје слободе и независности. Одцепљење њено од Холандије беше нарушење уговора од 1815.; али Француска, Аустрија, Инглеска, Прусија и Русија сложно признају и још јамче (лондонским уговором од 1839.) за самосталну краљевину Белгију. Распитујемо ли за узрок томе, дознаћемо: да је белгијска независност пре и бедем противу „освојачког ширења“ Француске, и доказ овој противу њених победитеља од 1815., него што је и најмањи знак одушевљења „великих сила“ за правду.

У 1859. Италија са помоћу Француске раскида окове у које је беху вргли уговори од 1815. Парма, Модена, Тоскана, Ломбардија и Напољска рукују се са Сардинском на пољу народног јединства; „божански посланик“ Фердинандо IV. уступа пред народним јунаком Гарибалдом. Али, „анексија“ Савојске и Нице одкрива грамзиву тежњу оне „велике силе“, која Италију подпомагаше.

Две „велике силе“ немачке освајају заједнички у 1864. Шлезвиг и Холстин од Данске: Прусија се дели од старог савезника у питању о пљену. У 1866. Прусија у савезу са Италијом удара на Аустрију. На развалинама „ђерманског савеза“ оснива се данас уједињена Немачка, ма и под господарством пруским; остварујући начело народног јединства и независности, Италија покајава неверу и неправду „светог савеза“ од год. 1815.

Могли би још напоменути: јулијску „револуцију“ у Паризу од 1830., слободњачки покрет у Мадриту од 1840; „револуције“: у Паризу, у Бечу, у Берлину, по свој Ђерманији, по Италији, и по целој свесној Европи — у 1848.; даље „револуцију“ у Риму од 1849; „револуцију“

у Мадриту 1854; крваве муке и борбе Пољске — живе изуђене; али да се обрнемо онамо одкуд се сунце рађа, неће ли нас с те стране огрејати топли зраци наде у савез сила „за веру, мир и правду.“

На Истоку Србија и Грчка ликују јуначку победу над зулумом Турчина: Француска и Инглеска заједно са Русијом спаљују код Наварина, у. 1826. турску флоту — да ли да би просветлиле пренулим жртвама варварског мрака у мухамеданској царевини? Исте (1826.) године Русија заштићује (у додатку Акерманског уговара) унутрашњу народну управу Србије; у 1829. заштита Русије несамо да се утврђује над Србијом, него се шири и на Влашку и Молдавску (уговаром Адријанопољским). У 1823 Француска, Инглеска и Русија заједнички јамче (уговором лондонским) за независност младе краљевине Грчке. Нису ли то саме услуге „ за веру, мир и правду“? Кримски рат одговор је на то питање. Зашто се крвише „велике силе“ међу собом у томе рату? Ту ћете од Француске и Инглеске чути, да руска заштита Источних Хришћана значи једино, да се ослаби Турска, те да једног дана „московска кнута“ замене „турски буздован“ у Цариграду. С друге стране казаће вам се, да Француска и Инглеска негују „цариградског болника“, само да би отеле наследство Истока од природних наследника његових. Чућете накратко, да се у Кримском рату борила Русија „за частни крст“, противу Француске и Инглеске — савезница „полумесеца“, а Француска и Инглеска, за „цивилизацију и европску равнотежу“, противу „освојачке“ Русије. Било како било, еле показало се, да ни једна од „великих сила“ није толика, да може сама господарити у Цариграду, и онда Источно питање остаде још „зелен плод.“ Познат је париски уговор од 1856. по коме Француска, Аустрија, Инглеска, Русија, Прусија и Сардинска — све заједнички: и заштићавају права „сиротиње раје“ противу Турчина, и јамче за целокупност господарства турског над „рајом“! Нерецимо, да је тако по-

стављање страних сила између угњетача и угњетених, на Истоку, дволичије којим би се долазило у онај згодан положај, у ком свака сила може непосредно на своју руку и за свој рачун неговати „незрело питање Источно", а све укупно припомагати, да се једног дана и рајина права и султаново господарство у варљивим надама распадну — нерецимо то; ама је јасно, да „вера, мир и правда" немогу бити мимо и противу слободе једнакости и братства Источних Хришћана. Питање је дакле: зашто да се између себе крве „велике силе" у Источном питању; зашто уговор од 1856. није изрекао подпуно ослобођење страдајуће браће у Турској, кад је извесно, да су шест „хришћанских сила" јаче од једне турске силе? Одкуд да она иста Инглеска, која брањаше начело народне слободе и независности: за Напољску и Пијемонт у 1821., за Шпанску у 1822., за Португалску у 1825., — и оне исте силе, које заједно са Инглеском то начело освешташе за Португалску, па у 1839. и за Белгију, — и она иста Француска, која то начело на Италију примену, одкуд, велимо, да те исте силе небуду једнако одушевљење за исто начело и на Истоку? Одкуд, да Инглеска и Француска, које у 1832. заједно са Русијом признаше у Грцима браћу, буду на страни крвника своје браће несамо у Кримском рату, него и у последњем рату Црне Горе и Херцеговине, и у догађајима у Србији 1862. и у данашњем покрету Кандије?!

На Истоку, дакле, као и на осталим крајевима Европе иде се кроз саму крв и ватру од догађаја догађају, од дела делу, за прошлих педесет година савеза сила за „вечити мир". Загледимо ли још у ратну статистику Европе, наћићемо, да тај савез сила — тај „вечити мир" само од 1815. па до 1864. броји не мање него 2,148,000 жртава у људима, а то чини по 43,800 на сваку годину! По ухваћеном рачуну:

					људских глава.
Грчко-турски	рат	од 1821. — 1829.	стао	је	148,000
Руско-турски	„	„ 1828. и 1829.	„	„	193,000
Устанак Пољске	„	1831.	„	„	190,000
Револ. у Шпанији	**„**	**1833. —. 1840**	**„**	**„**	**172,000**

Мађарски рат	од 1848. —	стао је	142,000
Италијански рат	„ 1859. и 1860.	„ „	129,874
Устанак Пољске	„ 1862.	„ „	30,000

Камо још крвави жртвеници варварства по целој Турској; камо рат за ослобођење Србије, камо вечита борба Црне Горе за народну независност; камо толике унутрашње револуције по Европи; камо, најпосле, летошњи Пруско-Аустријски и Аустријско-Италијански рат?

Мир је у правди; правда у слободи, у једнакости и братству: силе од 1815 погазише правду, и ето искуство, за педесет година владе њихове, потврди: да где није слободе, једнаке за све, где наместо узајмног поштовања и братске љубави, јачи гњечи и глоби слабијега: ту и мира бити неможе.

Није правде и мира у савезу „великих сила"; а је ли савеза без мира и правде?

Куд оком погледамо и увом послушамо, наћићемо доказа да тога савеза није. Шта видимо и чујемо, после толиког — педесетогодишњег — крвног непријатељства и свирепих ратова? Подигнути „мали" мрче свест пониженим „великима"; гладни „силни" броје залогаје трећему „силноме" који гута слабије од себе. У исто време, невиче ли се громко из Париза: „поцепани су уговори од 1815."; неподвикује л' се гласно из Петрограда: „где уговори од 1815., ту и уговор од 1856." И Берлин тумачи, и „војене реформе" по свој Европи потврђују: где су уговори од 1815. и 1856., ту је и савез сила.

Силе су погазиле правду, неправда је наоружала страсти, сила противу силе ратује, — нема савеза „великих." — Савеза нема, али има „слободе савеза" одговара париска „дипломатија" — језик и уста „јавног европског права."

Савез од 1815. постао је, као што је познато, из све ближег прикупљања „монархиских" сила противу Француске, која грозаше страним династијама, колико слободњачким начелима проглашеним у револуцији 1789., толико освојачким мачем Наполеона I. Управо, тај савез закључен је између В. Британске, Ауст-

рије, Прусије и Русије усљед победе над Француском. Као побеђена ова наравно није могла слободном вољом уговарати са силама за које ратни успеси говораху; једва 1818. (на конгресу у Аахену) успела је она, да јој се скине с врата страна посада војничка, и смањи ратна глоба (од 700 милионâ на 265 милиона франака) што беху на њу навалили савезници од 1815. Увршћена 1818. у ред тих савезника, Француска није могла имати природније жеље, него да што краће траје савез у коме небеше по слободној вољи својој.

Отуд, дакле, свакојако усиљавање у Паризу противу уговора од 1815. Отуд „алијансија западних сила" противу „силе северне." Отуд прибегавање „начелу народности и организовању европске демократије." Отуд „идеја европског конгреса," који би учинио крај „дужностима без правила, правима без имена, освојачкој грамзивости без узде", што све долази од „цепања парче по парче уговора, на којима се оснива политична сграда Европе, која се са свију страна руши"; отуд предлог о „новом реду ствари, основаном на свесном интересу монарха и народа" (беседа цара Наполеона од 5 новем. 1863). Отуд и уочи летошњег пруско-италијанског рата са Аустријом онај домишљански Наполеонов предлог о свеобштем добитку сила, предлог да у једно исто време: и Прусија се „ђеографијски" пошири и повећа, и мање немачке државе до „јаче организације и важније роле" дођу, и Француска своју жеђ у Рајни загаси, и Италија Мљетачку добије, и Аустрија буде у „великом положају" у Немачкој! Отуд, најпосле, и данашњи усклик за „слободу савеза."

„Западна алијансија" узби „северног горостаса", у 1856.; — „европска демократија и начело народности" подигоше Италију, као трећу противу тројице који, у октобру 1866., у Варшави празноваху спомен свете тројице од 1815.; — „идеја европског конгреса" неби подпомогнута од друге западне силе, али зато и „велике симпатије" ове за Данску осташе без подпоре и части; — Наполеонов предлог о свеобштем добитку би одбијен од „безинтересне" немачке силе,

која немогаше појмити свој „велики положај“ у губљењу оног што други добијају: и пруска „циндерка“ освети париског домишљана. — Али, шта да изиђе из „слободе савеза“?

„Искрена и безинтересна слога“ одговарају из Петрограда. — Ко и на шта да се сложи? — То положај и догађаји казују. Француска са „слободом у идеји“, Русија са „безинтересношћу и искреношћу“ на језику, ступају, прва на западу, друга на северу, као два противна полуса за будући „систем равнотеже“. Прусија са „циндерком“ у руци поставља се као „равнитељ“ између њих. Осталим силама остаје да се ређају: то ближе равнитељу, то ближе једном или другом полусу. Ћуд јачега представљала би осовину око које се „мали“ и „велики“ обртати имају. Такав би био површни нацрт „новог реда ствари.“

У данашњем веку овлађује тежња за уједињавањем чланова једног истог народа, и за савезом народа који се сматрају као стубови једног истог стабла (расе). У тој тежњи тражи се и снага за нови „систем равнотеже.“

Наука о законима говора и упоређењу разних језика (компаративна филологија) дели цело човештво на три главна стабла, таконазв. р а с е. Те три расе јесу: е т и о п с к а, или црна; м о н г о л с к а, или жута; и к а в к а з к а или бела.

Сав развитак и напредак данашњег човештва приписују се кавказкој (белој) раси; на ову се своди и нови „систем равнотеже сила.“

Кавказко стабло (раса) има два главна стуба, тако голема да се сваки за себе назива расом. Та два стуба, те две расе зову се: с е м и т и ј с к а и и н д о е в р о п е ј с к а (последња: и јафетијска или индо-ђерманска).

Семитијској раси припадају: Евреји, Арапи, Финићани и друга нека племена, позната више из библије него у политици.

У индо-европејску расу рачунају се скоро сви народи садање Европе. Међу овима главни су:

1) Латински народи (Француска, Шпанска, Португалија, Италија.)

2) Ђермански народи (Немачка, Данска, Шведска, Инглеска. — У ђерманске народе рачуна се и С. Америка.)

3) Славенски народи (Руси, Срби са Хрватима, Пољаци, Чеси, Бугари, Словаци и Словенци — сви Славени као што их знамо).

4) Грци.

На та четири стуба индо-европејске расе имала би се, дакле, преновити „политична сграда Европе." А они народи у Европи, који нису гране ни једног од тих стубова (н. пр. Турци, Мађари, и т. п.) немају давати мере за вагу „европске равнотеже."

Француска међу латинским и Русија међу славенским народима, одавно се сматрају као опредељење да буду на челу. Питање беше, ко је глава ђерманским народима. Већ својим ђеографијским усамљењем Инглеска је изузета од тог питања; и тако се имало видети: је ли царство на Аустрији или на Прусији. То питање решено је на Краљевградцу, ту венац победе на глави Прусије крунисa главу ђерманских народа. (Наравно, изузимајући С. Америку.)

Грци имају да јуначким делом потврде свој положај у реду европских народа чија имена тумаче „слободу савеза." Иначе би било и с њима што и са Мађарима, или посмртином „цариградског болника."

Свакојако, „слобода савеза" значила би: „искрену слогу" и погодбу између: Русије, Прусије и Француске. Куд Француска и Прусија, туд Италија; Инглеска остала би „прости гледалац"; Аустрија била би сва уво да чује последњу пресуду јачих; а „споредни" и „мали" већ су огуглали на вољу „великих."

Заиста, поред бројне и умне претежности латинских, ђерманских и славенских народа над племенима осталих раса, неби било сумње о успеху савеза између Француске, Прусије и Русије, за остварење начела народности. Али је питање: може ли се рачунати на „искрено споразумљење" тих трију, великих сила"?

Остварење начела народности значило би: да се сједине за општу слободу, на собственом земљишту, племена која имају: исту историју, исто порекло, исти језик, исте нарави — једном речи, исте основе политичног живота и исте услове будућности. Така заједнина, тако сједињење, као свеза свега што је природом срођено, морају бити у срцу и у души свакоме свесном народу. Ако би Русија, Прусија и Француска изражавале општу — разумну вољу народа, онда би извесно било њихово одушевљење за начело народности. Али, докле те земље стоје под гвозденим „жезлом силе“ од провиђења одређене да над народима господари, дотле је вазда питање о „искрености“ савеза између Француске, Русије и Прусије. Па и ми имамо да видимо, каки су изгледи за „споразумљење тих трију сила.

Већ путовање цара Александра II. у Ницу, у 1865. год. тумачило се од неких као знак споразумљења са царем Наполеоном III. А споразумљење Пруског двора са обама царевима сматраху многи као извесно, кад се видело да Русија као и Француска — са прекрштеним рукама гледа, како Прусија уговора савез са Италијом против Аустрије, и како ова, усамљена на бојном пољу, страда. Поверујмо, да се рат за уједињење Италије и Немачке није могао повести другачије, него по споразумљењу трију „великих сила“; али како се на делу осведочава то споразумљење?

Прусија обара као снопље мале династије немачке; њена војска јури као муња кроз Ческу и Моравску, па и кроз Мађарску, и управља се Бечу. Кад на прагу Аустријске престолнице, кога Прусија пред собом да види? Наполеона III.! Пренеражена прима она од овог услове мира са Аустријом, јер „неможе у једно исто време противу двеју великих сила рат водити.“ У Наполеоновој власти је и Мљетачка, која још требаше Италији, па да ова буде „слободна од Алпа до Јадранског мора“! Чулисмо из Бизмаркове беседе (бр. 90 „Заставе.“ 1866) како није „замерити Француској, што је после Краљевградца изишла на среду са

рачунима своје собствене политике“; а из Париза додају још, да је „Француска после Краљевградца вратила Прусији оно, што јој је ова узајмила после Солферина. Т. ј. Наполеон III. рекао је још 1859. да Италија буде слободна од Алпа до Јадранског мора, али то се тада немогаше извршити што Прусија на Рајни грозаше Француској, а ова небеше спремна, да у један мах два велика рата води.“

Дубљи поглед у одношаје трију „великих сила“ одкрива: да „народност“ и „раса“ у устима њиховим нису ништа друго, него што и „вера, мир и правда“ у устима савезника од 1815. а наиме: замка за народе који теже за природним правом, заметање трага завери противу слободе, изговор за освајање и „анексију“, саревњиво тарење у питању о плену. У томе је сва тајна догађаја којима у 1866. сведоци бесмо.

Сложне противу слободе три „велике силе“ прибегавају начелу народности и расе, само да би магнетску струју којом се сродна племена привлаче, довеле под своју гвоздену руку. Зашто би Русија и Прусија делиле питање о јединству народа и расе од питања о слободи, ако јединство противу слободе употребити неби намеравале? Зашто би Француска хитала да удели Млетачку као милостињу Италији, ако неби рачунала, да другом руком више одузме, него што једном даје? Зашто би, најпосле, и у Француској, и у Прусији, и у Русији рођена браћа угњетавана била, ако би се у срцу носила слобода још даљих рођака?

Известност успеха на пољу заједничког усиљавања иште, да се три „велике силе“ и противу осталих — слабијих споразумеју. Уједињење трију раса: латинске, ђерманске и славенске (сваке за себе) може се остварити само деобом Аустрије и Турске: дакле и Француска, ма да Прусији „после Краљевградца враћа што јој је ова после Солферина узајмила,“ опет сложно с њом изкључује Аустрију из Немачке, као и из Италије; Русија, ма да неволе пруско-француског пове-

реника на престолу Румунске, опет одобрава положај његов противу Турске.

Сложне су три „велике силе“ противу слободе, сложне противу слабијих, али чим дође питање о самим таловима плена: одма грамзивост преузима мах над „духом споразумљења“, саревњиво тарење ступа на место савеза. Та некажу ли саме те силе, да је у питању о „територијалним накнадама,“ о „природним границама“ узрок, што „сваки нови догађај повећава сукоб њихов?“

Ако компаративна филологија мери границе народима и расама, ђеографија опредељује -- веле исте силе — које земље да буду заједно, а које одељено. Тако би брегови и планине, реке и мора имали бити „природне границе“ за сваку „велику силу.“ Али шта ће се, кад „природне границе“ једне силе дају овој положај опасан по друге? Наслоњена на Пиренеје и Алпе Француска види у Рајни „природну границу“ своју према Немачкој. Прусија доказује, да је Рајна само **Н е м а ч к а** река, а Фогези природни бедем за сигурност Немачке од Француске. Русија, једном ногом у Европи а другом у Азији, неможе да лицем у лице — „искрено“ — споразумева се са Француском и Прусијом, а да јој Цариград небуде „природна столица.“ Цариград представља главну тегобу између тріју сила: јер Прусија и Француска немогу да забораве ону реч Петра Великог: „ко у Цариграду буде господарио, биће прави господар света.“

Недавно је један руски државник уз реч рекао: „Цариград пре може бити србски, него руски.“ Нећемо ту реч примењивати на могућност Срба; али она је пуна истине, уколико изражава тегобу у питању о „природним границама“ Русије.

А поврх свега може ли се и о једној „великој сили“ веровати, да би „искрено“ желила затворити се у опредељење — ма и „природне“ — границе? Хтети немати отвореног поља за даље и даље ширење спољашње, значило би оснивати своју величину на унутрашњем напредку, на развитку умних сила и чове-

чанске свести. Но ми смо чули од француско-руског „Нора," да „политика идеја" није оно поље, на коме се „велике силе" срести могу.

Тако је питање о савезу трију „великих сила" које се стављају на чело латинским, ђерманским и славенскии народима. Ако је из познатог изводити закључења о непознатом, онда нико нема на виђеном злу зидати невиђено добро; па и савезу „за народност и расу," колико је он примамљив у начелу, колико силан у тежњи: опет се неможе прорицати сјајна будућност на развалинама савеза „за веру мир и правду," а под владом сила — све једнако противних: слободи, једнакости и братству. Хоће ли се кад те силе измирити у питању о „накнадама и границама;" хоће ли се најпосле „искрено споразумети" на „нови ред ствари, основан на свесном интересу монарха и народа": на то питање само време одговора дати може.

Неизвесно је, јесу ли „велике силе" способне сагласити се на „савесни интерес владалаца и народа"; али је извесно, да пропада све што се на неправди оснива.

„Неправедно тециво на треће колено непрелази," а неправедни уговори од 1815. непреживише ни прво колено! Ино неби могло бити и од тројног савеза „за народност и расу," ако би се он основао у освојачкој цели.

Ако не пре, зацело са Наполеоном III. саранио би се савез тај. Политика и утицај данашње француске владе имају извор свој у личности царевој; нестане ли сутра те личности, нестаће и политике и утицаја којима је она извор. Ко познаје само расположење духова у Француској, одобриће, да из развалина данашње царевине врло лако може искрснути нова Француска сасвим противна освојачком савезу тројице. Је ли могућно, да династије које од векова трају и своју будућност на векове рачунају, да династије руска и пруска већ унапред неби осећале опасност, којој би се излагале тако привременим савезом, као што би био савез са царем француским? Је ли могућно, да

то предосећање неуздржи две северне силе од „искреног споразумљења" са Наполеоном III.?

Зло у савезу са Наполеоном III., а без њега још и горе. Предпоставимо, да би две северне силе само међу собом савез закључиле: шта би од тог савеза било? Руско-пруски савез имао би противу себе: савез латинских народа, савез католичких сила, и — што би по две северне силе најопасније било — европску демократију. Заиста, шта би остало друго Француској, одвојеној од Прусије и Русије, него да у јавној свести Европе своју снагу потражи? Подстицање питања о обновљењу краљевине Пољске; подбуњивање „анексованих" и „неанексованих" Немаца противу Прусије; припомагање либералном преображају и „источној политици" Аустрије: нису ли то већ у ово време опомене за две северне силе, шта све Француска без њих противу њих у власти има?

Да би могло бити споразумљења, као што говоре, између савеза двеју Северних сила са Северном Америком, насупрот Француској: то озбиљан човек једва може веровати.

Опште је уверење, да Славени и С. Американци имају будућност за себе; али то уверење разуме се само за дух слободе, који влада у С. Америки, и дух братства, који је урођен славенској раси, па даје јемства да ће Славени једног дана престати робовати савезу деспота, те ће као слободни народи саставити савез за узајмну одбрану и братинску подпору.

Напротив, између слободних Американаца и деспотијских северних сила, неда се замислити „искрено споразумљење." Грци отворише врата Европе азијатској сили, да би доскочили Славенима, па шта дочекаше? Сила та незаустави се на победи Славена, него се обрну и противу самих Грка! Зашто? Јер дух и потребе азијатске силе беху противни духу и потребама Грка. Нека би Северне Силе отвориле врата Европе слободњачком утицају Америке, оне би се тиме саме убиле. Слободњачке тежње и интереси новог света не могу имати мржег противника и непријатеља у Ев-

ропи, него што је деспотизам војени и абсолутни; противу тог противника и непријатеља бориле би се оне на Северу као и на Западу старог света. Као браниоци слободе, Американци би имали за себе сву свесну Европу; нема сумње да би последња победа на њиховој страни била. То добро знају влада у Берлину и влада у Петрограду. Та да северне силе имају наклоности према слободњачком духу, куд би било сигурнијег и јачег савеза, него: за Русију са слободном славенском браћом својом, а за Прусију са слободним Немцима? Али, кад те силе нетрпе слободу своје собствене браће, одкуд ће оне пружити руку слободњачком исполину преко мора?!

Тако ја схваћам положај „великих сила“, у њиховој „слободи савеза“ на развалинама „политичне сграде“ од 1815.

У истини та слобода савеза своди се на ово: силе се узајмно кушају, изазивају, мере и погађају. Отуд: час прете свака свима и све свакој; час су три на једној а остале на другој страни; час су две и две, а пета је „прости гледалац“; час све „мирољубиве и неутралне“; час сувише милосрдне, то према Хришћанима то према „болесном господару“ Истока; час се бреговима оружја ограђују једна од друге; час све испод руке полазе на „обшти европски конгрес.“ На што ли ће се погодити? На све и свашта, само не на слободу, једнакост и братство.

Употребиле силе „слободу савеза“ овако или онако, ја једно само знам, а то је, да нема тог „политичног система“, који би могао утврдити и осигурати „равнотежу и мир Европе“ уводећи неправду наместо слободе, једнакости и братства.

Каква равнотежа, какав мир у сили и неправди: где истина и поштење страдају; — где се глупост и подлост гаје, а лаж и безстидност господују; — где су необуздане телесне насладе једина цељ и благо; — где жеђ чуственог уживања помрачава савест, и наводи да се о туђем трошку живи; — где „пуни џепови“ и „кеса“ служе као застава за положај појединога у

гомили; — где су ум, самовлађивање, узвишеност и врлине голо уображење, или празна слова на мртвој артији, а ниска сујета и углађени пороци жива истина; — где светиња облика божијег никаке цене нема, а на изложби живих телеса вазда налога у понуди и у тражњи; — где је све на продају, и нема шта се неможе купити; где духовна поквареност и друштвена развратност сеју из „дволичних срца“ „лажљивим устима“ увреде и сукобе, који и најрођеније разрођавају; — где реке крви и брегови костију људских деле суседа од суседа; — где су „државе“ саме касарне и барутане; — где војска одузима народу најбоље привредне руке и капитале, да би их блудећим страстима силе жртвовала?!

Да у таквом стању равнотеже и мира нема, то сведоче оних 2,148.000 жртава чија крв вапије противу савеза од 1815.; то потврђује и данашњи „наоружни мир,“ у коме Европа више од 3.000.000 војника мора за бој да спрема, тако да су од тих најмање 1.500.000 непрестано у „активној служби“, а то значи годишњу дангубу од 550.000.000 радних дана, осим трошка на издржавање војске, који није мањи од 3.000.000 франака на годину! —

Варали би се о природи људској, ако би рачунали на неко стање и положај европског друштва, у коме би сасвим нестало неправде, па би настала сама правда. Човек је по правилу израз средине у којој је. У средини између анђела и ђавола, између ума и страсти, савести и грешне склоности, неможе срце његово умирити се „вечитим миром.“ — Али колико је несавршен, опет човек има у себи толико снаге, да своје страсти и склоности за сукобе и рат бар зауздава, ако их савешћу и умом сасвим уништити неможе. Да се развије та снага, снага ума и савести, то је закон људског напредка, коме су слобода, једнакост и братство основна опредељења, а наука тумач.

Одкако човештво за себе памти, оно непрестано напредује. Непрестано напредак човештва јамчи за последњу победу обштег ума и савести над сваким

савезом сила, који огрезава у страсти и слабости, у непријатељство и рат противу слободе, једнакости и братства. Јест, напредак ума и савести лети на крилима времена: он мора надлетити силе, које су „за време“, ма се и за народност и расу, или за природне границе сакриле. Високи су Алпи, дубоко је море; али зар није још виши и дубљи ум који — телеграфима, гвозденим путовима, пароброддима и толиким другим оружјем — пробија све преграде и крчи свуда пут узајмном приступању и саобштавању народа к народу, расе к раси, човека к човеку? Снажна је крвна свеза која привлачи сродна племена у народ, и сродне народе у расу: али је још јача свеза мисли и убеђења, ума и савести узајмних потреба и интереса, свеза што све људе зближава и уједињава као синове обште отачбине: слободе. Швајцарска и С. Америка пред очима су нам, да би видели: како разлика народности и расе уступа једнакости слободе.

Био савез сила који се играо са вером, миром и правдом, па га више нема; остале су силе и после савеза, али је остало и човештво које озбиљно хоће веру, мир и правду. Човештво се својим напредком снажи, а сила се силом потире: на човештву је свет, — на слободи, једнакости и братству будућност човештва и света!

Србски народ и Источно питање.

(Печатано на инглеском језику у Лондону 1863.)

Грађанска друштва још небеху тако уједињена, као што су уједињена данас у тежњи за народном слободом и независности. То није више свеза између засебних лица, већ је то свеза народа, утврђена оним што се зове дух времена. Сви народни покрети у ово доба непосредни су изрази једне, обште тежње.

Но докле слобода непостане обшта судба народа, вазда остаје важно питање: како да се тежња за народном слободом и независности што подпуније постигне.

По себи се увиђа, да се то питање може решити у кругу разних народности само тако, ако се братска тежња претвори у стварну сагласност, у узајмну подпору и заједничку радњу.

Сваки народ треба да испита себе, па да каже, колико је дорастао за истинску братску сарадњу са осталим народима.

Као Србин ја ћу покушати, да осветлим дораслост србског народа за тесну свезу са својом либералном (слободњачком) браћом, као што се та дораслост огледа у историји и политичком животу Срба.

I.

У оно време, кад се у историји сазнаде за Србе, ми налазимо србски народ подељен на племена. Та племена непредстављаху само фамилије, већ она беху и јединице политичне целине, беху мале државе у великој држави. Свако племе имађаше свог слободно изабраног поглавара,

који се зваше жупан. Тај поглавар био је само извршитељ онога, што је све племе сложно хтело, а своју вољу племе је изјављивало договором, у коме је сваки члан његов имао једнако учешће. Поглавари племена представљали су укупно народ, и они су договором водили бригу о народним стварима, у скупштини, која се звала већа или сбор. На челу те скупштине био је старешина, изабран из средине њене; он је руководио домаће послове народа и звао се велики жупан. У време војне са туђином свако племе имало је свог собственог вођу, који се звао бан, а народна скупштина одређивала је главног вођу, који се звао војвода. Докле је војна трајала, војвода је имао дикторску (неограничену) власт, а бани су слушали његове заповести. Но чим би војна престала, престала би и та власт диктатора, и народна скупштина наново би предузела сву политичну власт.

Таки је био политичан живот Срба пре хиљаду година, кад они живљаху у Белој Србији, у оном пределу данашње Пруске, који се пружа према северном мору до реке Лабе.

Као што околности средњег века небеху угодне за утврђење народне независности у том пределу, Срби потраже нову отачбину. У првој половини седмог века, они се преселе из Беле Србије у земљу између Дунава, Саве, Тимока и Јадранског мора. Ту земљу добили су Срби од цара Ираклија за награду, што су му помогли противу Авара и других дивљих чета које опустошаваху његове области. Стањујући се на земљи Византије, Срби пристану да зависе од цара Истока, али они то учине под условом, да сами из своје средине бирају своје народне поглаваре. По смрти цара Ираклија Србима испадне за руком, те обнове своју подпуну народну независност.

У то време видимо у србској држави прве клице монархичне (самовладарске) владе, каква је била у Византији. Сва политична власт, у миру као и у војни, беше сведена у руке великог жупана, који

с тим поста одсудни господар над жупанима и банима засебних племена.

Први велики жупани беху слободни од династијске властољубивости, те се непротивљаху ономе, што сав народ хоће. У том стању Срби имадоше доста снаге, да одбију свачији насртај споља; они примише Христову веру, и знатно напредоваху у сваком друштвеном погледу. Али, подбуњени суседним дворовима, Грчке и Бугарске, велики жупани најпосле се изопаче, те занемаре народно благо, и одметну се од народне светиње. У том стању стране сплетке узимаху све већи мах у Србији, и власт великих жупана губљаше се све знатније. Бугарски двор нарочито подбадаше оне, који се грабљаху око србског престола и подпомагаше их једног противу другог. Напоследку Бугарска војска нападаше на србске области и опустошаваше их. С друге стране, Грчки двор подстицаше непрестано кавгу између Срба и Бугара, тако да та два братска народа узајмним небратством ослабише један другог, те оба подпадоше под господарство Византије.

И тако у првој половини десетог века србски велики жупан наново признаде господарство Византије. Али србски народ немогаше дуго зависити од туђина; у једанајестом веку он обнови своју независну владу, у лицу великог жупана, храброг Воислава. На измаку једанајестог и у првој половини дванајестог века Срби опет беху поцепани домаћим ратом, што вођаху они, који се грабљаху око престола. Насрећу, у последној половини дванајестог века велики жупан, Стеван Немања, успео је несамо да учини крај домаћем рату око престола, и да опет уједини раздвојене србске области, већ и да укроти спољашњег непријатеља, освоивши више градова од Византије. Што је Немања одпочео, то су његови потомци сретно наставили, тако да његов син доби име: „Први Краљ Србски“; а у првој половини четрнајстог века Србија постаде силна царевина под царем Стеваном Душаном. То србско време Ранке овако описује:

„Душанова влада обухваташе несамо првашње међе Немањине владе, т. ј. области на Горњој Рашки (по којој се земља звала Рассија), већ се простираше до Саве. Пошто прими благосов од србског свештенства, Душан храбро узби бесне Мађаре, који се под Лаушем I. беху осилили. Он избави Босну од самовољног бана, и даде јој независну владу. У 1347. Стефан Душан нађе се у Дубровнику, где га примише са европским почастима и признаше за покровитеља. Скипетари у Албанији служише под његовим барјаком; Арта и Јањина беху у његовој власти. Његове војводе размножише се по свој области Румелије на Вардару и Марици, па и Бугарска се сматраше као област србске краљевине. Као србски краљ, Душан немогаше ни захтевати ни очекивати, да му се Грци покоравају; он дакле би проглашен за цара Румелије — Македоније христољубивог цара — и одпоче носити круну (тиару). Царска власт и признавање страног патријарха била би несагласност (аномалија); али Душан и томе лако доскочи. У Жичи би сазван синод и србско свештенство изабра из своје собствене средине србског патријарха. — Србима беше урођена тежња, да сачувају своју независност у сукобу између Источних и Западних странака хришћанства, и они се политично одупираху првима, а црквенски другима. На томе основу беше утврђена србска независност...“

Нажалост, на измаку четрнајестог века велика Душанова царевина би сведена на малу деспотину, која Турцима данак плаћаше; а у другој половини петнајестог века испаде за руком султану Махмуду, да србску царевину претвори у саме пашалуке турске!

Одкуд тако нагла мена судбине?

То се може објаснити само тиме што није било здраве политичне свести у средњем веку. Византија грамзаше вазда да се шири о трошку суседних народа, и нарочито Срба и Бугара. То је дало повода оним војнама између Византије и Србије завреме Немањине династије. Дишући духом освете противу Срба, Грци под њиховим царем Іованом Кантакузеном под-

пустише „Турке —невернике — који тада узимаху мах у Малој Азији“ (Ранке), да упадну у Европу. На том путу Грци истина имадоше задовољство, да виде Србе најпосле под Турским јармом; али и Грци, наскоро после србске несреће, доживише онаку исту судбу, какву су спремали Србима.

Међутим ваља признати, да је србска пропаст ускорена и тиме, што је у Србију уведен Византиски начин (систем) владе, на место старинске народне самоуправе. То зло није престало ни под самим Душаном. Истина, Душан је много учинио за сачување чистог србског духа. Тако је он у договору са народном скупштином издао законе, на основу народних обичаја. Он је завео и судове у народном духу, у којима судије нерешаваху случаје, већ само руковођаху пороту. Нанесрећу, поред свег свог патриотизма, Душан учини велику погрешку тиме, што уведе у Србију оно, што се данас зове „владина децентрализација.“ (распарчање владе). Србска царевина би подељена на дванајест војвода, од којих сваки имађаше једнаки део политичне власти. Тиме се пробуди властољубиво грамзење у војводама и створи међу Србима ред племића у лицу војвода. Зле последице тог стања верно су описане у србским јуначким песмама тог времена. По смрти Душановој — веле народне песме — војводе поведоше питање: „На коме је царство?“ Наравно, то питање није се могло решити без рата између војвода. Тај рат око власти направи двојаку провалу, једну међу самим војводама, а другу између војвода и народа. Услед тога Турци се силише у своме продирању у Србију. Да би учинио крај свима невољама домаћег рата, велики део србског народа саставља најпосле скупштину и проглашује Лазара Гребљановића, једног од најсилнијих војвода, за србског владаоца. Лазару испаде за руком, да још једном уједини србски народ противу спољашњег непријатеља. Међутим, племићи, грамзећи за влашћу, договараху се тајно са Турцима, у надежди, да ће се они дочепати власти, пошто Лазар падне. Поступак тих племића представља народно пре-

дање у делу издајства од стране Вука Бранковића, као најпоквареније г војводе; као што се с друге стране храброст и пожртвовање србског народа огледа у јуначком делу Милоша Обилића, који се одважи, те усред Турске војске распори цара Мурата, и стаде му ногом за врат.

Накратко, по народном предању, Срби беху слабији од Турака зато, што је србска снага била поцепана „владином децентрализацијом“ (деобом владе на више господара), а Турци су били уједињени сви под једним господаром. С тога је дакле србска војска 1389. на Косову побеђена, и србска држава 1459. у турске пашалуке претворена.

II.

Турци могоше сурвати србску царевину, али небеше те силе, која би могла убити у Србима дух слободе. Да би сачували или обновили своју народну независност, Срби подношаху свеколике жртве. Тако, пошто пропаде србска царевина, цвет србских јунака одрече се свога домаћег огњишта и своје имаовине, па се повуче у Црну Гору, само да небуде под турским јармом. У историји света нема примера, да је икоји народ у једнаким околностима показао толико јунаштва, као Црногорци. Од четири века боре се они као прави мученици, да сачувају народну независност, несамо противу несравњено већег броја Турака, већ и противу оскудости земље на којој станују. Непрестана борба са таким непријатељима није им оставила времена да проматрају европски напредак и да га на своју земљу примењују. Али они су сачували своја племенита народна својства, па у њима имају све основе за крепак политични живот. Поред свог начина самоуправе они су у миру онако независни на свом огњишту, као што у рату представљају подпуно сложну дружину под једним старешином. *) Истина

*) До свршетка 1851. црногорски владалац беше владика, који је имао и духовну и политичну власт. У 1852. заведе се у Црној Гори уставна влада са наследним кнезом.

они немају „зелених столова“, ни „црвених књига“, али имају свој собствени начин договора и државног рада, који сједињава у себи брзину телеграфа са подробношћу и подпуношћу независних новина, тако да голе стене у њиховим пољима служе верније обштем благу, него сјајни салони и позлаћени кабинети понеких европских земаља. Они немају „дипломатских тајна“, али њихове пушке и јатагани од веће су користи за народну ствар, него обесвећена пера извиканих „политичара“. Они нису још предузели „милитарске реформе“ (преображај војске), али 5,000 Црногораца вазда могу разбити Турску војску од 30,000 војника (као што се то засведечило славном битком у 1796). Накратко, Црногорци немају среће, да се користе измајсторисаним стањем европског друштва, али они имају своје природно небо и сунце; и почем узвишење сваког народа зависи од развитка његових урођених својства и карактера: то се мора признати, да су Црногорци способни за савколики напредак, јер су они сачували здраву клицу своје народности.

Но да скратимо наш разговор. Докле јунаци србског народа, као што смо напоменули, нађоше своје прибежиште у недоступним висинима Црне Горе, други део србског народа пресели се у Аустрију, тек да се избави од турског јарма. То се догодило 1690., кад и цару Леополду грозаше опасност од Турака, те он обећа ујамчити вероисповедну слободу и народност оним Србима, који би се настанили у Аустрији. Више хиљада србских фамилија пређоше тада у Аустрију, где до данас сачуваше своју народност. У средини тог дела србског народа одпочета је србска књижевност. — Истина, антилиберална (противна слободи) политика задала је много тешких удараца политичном животу Срба у Аустрији, но опет се може рећи, да су они у главноме сачували своју народну свест, тако да у обштем народном послу они заиста неће бити последњи.

Трећи и највећи део србског народа остао је изложен свима грозама турског господарства. Но ни

турско угњетавање кроз више векова, ни честе обмане од стране других сила, које излагаху Србе варварској освети Турчина после сваке војне, у којој су се они уз те силе борили противу Турске,—нити икоја друга зла могаху угушити у Србима јуначки дух. Усред небројених несрећа, под којима би неки народи стрпљење изгубили и у очајање пали, Срби неговаху своје одушевљење за слободу својом „надеждом у Бога" и својим песмама, у којима узносаху славну прошлост и представљаху будућност пуну надежде, наместо да оплакују жалосну садашњост. Србски манастири, усамљени у дубљини шуме и у грлу планина, сједињаваху у себи и вероисповедне и политичне олтаре. Сваки манастир има свог свеца, кога слави. Уочи тог свеца и на дан његов Срби се обично скупљају код манастира, и те скупштине зову се сабори. Оживотворени молитвом Срби на таким саборима певаху дела својих јуначких предака и договараху се, шта и како да се чини противу србског душманина. Јуначке песме које се певаху јавно уз гусле, буђаху спомене прошлости, не да се у њима нађе утеха, већ да се њима овековечи србска пословица: „На муци се познају јунаци." На тај начин сабори створише дружине ајдука, на основу побратимства. — Побратимство је својствена установа србског народа. То је свеза између Срба од разних фамилија, утврђена заветтањем, да ће се један за другог жртвовати, и освештана заклетвом „у име Бога и св. Јована," да ће један другоме до гроба веран бити. Тако срођена лица зову се побратими.—Дакле побратими, одушевљени свешћу, да имају право удружити се као ајдуци противу оних, који су њиховој браћи одузели свако хришћанско и човечанско право, постадоше мученици за народну ствар, и тако прави јунаци. Они се одметуше у „зелену гору," па ту васкренуше дух народне слободе. Из зелене горе изиђоше оне храбре чете, што разорише силу „неверника," који се беху збили у вароши и градове.

III.

Заиста, ништа није дивније од начина, како србски народ, гњечен и опустошован кроз четири века, несамо преживе своју несрећу, непоказавши ни знака малаксања, већ још имађаше у себи снаге, да одржи победу у великој борби за ослобођење, коју поведе у почетку овог века. Последице те борбе тим су важније, што су оне нов доказ у историји: да су Срби способни за велика дела, кад независно раде и неспречно развијају своје силе; а напротив да су у назадку, кад туђински уплови узму мах, или кад домаћа влада присвоји насилничку (деспотијску) власт над њима.

Као што смо напред наговестили, Срби свагда беху издавани Турцима, кадгод се поведоше за којом силом, те јој помагаху у рату противу Турске. После таког искуства, Срби се одваже, да се само у себе уздају, и са таком одважности они одпочеше велику борбу за ослобођење у почетку овог века. Турци имађаху тада у власти све вароши и градове, са оружницама и џебаном; а Срби живљаху у усамљеним селима, без сваких ратних припрема и средства; али Срби посташе победитељи, јер имађаху надежду — прво у Бога, па онда у себе саме. Овејани од свега што је туђинско, Срби саставише ајдучке чете, које једине могоше одољети збијеној (централисаној) сили Турака. На том путу србски народ никако непрестаде бити сам свој. Ајдучке чете беху у непрестаној свези са осталим народом. Свака та чета имађаше свог вођу, који се зваше арамбаша. Све те вође, арамбаше, састајаху се и договараху сложно, шта и како да се ради за народ. А хајдуци у свакој засебној чети, саветоваху се као браћа, шта ће њихов арамбаша предлагати, кад се састане са осталим арамбашама. С друге стране, сваки ајдук имађаше своје јатаке, који посредоваху скоро непрекидну свезу између народног мишљења и рада и задатка ајдука. Једном речи, србски ајдуци беху прави чувари и браниоци србског народа. Тим путем Срби за кратко време постигоше све користи победе, па онда узеше

на ум потребу редовне владе. Они тада нетражише туђе „системе,“ већ обновише своју старинску самоуправу. Они саставише народну скупштину и поставише јој задатак, да она води бригу о народним стварима Скупштина изабра Карађорђа, једног од најбољих арамбаша, и постави га за „верховног вожда“ Срба, који се бораху за народну слободу; она суђаше заваћеним војводама; она контролисаше државне трошкове и имађаше сву власт, која припада народу суверену (највишем властнику). У том стању Срби извојеваше своје ослобођење у почетку овог века. Њихове славне победе над Турцима на Делиграду и на Мишару; њихово освојење Београда, Шабца и Ужица, као и највећег дела данашње кнежевине Србије; даље покрет Бугарске, Старе Србије и Босне; и најпосле сједињење са Црном Гором, коју само један узак крај Босне раздваја од Србије: сва та дела починише Срби за време народне самоуправе.

Нанесрећу, поводом узрујаности (агитације), коју зададе Европи Наполеон I., и услед његових пријатељских одношаја са Турском, Срби се нађоше принуђени тражити помоћ са стране. У то време Русија беше једина християнска држава наклоњена Србима, и Срби се сасвим природно њој управише. Уколико је Русији требало ослабити Турску, она заиста подпомагаше Србе. Једно оделење војске руске би послано, да се придружи неустрашивим четама србским. А у 1812. Русија уговори са Турском, приликом Букурешког мира, да се ујамчи Србима независна унутрашња управа. Али Руска влада није учинила све, што је требало учинити за потпуно ослобођење Срба од Турског јарма. Напротив, употребљен је сав уплив, да Срби недоспу до своје подпуне политичне независности. Наравно, ништа није могло боље пристати у такав посао, него установа ненародне владе у Србији. И заиста већ први србски посланици враћају се из Св. Петрограда са предлогом: да се „организира регуларно правителство.“ По себи

се разуме, да „правителство, организирано и регулирано“ по упутствима руске владе, није могло бити ништа друго, већ олигархија [1]) или деспотизам [2]) са бирократиом, [3]) све удешено тако, како ће се отровати сав политични склоп Србије. На основу таких у путства, дакле, народна скупштина би најпосле занемарена под Карађорђем, и на место њено установљен „совјет“ са дванајест „совјетника“ (на 12 нахија). Беше утврђено да совјет представља сву земљу, а сваки совјетник своју нахију, која ће га изабрати. Но избор совјетника никако небеше слободан. У оно време тај избор зависаше пре свега од „верховног вожда,“ који је био обште уважен. Па онда, и војводе имађаху велики уплив у споменутом избору. Услед тога избор совјетника представљаше сукоб између љубимаца Карађорђевих и њихових супарника тако, да Совјет најпосле би састављен мешовито, нешто од првих, нешто од последњих. Такав Совјет беше право разбојиште (арена) за борбу разних партаја; њиме се створи неслога и домаћи рат у Србији баш онда, кад је требало, да се у тој земљи сложном силом одупре спољашњем непријатељу. Није дакле никакво чудо, што усред таког унутрашњег раздора, подстицаног повереним руским агентима, као што беше г. Родофиникин, и пошто Русија остави Србију у 1812., малаксали јунак Карађорђе и покварени совјетници пребегоше у Аустрију, у 1813., а Турци успеше да обнове своју стару владу у Србији.

IV.

У 1815. Срби се опет дигоше противу Турака, који тада беху свирепији него икад пре [1]). Својом народном скупштином Срби прогласише за народног вођу Милоша Обреновића, најзнатнијег од вој-

---

[1]) Влада, где је највиша власт у рукама неколицине.
[2]) Влада где један по својој ћуди господари.
[3]) Самовлаштином чиновника.
[1]) Тадашња турска тиранства у Србији ужаснија су, него

вода (који небеху одбегли из своје земље са Карађорђем). Докле се народној скупштини признаваше њена власт, Срби беху победитељи на све стране, тако да садашња Србија би за кратко време очишћена од Турака. Тај брзи успех придаде одсудну важност народном вођи, те 1817. он би изабран за наследног кнеза Србије—и тај избор би обновљен 1827. и признат хатишерифом од 1830.

Да је нова кнежевина наставила руководити покрет за обште ослобођење Срба, на место што се одала на дипломаштину, заиста би данас боље стајала србска ствар. Али абсолутне (неограничене) силе успеше, да србско питање пренесу са бојног поља на „зелени стол." Услед тога србска ствар би „урегулана" овим дипломатским актима:

1) Осмим чланком Букурешког уговора, у 1812.
2) Петим чланком Акјерманске конвенције, у 1826.
3) Шестим član. Андријанопољског уговора, у 1829.
4) Хатишерифима султановим, издатим овим редом:
а) У месецу Септембру 1829.
б) „ Августу 1830.
в) „ Новембру 1833.
г) „ Декембру 1838.
д) „ Декембру 1853.
5) Седамнаестим, осамнаестим, двадесет осмим и двадесет деветим чланком париског уговора од 30. марта, г. 1856.

Наравно, да тим актима није дато Србима ништа, што они неби оружаном руком били већ задобили.

Споменутим актима признато је у главноме ово:

1) Србија је кнежевина, која плаћа данак Турцима, али има своју независну народну управу као и подпуну слободу вероисповеди, законодавства, трговине и бродарства.

2) Србија остаје у оним међама, у којима су је Срби оружјем ослободили од Турака; а имено: она

што се описати могу: људи беху живи на коље натицани, жене трудне паране и деца из њихових утроба вађена, па у баретине бацана, да би се обесвестило крштење, и т. д.

обухвата триугал између Саве, Дунава, Тимока и Дрине, који износи око 1000 кв. миља.

3) Изузимајући турске посаде у градовима, у Србији неможе становати ни један Турчин. То наређење остаде мртво слово на артији.*)

4) Акјерманском конвенцијом у 1826. стављени су Срби под протекторат (заштиту) једне велике европске силе (Русије); но по париском уговору од 1856. замењен је тај протекторат заједничком гарантијом (јамчењем) уговарајућих сила. —

Таки су плодови дипломатских усиљавања кнежевине србске. Где је србска војска обуставила свој победоносни поход: ту је застала и дипломатија са својим послом. Па онда, самосталност (автономија) Србије, ујамчена дипломатским мерама, порушена је тиме, што садањи Устав Србије неиздаде слободна народна скупштина, већ он би састављен у Цариграду са знањем руске владе, и отуд наметут кнезу Милошу у 18 38

V.

Историја тог устава ваља да буде обште позната, јер њоме се објасњавају све оне несреће, што је Србија препатила, одкако је постала кнежевина.

Абсолутне силе нису никад мариле, да виде Србе и остале Источне Хришћане толико снажне, да они могу извојевати своју подпуну политичну самосталност. Први покушаји тих сила противу Србије беху сведени на то, да се утврди у Србији систем деспотизма, којим би се убио у Србима дух слободе. Такав систем беше заиста несносан; али србски народ имаде на уму, како је нужно јединство у земљи, па се покораваше абсолутном кнезу. Абсолутне силе довише се тада да ослабе србску снагу установом олигархије. Ту

*) У 1867., као што је познато, Србија је сасвим очишћена од Турака, па је и Турска посада уклоњена из Србских градова, и управа ових поверена је Србском кнезу. То је све извршено дипломатским путем; а време ће објаснити је ли Србија тиме више добила, него кад би прилике од 1866. била јуначки употребила на подпуно ослобођење своје и уједињење Србства.

Турска играше главну ролу (игру). Да се доскочи томе, у Србији се направи опозиција (одпор), којој беше лозинга Устав. Милош обећа народној скупштини у фебруару 1835., да ће се издати устав, и поставити министарство, које ће бити одговорно народној скупштини. Ваистину такав устав би наскоро издан. Али већ у јесен исте године (1835.) читамо у званичним новинама кнежеву прокламацију (проглас) у којој се каже, да је Милош једини господар у Србији, почем су абсолутне силе одбациле либералан устав! У то време Инглеска је радила, да ступи у трговачку свезу са Србијом, и послала у Београд свог консула. Тај консул био је добро примљен у Београду, те Инглеска подпомагала кнеза. Али већина великих европских сила беше му противна. И тако порта са руском владом успе, да у 1838. намете Србији садашњи устав.

Главни створ тог устава беше установа сталног савета, који ће имати учешћа у влади и бити овлашћен да ограничава кнеза. Би наређено, да у савету седе седамнаест саветника (на сваки округ по један). Ти саветници бираху се сами, а кнез само одобраваше њихов избор. Да би се овековечио унутрашњи раздор, би даље наређено (17. чланком устава), да ни један саветних несме бити збачен, докле се код порте недокаже његова кривица. Осим тога, по споменутом уставу, кнез немогаше узимати за министра друге људе, већ само оне, који су били саветници, тако да и законодавна власт и власт која извршује закон беху сведене у руке извесног броја саветника! — О народној скупштини неби ни помена у уставу. — Тим начином абсолутне силе претворише србски савет и министарство у оруђе туђинских уплива.

Милош учини велику погрешку, те прими неуставни устав. На основу тога он уреди министарство и савет, установи разна званија, одреди плате, уведе чинове и титуле, и т. д. Наскоро затим, у јуну 1839. он се нађе принуђен, да се одрече кнежеве власти, на корист свог старијег сина, Милана, и да у исто време из Србије иде. —

Милошев наследник, кнез Милан, бивши болан

у оно доба, умре још првог месеца своје владе. У то време страни упливи посташе силнији у Србији него икад пре. Услед тога три саветника беху овлашћена, да узму на себе владу, не на основу закључења народне скупштине, већ по наредби порте.

По смрти Милана дође на престо србски, у марту 1840., млађи син Милошев, Михаило. Порта постави тада два саветника, који јој беху одани, за „кабинетске Совјетнике," и позва младог кнеза, да се њима у руке баци. Така повреда народних права огорчи србски народ противу портиних љубимаца. Ови одбегоше у београдску тврдињу, где их паша дочека и узе под своју заштиту. У лето 1840. неки од тих бегунаца одоше у Видин, а други у Цариград, а све их порта о њеном трошку издржаваше. Од тог доба они су познати у Србији под именом „Видинлије" и „Цариградлије." У почетку 1842. порти испаде за руком, да помири србског кнеза са „Видинлијама" и „Цариградлијама," и ови се тада вратише у Србију. Министарство младог кнеза било је у то доба састављено од људи, који су црпели своју политичну мудрост из извора једне туђе владе, те својом непопуларношћу (ненародношћу) и слабошћу придаваху све већи мах опозицији, коју „Цариградлије" и „Видинлије" непресташе водити противу кнеза. Вазда негована и подпомагана Турском, та опозиција лати се најпосле бунтовничких мера и принуди кнеза, да у августу 1842. остави Србију. — У септембру 1842. би постављен на престо србски Александар Карађорђевић (син Карађорђа)

Јавно мишљење беше увек одвратно од владе, која постаде тим путем. Али та влада незатезаше се нимало да спречи слободну изјаву народног гласа, и служећи се свакојаким, насилничким и грозним мерама, она на ћутање сведе јавно мишљење. Међутим, она беше тако слаба, да никад незадоби љубав Срба. Најпосле, кнез Карађорђевић мишљаше, да му ваља тражити изван земље подпору, коју немогаше наћи код куће. И тако он с почетка попушташе порти, која

немилице нападаше на самосталност Србије; а доцније, пошто дође до неспоразумљења са старим портиним љубимцима, он се баци у руке Аустрији. Потпомаган портом, савет наново одпоче стару ненародну опозицију противу кнеза, и у год. 1858. он успе толико, да доведе у Србију једног портиног посланика, Етем пашу, као судију у њиховој ствари против кнеза. Главна брига томе турском посланику беше, да састави ново министарство. Успевши у томе, турски посланик врати се у Цариград; а његово министарство у Србији труђаше се, да обнови и утврди целину оног устава од 1838., који је израђен у Цариграду и удешен противу народне самосталности. Усред тих сплетака, зачу се народни глас противу сваког туђинског пачања у домаће србске послове. Са свију страна Србије захтеваше се, да се одма сазове народна скупштина, тако да ни кнез, ни порта, са извесним саветницима и министрима у Београду, немогоше успети у своме одупирању томе народном захтевању. Тако би издан закон о народној скупштини, које никако није било у Србији за 10 година пре тога.

VI.

Народна скупштина саста се у Београду на св. Андрију (30. новембра) 1858., због чега би названа „Свето-Андрејска Скупштина.“ Њој беше посао, да обори ненародну владу, као и све ненародне мере министара и саветника. Кнез Карађорђевић би лишен кнежевске власти, и наследна династија Обреновића опет „воспостављена.“ У тај мах неки „великаши“ покушаше још једном, да војничким демострацијама покваре оно, што беше обшта народна воља; али војници најпосле пружише братску руку патриотским Београђанима, који беху устали на оружје, да бране скупштину од сваког напада. И тако великаши немадоше куд ни камо, већ пасти на милост и немилост народној скупштини, у часу кад се нађаху растерати је и потући све патриоте, који беху изишли на видело са својим одушевљењем за народну

ствар. Великодушни народ опрости тим великашима, и, у надежди да се они кају за своје грехове, рађаше да обезбеди србска права и слободу овим свечаним и једнодушним изјавама:

1) Србски народ захвалан је великим силама, што оне заједнички јамче (гарантују) за србска права и слободу.

2) Страно мешање у домаће послове Србије, неможе се никад трпети.

3) Уступке што је стара влада порти учинила, морају се уништити и подпуна народна самосталност (автономија) утврдити.

4) Народна скупштина, на основу слободног избора народних посланика, мора се редовно сазивати. Ради обезбеђења њених права узакониће се слобода штампе. — Ово закључење освештано је нарочито законом, издатим под привременом владом, коју је поставила народна скупштина на место збачене владе.[1])

5) Власт кнежеву неможе ни давати ни одузимати нико други, осим народа србског, представљеног слободном скупштином.

6) Устав, којим се саветници стављају под јурисдикцију (судску власт) порте, неможе имати никакве законите вредности, почем је прављен изван земље и противан ујамченој (гарантованој) унутрашњој самосталности народа.

7) Сво законодавство и администрација морају се повратити и дотерати у народном духу. Нарочито ваља узети на ум неодољиву потребу законика и поступка у суђењу кривичних ствари; даље, потребу јавног и усменог суђења у кривичним и грађанским парницама; потребу трговачког суда; и најпосле, потребу, да се систем финансије и народне одбране јпреобрази и поправи. Највећи део тих установа већ е нарочитим законима освештан.

8) Као што је Србији ујамчена самоуправа и под

---

[1]) Кнез Милош био је тада у Влашкој.

пуна слобода законодавства, и као што су у Србији сви једнаки пред законом: тако и странци, који ту живе, морају подпасти под јурисдикцију србске државе, која се разликује од махомеданске земље, у којој „неверни“ нису сретни, да буду владом заштићени. —

Таки беху главни послови св. андрејске скупштине у 1858-9.

VII.

Кнез Милош врати се у Србију и св. андрејска скупштина би распуштена у јануару 1859. —

У јулу 1859. би наређено, те се четрдесет чланова свето андрејске скупштине састаше у Београду, да као „одбор св. андрејске скупштине“ спреме предлоге за идућу народну скупштину. — Политичноекономна питања беху главна брига томе одбору. Он узе на ум потребу усвојења и узаконења економне слободе, као и потребу да се оснује у Србији банка, па обштегласно закључи, да се спреми за идућу народну скупштину предлог, по ком ће се влада позвати, да укаже свеколику пажњу тим економним потребама. У исто време беху наново изјављени и општи основи политичне слободе, и би закључено, да се спреми предлог по ком ће се они узаконити онако, као што их је св. андрејска скупштина усвојила. — Одбор вођаше тачан дневник своје радње, и тај дневник би предан јавности, у жељи, да се одборски предлози путем јавне контроле спреме за решење на идућој скупштини.

То би нов повод за абсолутне силе, да се одупру слободној радњи србске народне скупштине. Оне пре свега нападоше на србске либералце (слободњаке). Да би навукли сумњу на те људе пред либералном Европом, разни агенти абсолутних сила поплавише неке заграничне новине дописима, у којима преповедаху, да србски либералци нису ништа друго, већ адвокати неког руског принца, који грамзи за србским престолом. Незадовољни тим, исти агенти идоше још

даље и радише, да подобним измишљајима лише народ свој симпатија (братства) западне Европе. Најпосле они поповаху овако: „Срби су још прост („нецивилизиран“) народ, па је сумња несамо јесу ли они дорасли за слободну народну скупштину, већ и може ли тај начин бити користан и ма ком другом народу.“

Таке дописе и така поповања србска публика са гнушањем одбијаше. А србски либералци предадоше јавности у разним приликама, почињући од јесени 1859. па до овог доба, своје политично уверење, које се може свести на ове основе:

1) Сваки народ је властан од себе; па и србском народу припада право, да води бригу о себи и да сам собом управља, на огњишту које је својом крвљу искупио.

2) Устав Србије мора бити израз законите воље србског народа; а така воља може се изјавити само слободном народном скупштином.

Истина је, да се Срби одликују духом слободе и свомколиком способности за политичну независност. Оставите их само, нека раде по својим чувствима и наклоностима; нека слободно развијају свој собствени карактер и расплођавају своја племенита својства; нека неспречно употребљују своја права: па ћете видети, како су они у сваком погледу дорасли за слободну народну скупштину.

3) Почем је св. андрејска скупштина, која је по закону састављена била, прогласила оно, што се зове „уставна кнежевина“, т. ј. влада наследног кнеза у договору са народном скупштином: то се тај начин владе има поштовати у Србији.

4) Слобода србског народа мора се ујамчити тако, да министри за сваки поступак владе одтоварају народној скупштини.

5) Слобода штампе, као и сва напред споменута закључења св. андрејске скупштине, имају се одржати.

6) Пореза, што се изискује за трошкове владе, може се купити од народа само по одобрењу од стране

народне скупштине. Да једна влада, која би се лакомила да господари без народне скупштине, и да противно закону арчи народно благо, да така влада неби могла употребити војску за гњечење и глобење народа,ваља узаконити, да војска небуде дужна слушати своје старешине, већ да се сматра као распуштена, у случају ако се неби народна скупштини редовно држала.

7) Патриотској администрацији ваља нарочито водити бригу о усвојењу и остварењу основа економне и политичне слободе у Србији.

8) Потреба, да сваки дар буде употребљен на пољу државне службе, несме се никако сметнути с ума, али при том ваља особито пазити на услове сталног домаћег јединства и јавног реда.

9) У спољашњим одношајима мора се тежити за добрим споразумљењем са либералним народима. Нарочито ваља неговати симпатије (братска осећања) између Срба и осталих славенских племена, као и суседних народа, а имено: Грка, Италијана, Мађара, Румуна и Јермена.

10) Срби морају бити на опрезу према свакој намери освојења, па ма одкуд она долазила. Они се могу радовати трговачкој и политичкој свези са другим народима само онда, ако је та свеза проникнута духом слободе.

Та начела либералних Срба данас су обште уверење у Србији.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Последњи дипломатски акт кнеза Милоша беше одаслање једне изванредне депутације у Цариград, да ради, да се једном изврше хатишерифи о изселењу Турака из Србије. Та депутација врати се из Цариграда без сваког успеха, а кнез Милош умре у септембру 1860.

VIII.

Кнез Михаило дође тада на престо србски, по закону о насљедству. У својој првој прокламацији он изјави, да ће у Србији закон владати, докле

је он на престолу. Надајмо се, да ће се те речи кадгод испунити. — Што се тиче спољашње политике, г. Гарашанин би послан у Цариград, да наново ради, да се изврше неизвршени хатишерифи. Међутим виделисмо, како се Турци одазваше тој „специјалној мисији“ (особитом посланству) „свирепим и неизазваним лубардањем србске престолнице“ [1]), и како је „дипломатска сатисфакција“ (задовољење), коју Гарашиново министарство прими, далеко од накнаде за штету и страдање Срба услед споменутог лубардања, а још даље од онога, што би се могло сматрати као гарантија за сталан мир на Истоку.

IX.

Напред смо тежили, да опишемо досадањи живот Срба. Сад је питање, какви су изгледи за будућност тог народа.

Често се говорило, да Хришћани на Истоку немогу привући на се пажњу западних држава. Ту ми питамо вође инглеске политике на Истоку: зашто се они вазда одупиру ослобођењу Источних Хришћана од турског јарма?

По духу званичних инглеских новина, може нам се одговорити: „Зато, што Инглеска налази своју највећу корист у сачувању турске царевине, као јединог средства противу раширења северне силе, раширења опасног по европску равнотежу и нарочито по инглеску трговачку свезу са Индијом.“

Рецимо, да је то тако, па се запитајмо: Је ли могућно сачувати турско господарство над Хришћанима?

Каква је царевина та турска царевина? Турска царевина није ништа друго, већ само гомила (конгломерат) скрпљена од противних (несродних) стихија, које су у вечитој борби једна с другом. То је царевина основана на праву од песнице; друштво мусулманских угњетача и хришћанских страдалника. Ва-

---

[1]) Servia and the Servians. By the Rev. W. Denton. 1862. London. p. 205—279.

рају се, који мисле, да у Турској има какве владе са влашћу заштите. Таке владе тамо никад бити неможе; тамо су само робови, који служе ћуди својих господара. Тамо нема ни трага од оне велике друштвене науке: „једи твој леб у зноју твог лица.“ Напротив, грабеж и глоба тамо су једини званични послови „јавник званичника.“ Једном речи, Турска царевина може се карактерисати само собственом турском пословицом: „Где Османлија својом ногом стане, ту више трава нениче.“ Заиста, та царевина основана је пре четири стотине година, па шта је она данас? Непрестано све једно те једно, непрестано област, која обухвата више од 200.000.000 дана орања природно плодовите земље; која лежи у средини трговачког обрта између три чести света; која има у власти главна европска пристаништа, најзнатнија приморја, Дарданеле и Босфор, и најважније трговачке тачке: Цариград и Солун, у Европи; Смирну, Алепо, Бајрут, Бусору, Требизонт, Самсун, Багдад, Брусу и Дамаск у Азији; Александрију, Каиро, Суец и т. д. у Африки; једном речи, област преимућно одарена пределним (теринторијалним) користима и обасута милошћу главних европских сила. Али ако потражимо рачун од свију тих природних и политичних подпора, шта ћемо наћи? Наћићемо више од 12.000.000 слугу, са приносом већим од 7.000.000 фун. стерл.. (преко 14 милиона дуката) изнуђених у виду пореза, данка и т. д., приносом који су у ствари закупили управитељи отоманске банке и других таких благајна, те су тако позвани, да подпомажу ствар хришћанског душманима. Наћићемо даље, да су те слуге изложене тиранству „сензуалних и индолентних“ (сладострастних и небрижних) господара. Па онда ћемо наћи, да је пољска привреда у султановој царевини занемарена, да занатској ревности (индустрији) једва и трага има, да је сва домаћа трговина у рукама странаца, да се о бродарству слабо што споменути може, и да су основи државне привреде сасвим непознати у Турској. Накратко, погледајте Турску, с које хоћете стране, па ћете

свугде наћи доказе „неуређене владе,“ „замршене финансије“ „ненаучене и жалосне војске.“ — То су зла, поред којих неможе бити ни разговора о влади и народу у Турској, и кад још узмемо на ум, како Турци ни дан данашњи непоказују ни воље ни способности, да се поправе: заиста је гнусно говорити о одржању целоставности Турске, која се тако бујно изметула у дивљачку царевину. Така је сила корана! А шта би могло друго изићи из вере, по којој „Османлије јесу једини људи у свету, јесу једини Богом избрани да познаду истину, па треба да са ужасом, гњевом и презрењем сматрају све друге народе“? (Коран.)

Вазда жалост! што оне силе, којих се величина представља поглавито у великим успесима постигнутим на основу здравих економичних и друштвених начела, што те силе раде да сачувају царевину, у којој се поданици вређају и гњече, наместо да се руководе и заштићавају, и у којој се само залудно и непроизводно расипају новци, што се прикупљају од народа, или путем зајма са стране. —

Сад је питање, до чега би се најпосле дошло политиком подупирања турске царевине, која никаквог темеља нема?

Почем Турци могу живети само о трошку другог: то и продужавање њихове царевине неби могло донети ништа друго, већ изцрпљење и Турака као господара, и Хришћана као слугу. Т. ј. Турци изјелице дотерали би најпосле Хришћане „рају“ до просјачке торбе; а пошто би једном слуге просјаци постали, по себи се разуме, да и њихови господари неби могли дуже обстати. И онда, ко би наследио „цариградског болника“? Исцрпљени турски поданици заиста неби били кадри, да се подигну на гробу свог угњетача. А неби постали господари Цариграда ни они, који сад своје благо сарањују у сачување онога, што се сачувати неможе. Абсолутне европске силе најбоље знају, шта би било од Турске, пошто би се упропастили и господари и поданици њени. Може ко

запитати, а шта би радили чувари и бранитељи европске равнотеже, кад би се каква абсолутна сила указала пред Цариградом? На то питање може се наћи најбољи одговор у политици абсолутних сила. Те силе добро знају, да турске области немогу постати пљен ни једној абсолутној сили, докле Источни Хришћани имају у себи снаге, да оснују своју независност на развалинама Турске. С тога је абсолутним силама у свако доба добродошло све оно, чиме се упропашћавају и Турци и Хришћани, и узајмно исцрпљивање Хришћана и Турака оне вазда предпостављају наглом нападању на Цариград. Тако исцрпљење ничим се толико неподпомаже и неускорава, колико политиком којом се одржава турска царевина. И заиста абсолутне силе играју увек ролу, којом се изазива така политика. Тим путем абсолутне силе користе се двојако:

1) Турска царевина пропада несамо о трошку ујармљених Хришћана, већ и о трошку оних сила, које зајмом и другим начином подупиру царевину која се сурвати мора.

2) Носећи име „протектора над страдајућим Хришћанима," противно онима, који воде политику да сачувају турски јарам, абсолутне силе распаљују све више и више узајмну одвратност (антипатију) и гњев између оних који утврђују турски јарам, и Хришћана који уздишу под тим јармом. Са продужавањем страдања Хришћана, њихова братска осећања (симпатије) према њиховом „протектору" морају бити све јача. Међутим, оне силе које су се заузеле да одрже Турску, немогу никако бити равнодушне према тим симпатијама Хришћана; као што с друге стране и угњетени Хришћани немогу никад разумети, како извесне хришћанске силе могу бити противне хришћанској ствари на Истоку, или, као што они веле, „како они који обожавају Христа на Западу, могу пљувати на њега на Истоку."

Свакојако, политиком којом се подупире турска царевина, подјармљени Хришћани најпосле би се

принудили, да се слепо баце у руке своме „протектору". А кад би једном више од 12 милиона очајаних поданика постали сви слуге једног освојача, ми се неможемо надати, да би у том случају била у слави (тријумфу) споменута политика.

Јасно је дакле, да се продужавање турског господарства на Истоку ни с које стране политично оправдати неда. А још мање може се морално оправдати така политика, којом се источни Хришћани наморавају да носе јарам, који Инглези никад за себе неби желели — јарам, који је „десет пута гори од сваког оног зла, што су Италијани трпели" и који никад неможе служити на част онима, „који су се радовали ослобођењу Италијана." [1])

X.

Али како да се разреши источна загонетка, ако не сачувањем турске царевине?

Ми нисмо први, који велимо, да се то питање може решити оснивањем слободних и независних хришћанских држава на Истоку.

Ту може бити питања, како да се постигне таки резултат, кад је „протектор" угњетених Хришћана властољубив, а његови „либерални" супарници одликују се својом антилибералном политиком према Истоку?

Што ти потентати (силе) неће да учине за хришћанску ствар на Истоку, то угњетени хришћански народи морају сами учинити.

То је наша надежда, а ми смо у стању оправдати је овим:

Засведочено је у више прилика, да је свест о народној слободи и независности у Источних Хришћана најбоље јемство противу властољубивости њиховог протектора. Да су у време Кримског рата Срби били устали, устало би сво Балканско полуострво. Али Срби имађаху у рукама званични акат ондашње руске

[1]) **The Times, Saturday, November 1 th. 1862.**

владе, у коме се каже, да „руска влада има према Србији онаке исте видове као и аустријска“, па Срби ненађоше за потребно, да турски јарам руским замену. Заиста, да је руска влада била истински одушевљена за хришћанску слободу на Истоку, западна политика неби могла спречити обшти покрет у Турској. — За време свог ратовања са Турцима Црногорци искаху помоћ једном у Аустрије, други пут у Француске. Поред све своје сродности и вероисповедне једнакости са Русијом, њихов владалац, храбри кнез Данило, предпостављаше подпору једне Западне силе подпори северне силе. — То је доста, па да се увиди, како Срби у својим политичним одношајима иду само за својим народним интересима.

Грци су у новије време такође показали, како су симпатије Источних Хришћана вазда у границама либералних надежда.

Једном речи, може се као подпуна истина казати, да Хришћани на Истоку нису нимало наклоњени освојачким намерама, и ако има какве опасности на Истоку по Европу, та опасност долази само од предрасуда оних, који се заузимају да одрже турско господарство. Кад би се тим предрасудама једном крај учинио, Источне Хришћане заиста никад неби нагнала невоља, да се баце у руке каквој страној сили. —

Даље је питање: Јесу-ли Источни Хришћани толико јаки, да се могу ослободити од турског притиска? Као одговор на то ми напомињемо ово:

Турска војска неброји више од 370.000 момака. Да рекнемо, да је та војска оно, што она није и никад неможе бити под неуредном турском владом и поред жалосне турске финанције, па да се запитамо: шта би радила она у време обштег покрета на Истоку? Она би се морала поделити на три главна оделења: једно одељење, са 100.000 Турака најмање, морало би се опремити противу С р б а; друго, бар са 80.000 војника, противу Г р к а; и треће, са 60.00 момака најмање, противу Б у г а р а. Сва та одељења морала би бити непрестано у радњи (активна), па да одрже

свој положај. Осим тога изискује се најмање 80.000 војника да чувају и бране турске градове. И тако турска разерва [1]) једва би бројила и 50.000 војника. То би био заиста жалостан базис (темељ) за турску ратну операцију (радњу)! Така је тек замишљена турска ратна сила. Но ако узмемо Турску као што је: нема се куд, већ се мора признати, да њена војска под „очајаном владом“, „презадуженом финансијом“, и на туђем огњишту једва би се и три месеца могла држати, и то тек у случају новог инглеског зајма.

Напротив, Источни Хришћани имали би све војничке користи на својој страни, кад би повели војну противу свог угњетача. Да узмемо за пример само један од тих народа, Србе. На броју има више од 5,000.000 Срба, који живе у Црној Гори, у кнежевини Србији, у Славонији, у Угарској и Хрватској, у Далмацији, у Херцеговини, у Босни, у Албанији, Старој Србији и Македонији. Али само Србија, Црна Гора и Херцеговина могу кренути око 260.000 војника. Истина, они нису сви „регуларни солдати,“ али су сви вични у оружју, почем се њиме од детињства баве, тако да се они за краће време него два месеца могу дотерати у свакој војничкој вештини. То није голо замишљање већ је то осведочена истина. Прошлог лета Омер паша војеваше са 100.000 војника противу 20.000 Црногораца. Али Црногорци показаше, да су они искуснији у војевању него Турци, и најпосле, поред свог несравњено мањег броја, Црногорци неуступише Турској војсци, већ уступише крајњој оскудости у средствима и рани, почем аустриска влада беше забранила, да се из Далмације никакве потребе у Црну Гору неодносе. Па и пошто Црногорци тој невољи унеколико подлегоше, Турци нађоше за нужно, да одустану од намишљеног и одпочетог грађења војничког друма са посадама кроз

---

[1]) Војска што се чува за последњу нужду.

Црну Гору, и они одусташе од тога само да би остали у миру са „побеђенима“! — Херцеговци су такође показали, у најновијем рату у Херцеговини, да својом храброшћу надмашују војничку силу Турске. — Па то су доказали и Срби у Србији, несамо у време лубардања Београда, почем овом приликом не редовни војници србски, већ деца и голобради момци, понајвише без оружја, отераше турске „урегулане војнике“ из србске вароши у град. —

Домаћој војсци Србије, Црне Горе и Херцеговине, која износи преко 260.000 војника, ваља додати још војену силу Босне и Старе Србије, што броји најмање 80.000 јунака. Поред осталих користи које су на страни србске војске, нетреба сметути с ума и то, како су Срби код своје собствене куће и познају сваку точку своје земље, тако да србска војска у свако доба и на сваком месту може рачунати на потпору од свију обитатеља земље, у којој би се вазда сматрала као народни чувар и бранитељ. Најпосле ваља узети на ум и то, како Срби имају у својим рукама све производне изворе земаљске, а Турци остају усамљени у варошима и градовима и изложени свакој опасности, на коју само могу наићи они, који су угњетачи у туђој земљи.

У таким околностима Србија сама може, кадгод хоће, изаслати на бојно поље око 100.000 војника; а 100.000 момака остали би јој као резерва, која би служила за базис ратној сили на бојном пољу. Поред те користи и почем се зна, како су се Срби у новије време добро наоружали: нема сумње, да би и 50.000 србских војника били у стању узбити турску војску од 100.000 војника, која би им се противставити могла. Узмемо ли у рачун још и Црногорце и Херцеговце, те опитне војнике: онда без сваког зазора можемо рећи, да би србска, црногорска и херцеговачка војска била кадра надбити турску војску, а да нетражи помоћи са стране, па да независи ни од ратне сарадње Срба из Босне и Старе Србије, који су још под турским јармом.

Тако исто можемо рачунати, да би и Грци били у стању да ослободе Епир и Тесалију.

А кад су Срби и Грци јачи од свог угњетача онда је сва прилика, да би и Бугари, којих им преко 4 милиона, пристали на заједничку борбу з ослобођење од Турака.

Накратко, кад би 93 Хришћанина, на сто источ них обитатеља, уједињени свезом заједничке Хриш ћанске и народне ствари и на своме собственом огњи шту, устали противу 7 Турака на сто источних оби татеља: онда ми незнамо, ко би могао рачунати н одржање турске царевине?

XI.

Још се може питати: пошто би се Источни Хри шћани ослободили од турског јарма, би ли они могл имати снажну владу; или нису ли се они дугим тур ским притиском толико исцрпели, да би могли одр жати своју независност противу спољашњих опасности

Да узмемо за пример Србе ради одговора н питање.

Наравно, органи оних, који су противни осно вању слободних хришћанских држава на Истоку, нећ никад престати проповедати, да Срби нису у стањ собом управљати. Али ако су ти органи поплављен причама о „недораслости" србског народа: лак је у њима спазити руку оних, који грамзе за „туто ровањем" над Србијом.

Међутим, има и другачијих пророштва, као шт је на пр. скорашње описивање од неког, најпре Га рибалдиног па онда Омер-пашиног другара, који, премд се сам назива „непознат у непознатој земљи," прип веда о србском народу све противно ономе, што с пре њега писали Ранке, Енгел, Ципријан Ро лерт и Патон. О г. Абрутноту ми нежелимо го ворити. Он се сам направио канал за страсти и пред расуде непомиривих непријатеља србског народа — он, који није имао прилике, да промотри стање земље и који ... тној или у двема тамним причама хоћ

да представи друштвени лик Србије. Извештаји србске полиције немогу верније представљати обште друштвено стање Срба, него што известија из Bow Street-a [1]) представљају Инглеску моралност. Ја некажем, да у Србији нема трага од четиривечног кварећег (деморализујућег) гњечења; али спокојно остављам нека оцене моју отачбину непристрастни путници, као што су н. пр. г. Патон и г. Дентон, који је у свом делу о Србији заиста верно нацртао србски лик. Ја равнодушно одвраћам поглед од споменутог дела г. Арбутнота. Егленисање са једним турским пашом поред ватре у табору неможе служити као грађа за оцену стања Србије.

Негледећи дакле на тако пристрастне и ограничене књиге, ја ћу покушати, да опишем главне основе србског народног живота.

Поред свег турског гњечења кроз толико векова, србски народ сачувао је у себи здраву клицу за материјални и морални развитак. Премда је и данас још политично подељен, премда је званично глобљен и опустошаван, и премда се дугим ратовима, противу његовог угњетача, скоро преполовио број његов: он је ипак одпочео напредовати у друштвеном развитку. Има се приписати унутрашњој јачини народног живота, што Срби нити угинуше, нити се изродише, нити покварише под толиким гњечењем, већ шта више, усред свију несрећа наједанпут у почетку овог века васкрснуше и подмладише силе своје! Така снага живота србског може се објаснити само засебним економичним и политичним основима.

У економичном погледу, области у којима Срби живе истина су природно богате; али ма како да је богата природа земаљска, опет она недоноси сама од себе ни онолико колико треба за свакидашњи живот народа, а камоли онолико колико се иште још и за непроизводно расипање народног угњетача. Ту је вазда нужна радња народа. Но како да се ради онде, где се земаљски капитали све непроизводно троше и радне

---

[1]) Под тим именом разуме се један округ Лондонске по.

силе непрестано затиру, као што то бива свугде где Турци господаре? Ту је србски народ надјачао и надвисио свог тиранског угњетача.

Таконазвана Задруга својствена је установа у Срба. То је заједнина у имаовини и домаћој привреди у кругу једне исте фамилије. Свака задруга управља собом као каква мала республика. Она има свог старешину, али тај старешина нема никакве власти над задругом, већ извршује само оно што задругари обштим договором закључе. Задругари се обично свако вече састају и договарају, шта ће се радити идућег дана или недеље, па онда старешина одређује, шта ће ко радити, узимајући и сам део у радњи. Осим тога старешина изриче пресуду у случају личног неспоразумљења или неуредног владања засебних задругара, али остали задругари притом свагда представљају пороту. Напослетку, старешина води рачуне и рукује новцима задруге; па је он и политични заступник њен. Број задругара у једној задруги износи често преко 30, а понекад и до 60, па и до 100, тако да нередко задруга представља читаву улицу са точном деобом рада. Уосталом, задруга је тако уређена, да она сама израђује и производи скоро све што јој треба, те немора зависити од туђег производства. А да би се могло судити, како задругари међу собом живе, ваља знати, да је у Срба силно чуство братске и сестринске љубави. Светиња крвне свезе и узајмног пожртвовања: то је једино опредељење (дефиниција) одношаја између браће и сестара у Срба. „Брат се поноси сестром, сестра се заклиње братом.“ (Србске народне песме.) Задахнути тим чувством „сви чланови једне фамилије живе заједно; заједно раде и једу, и увече се око заједничке ватре скупљају: они се нераздвајају докле год се ненамноже толико, да више немогу сви заједно живети, па онда се одељују.“ (Ранке.)

Наравно, са развитком варошког живота и народне привреде, мења се и задруга, она узима све више и више облик онаких друштвених установа, какве су

и у осталој Европи; али докле земља беше слабо насељена. и услед дугог угњетења оскудна у капиталима за индустријална и трговачка предузећа, задруга са својим усредоточењем (централисањем) капитала, радних сила и вештине, и са својом светошћу фамилијарне свезе, служаше као здрав темељ србској народности.

Другу значајност Срба представља њихово узајмно подпомагање у домаћим пословима. То су тако названа Позајмица и Моба. Тим начином сви обитатељи једног истог места састају се да раде у размену: „данас мени, сутра теби.“ Најважнији пољски послови, као жетва, коситба, купљење и пластење сена, вршитба и т. д. свршују се тако узајмним подпомагањем. И то се све ради а нико и немисли на какву плату, осим права, да тражи једнаку услугу од других у случају своје потребе. — Ако је домаћин, код кога се ради, имућан, он са радошћу позива своју браћу раднике, да кад раде и ручају код њега: ако ли је сирома, онда су радници радосни, што могу радити за свог брата, нетражећи, да их он гости.

Што су позајмица и моба за домаћу привреду, то је за народну привреду обичај: да се обштински, срески, окружни или народни послови слошки раде. По том обичају сви чланови једне обштине, или среза или округа, или целе земље устају листом, те раде сложно за обшту цељ. На том основу постигнуте су велике користи, нарочито што се тиче друмова по Србији. Тако су многи бреговити и кршевити окрузи измрежани добрим друмовима, путовима и мостовима. Али користи, које се имају од тога сложног обштег рада у време рата, несравњено су велике и дивне. Свака душа, мушко и женско, старо и младо, једном речи: „сваки, ко је Србин,“ надтиче се, да што више привреди у време рата. Радња је тако подељена. да сваки ради оно, што најбоље може. Ко је за пушку, он пушку носи. Сваки војник иде на војну у свечаном оделу и под најбољим оружјем својим. — Жене спремају и шиљу рану војницима, носе понуде рањеницима

и надгледају их као праве сестре. [1]) — Старци, који нису сретни, да могу предводити јунаке, и дечаци [2]) баве се око преноса разних ратних потреба, око донешења гласова из једног места у друго и т. д. — Накратко, кад се за „слободу“ рат поведе: онда се подпуно остварава овај основ: „Сваки је Србин војник.“

Та обшта сарадња у патриотском рату увек је здружена са обштим добровољним пожртвовањем приватних интереса јавној потреби. У време рата ниједан Србин, као војник, нити тражи нити прима плату. Тада је у Србији подпуна заједнина у имаовини. Никога тада нећете чути, да каже: „Ово је моје, оно је твоје,“ већ се сваки сматра за сретног, што може рећи: „Све је наше, све је народно.“ —

Значајним својствима Срба припада и њихова тежња за просветом, њихова особита даровитост и њихово поштовање научних напредака, и нарочито корисних проналазака. Та својства Срба засведочена су историјским делима (фактима). Тако налазимо, да

„Славна србска независност у Душаново доба није била противна друштвеном напредку. Ни тада Србија није била искључена од свезе са Западом. Њени мајдани са својим благом привукоше трговце из Дубровника, који основаше станице у Новом Брду, Кладову и Смедереву, и беше непрекидна свеза са приморјем Далмације, која уживаше добротворство италијанског друштвеног развитка.“ [3])

---

[1]) Црногорке пуне још и пушке, докле Црногорци пуцају на Турке; а понекад оне напоредо са Црногорцима бију хришћанског непријатеља.

[2]) У нужди дечаци се нерадо одвајају од своје браће и очева, и они иду да се боре. У време лубардања Београда србски дечаци задобише два турска топа, и показаше више одважности него понеки „великаши.“ У Црној Гори редко ћете наћи дечка, који је прешао 10-у годину, а да се није борио противу непријатеља србског.

[3]) Ami Boué. La Turquie d' Europe.

Па и у новије доба осведочава се тежња Срба за напредком тиме, што свака народна скупштина у Србији предлаже и наваљује, да влада шиље србску младеж у просвећене земље, ради проматрања обштег напретка и докучења здраве индустријалне, привреде и политичне науке. Ради суђења, колико је добротворно то народно заузимање за науку, ми ћемо напоменути овде сљедећу записку једног скорашњег инглеског путника:

„Слобода, коју је Србија крваво извојевала, може се сачувати само тако, ако се буду имала средства за одбрану њену. Да би сузила ту слободу и што више скучила новодобивену независност, турска влада постарала се, да се у Србију немогу уносити ратне потребе. Међутим, поред својих домаћих мајдана и шума Србија може да никад нетражи барут са стране, као што и поред домаћих гвоздених рудника и земаљске вештине својих синова нема потребе, да са стране уноси ратна средства. У Мајданпеку се прави скоро све што треба за рат, и то све под управом србских официра, који се сваке године у знатном броју шиљу у Лијеж (у Белгију), или у друге војничке установе европске, ради усавршања у свом војеном занату“.¹)

Напослетку брзо и знатно намножење школа, напредак књижевности и друштвених наука за последњих 30 година у Србији, такође је доказ, да су Срби способни, да се развију подједнако са осталим напредним светом.

Карактеристици (својствености) Срба ваља додати још и ова политична и народна уверења и установе:

1) Стално убеђење, да су сви људи једнака створења: да с в а к и С р б и н и м а ј е д н а к а п р а в а, и да су међу тим правима: п о л и т и ч н а с л о б о д а и п р а в о н а р о д а, д а д р ж и и н о с и о р у ж ј е, неоспорива и неприкоснована.

¹) **Servia and the Servians (p. 125). By the Revd. W. Denton. London 1862.**

2) Побратимство, као што је напред описано. Може се рећи, да је побратимство право продужење оног светог чувства, које влада између рођене браће у Срба. — У време рата са туђином сви су Срби побратими. Најславнија јуначка и патриотска дела починили су побратими.

3) Слава. Свака србска фамилија има свог свеца, ког слави. Уочи тог свеца позивају се на славу сви пријатељи фамилије, ма како далеко они били. На слави се певају јуначке песме уз гусле, и води се разговор о србској будућности. Накратко, слава је прави политични скуп(митинг)у кругу србских фамилија.

4) Сабори. То су јавни скупови (митинги), који се држе уочи и на дан славе србских цркава и манастира, као што смо напред казали. Том приликом састају се несамо Срби из Србије, већ њима долазе гости из Старе Србије, из Босне и Херцеговине, из Црне Горе и Србске Војводине; као и обратно. И на тим саборима гусле су најзначајнија забава. Уз њих се закључује побратимство између Срба из разних предела.

5) Саме Гусле. Оне се држе у свакој србској кући и гуде у сваком, и признатном и јавном, србском друштву.

6) Србима је урођена слобода речи и свест о потреби обштинске и местне самоуправе, као и о потреби редовне слободне народне скупштине. У Срба има пословица: „Ниси ти један паметнији од свега народа.“ Заиста, поштовање народног гласа тако је силно у Срба, да се они свагда слошки одупиру сваком личном надметању над народом, а вазда су готови жртвовати се „један за другог, или један за све и сви за једног,“ само да се одржи оно, што се обштим договором утврдило.

7) Јако уверење: да су људи поставили владу да им она чува права, што им припадају по закону природе; да се истинска власт владе оснива на одобрењу оних, над којима се влада; да је народ властан збацити ону владу, која многим злоупотребљењима покаже, да иде на то, да народ „опаше у лику,“

па поставити на њено место нову владу, и то онаку, у каквој народ налази највише јемства за своју будућност. — Ово уверење обелодањено је и утврђено у више свечаних прилика у Србији.

8) Срби сматрају као да се по себи увиђа ова истина: у међународном братству и толеранцији (трпељивости), као истинским условима светског мира, морају се наћи и најпоузданији основи за будућност Србије, као и сваке друге државе. —

Ето таки су основи Србског народног живота. Дух слободе, дух удружења са узајмним подпомагањем и пожртвовањем, оживотвораван силним чувством братства, несамо између чланова једног истог народа већ и према страним народима, и снажен тежњом за обштим човечанским напредком: то је у неколико речи дух Србског народа.

Насрећу, свугде где Срби живе сачувана је здрава клица таког духа. Изузетци се своде на стране елементе, који станују у оним „званичним" круговима што немају у ствари никаква уплива на србски народ.

Поред споменутих основа Србског народног живота, ми мислимо, да је тај народ кадар постати подпуно независан од сваке стране силе. Међутим, један инглески путник вели овако:

„Није могућно, да се позна народ, који живи на јужним обалама Дунава, а да се невиде у њему сви основи који сачињавају народну величину. Није могућно, да се путује по земљама, у којима Срби живе, а да се недиви народу, у коме се врлине ни четиривечним угњетањем немогоше разорити, и да се недође до уверења, да такав народ сјајна будућност чека."[1]

XII.

Остаје нам још да кажемо неколико речи о политици либералних сила према Истоку.

Данашње човештво подељено је на непријатеље

[1]) Servia ant the Servians (Preface), by the Rev. W. Denton. London. 1862.

и пријатеље напредка. Пријатељи напредка изложени су нападању од стране тесно сједињених противника. Крајње је време дакле, да се и пријатељи напредка уједине, па да једном снагом раде за општу слободу.

На част Инглеској мора се признати, да се она сматра као сталан пријатељ и бранитељ народне слободе. Ми у Србији добро знамо, шта је Инглеска учинила за независност Швајцарске, Белгије и у најновије време Италије.

Ми се надамо, да Инглеска неможе остати увек одвратна од оних, којима треба њена подпора противу тиранства на Истоку.

У том ја се позивам, у име мојих земљака, на оне Инглезе, који величину Британске несводе само на либералне силе (енергије) код своје куће, већ је налазе у братству (симпатијама) са осталим либералним народима. Ја осећам, како је дрзко за једног Србина, покушати, да он Инглезима објасни, како би се преображајем „простране Турске царевине, (која пресеца линију Инглеске свезе (комуникације) са Индијом“ у снажне, независне и слободне хришћанске државе, са богатим изворима земаљског производства и свеколиким ђеографичким користима, како би се тим преображајем несамо постигао поузданији темељ за Инглеску свезу (комуникацију) са Истоком, већ би се њиме отворило и шире поље за употребљење инглеских капитала и за развитак трговине много користније, него што се може очекивати од таке земље, која се опустошава ћуди турских господара. Све те користи очевидније су и непосредније су од свега оног, што би се постигло баш и кад би се могло сачувати варарско господарство на Истоку. Но ја се нећу упуштати у објасњавање истих, већ остављам тај посао свесним публицистима (ученим државницима) инглеским, са уверењем, да у овој слободној и сретној земљи неће бити више подпоре за ниског угњетача на Истоку, и ако се досад није указивала пажња према страдајућим Хришћанима.

У Лондону, 14. марта, 1863.

Неколике црте историјског живота Србског из „Историје Србске књижевности“ коју је написао Павле Іос. Шафарик.

(Печатано у „Слободи“ 1867.)

Покојни Павле Јос. Шафарик, чувени књижевник славенски, оставио је у рукопису историју југославенске књижевности, на немачком језику. Неколико одељака Шафариковог дела штампао је 1865. Ј. Јиричек у Прагу; један од тих одељака посвећен је историји књижевности србске.[1])

Шафарик је познат као велики зналац књижевних ствари, његова историјска и књижевна проматрања извршена су брижљиво и са проницавањем; ми изводимо из њих следеће:

Историја књижевности Србске, вели Шафарик, имала би да обухвати подједнако све гране Србске народности, рачунећи у то и Босну и Далмацију, као и Хрватску и Славонију, јер све те гране србске народности говоре у основу једнаким језиком, и њихова књижевност представља једну сагласну целину. Међутим, политичном и вероисповедном деобом међу истим гранама Србским направљена је нека разлика у писмености и књижевности; тако Срби грчке вере имају ћирилицу за азбуку, и они су задуго употребљавали црквени језик за књижевност; тек пре једног столећа увели су они за светску (нецрквену) књижевност народни језик наместо црквеног језика; а Далматинци, Хрвати и Славонци, који су већином римске, католичке, вере, усвојили су латинску азбуку, и већ се од 1161. служе народним језиком у књижевности.

---

1) Paul Jos. Safarik's Geschichte der südslavischen Literatur. III Band. Das serbische Schriftthum. Serbische Literatur. Prag, 1865

Нажалост, у разним областима католичких Срба употребљаван је народни језик за књижевност без сваког сагласија. Отуд долази она разлика која дели писменост хрватску од писмености далматинске и од писмености славонске.

Један део католичких Срба задржао је за цркву старославенски језик, измењат по начину језика којим народ говори, али тај део Срба преобразио је ћирилицу и дао је новој азбуци име глаголица, глаголитска азбука, наместо азбука словенска (глагол наместо слово). Отуд и назвање тих Срба: Глаголити.

У својој историји о србској књижевности Шафарик се ограничава на књижевност Срба грчке вере, и он црта преглед те књижевности од постанка њеног. Пре него што се упустио у појединости, он је посветио две главе његове књиге историјском прегледу политичних догађаја и погледу на државу, цркву и живот народа.

I.

Стара отачбина Срба обухвата, по Шафарику, западне Карпате и црвену Русију. Срби који беху обитатељи Карпата добили су име: Хорбати, Хрбати (Хрвати) од планине Хр'би или Хорби. У време кад су се Срби из своје старе отачбине доселили у Илирикум, под царем Ираклијом, у почетку VII. века, Срби и Хрвати били су један народ, премда су обитавали у разним пределима, под вођама који нису једно од другог зависили, и под именима узетим од места где су живели.

У својој новој отачбини Срби и Хрвати одвојили су се, и Хрватске земље граничаху: на Југу реком Цетињом и вароши Имоском и Ливном, на Истоку реком Врбасом или варошима Јајцем и Бањалуком, на Северу Савом и Кулпом, на Западу Јадранским морем. Стари Хрватски краљеви становаху у Београду, на Јадранском мору, и у Бухачу на Уни. Хрватски језик није се никад удалио од Србског толико да би се могао сматрати као засебно наречије Србско. Један мали део Хрвата прешао је у Илирик и у Панонију, и ту је основао независну кнежевину. То раширење Хрватске земље ваља тражити у источном делу данашње „милитарске“ Хрватске, даље у Славонији, у таконазв. Pannonia Savia. Име Хрвати пренето је тек пре триста година на данашњу „провинцијалну“ Хрватску, дотле се та земља непрестано звала Славонија; њени обитатељи нису Хрвати, него су Словаци, само са особитим наречијем. Хрвати су по свој прилици имали и неколико острва на Јадранском мору.

Што се тиче Срба, земље које су они заузели добиле су у самом почетку више засебних имена, оне су се нарочито звале: Паганија или Неретва, Захлумија, Тербунија и Конавље (Канале), Диоклеа, Србија и Босна.

Пагани обитаваху у Јадранском приморју између реке Цетиње и реке Неретве; они беху подељени на три жупе: Разток, Мокро и Дл'мно, од којих прве две лежаху на мору, а посљедња унутра у земљи. Разтоза носи име од малог јевера које се данас Разток зове, и које лежи јужно од Макарске, недалеко од Заострога: Мокрон је предео око данашње вароши Макарске, која се србски управо Мокро назива. Дален је старосрбски Длмен, Длмно, данас Дувно у Херцеговини, стари чувени Делминиум или Далминиум од чега су цела земља и народ име добили (Далмација и Далматинци). Поглавитије вароши Паганије беху: Мокрон (Макарска), Верулија (сад Вруља), Острок (сад Заострог), Лабинеца (Лабинец, као што се још и данас многа места у славенским земљама тако називају), Мимо тога, Пагани су имали следећа острва: Куркура (Куркра, Кирек, сад Курзола, Корчула), Мелета (сад Меледа, Млит), Барцо (Брацис, сад Бразза, Брач), и Фарос (сад Лесина, Хвар).

Захлумија простирала се јужно на мору од Наренте до Дубровника, и одавде далеко у саму планину Хлумос (данас Хум), од које је и име добила. Река Бона текла је кроз Захлумију; поглавитије вароши ове области беху: Стагнон (данас Стон, италијански Stagno), Мокрискик (србски Мокр'ск), Јосли (сад Осље), Галуменик (србски Галумник или Галумница), Добрискик (некад Дабрск данас Дабар, на картама погрешно Добар), Хлум, и Бона (на Буни).

Тербунија и Канале, србски Требиње и Конавље, лежаше између Дубровника и Котара, та област простирала се од Јадранског мора па у унутрашњост земље до реке Мораче. Њене поглавитије вароши беху: Тербунија (сад Требиње), Ормос (Урмо, по свој прилици доцнијеРама, на реци једнаког имена), Рисена (данас Рисно), Лукавете (данас Лука) и Зелтиви (т. ј. Зета данас име једне реке и једног предела).

Диоклеа обухвата шепредео са обе стране реке Мораче; у њој беху као поглавитије вароши: Градетал (данас Градић), Ноуград (т. ј. Новград), Лонто (данас Линда, на старијим картама Лунта и Лунца), Докла (данас Дукља).

Србија, у најужем значају, лежаше с обе стране реке Босне и реке Дрине, и простираше се до Ибра и Мораве, које је од Бугарске растављаху. Поглавитије вароши Србије беху: Дестиникон (Дестиника, најстарија престолница србска), Чернабускеј (т. ј. Црнабуча), Мегирет данашњи Мећуреч у Јагодинској) Дреснеик (данас Дре

ник у Ужичкој), Лесник (данас Лешница), Саленес (данас Солина, турски Тузла), Раса (данас Новипазар на Рашкој). Босна се спомиње као нарочити предео у Србији.

Тако границе старој Србији беху: на југу река Бољана (Бојана) са вароши Скадром, на истоку варош Раса или данашњи Новипазар, даље Ибар и Морава, на северу Дунав и Сава, на западу планина која дели речну област Босне од Врбаса, отуд па даље планине између извора Врбаса и ушћа Цетиње.

То су старе границе Србије; што је изван тих граница ушло у царство Србско, у 14-том веку, то Србска историја има да објасни; да би била подпуна, Србска историја ваља да обухвати и Србе и Хрвате. Међутим, позивајући се на то што ћирилица није донела стална плода у писмености и књижевности Хрвата, Шафарик ограничава свој историјски поглед на Србе.

Стара Србија била је подељена на више жупанија под разним жупанима, над којима беше један велики жупан. Власт великих жупана била је наследна; они су становали најпре у Десники, и имали су спочетка под собом све србске жупане, изузимајући Пагане, који су живили одвојено од осталих Срба. После Бугарског опустошења Србије, велики жупан од Диоклеје, који је становао у Скадру, осили се и задобије власт и значај краља.

Један потомак од династије дијоклејанске, Немања, основао је, у XII. веку, силну и независну државу под новом династијом Немањића, који становаху у Раси; наскоро затим, он је успео да доведе под ту династију све Србске земље, неизузимајући ни Босну.

Под владом династије од Деснике и династије од Диоклеје, спољашњи ратови Србски нису донели никаква приновка Србији, а нанели су понеки губитак Србима; у 924. бугарски краљ Симеон опустошио је Србију, те је она задуго после изгледала као тамна пустиња. Чим се династија Немањића основала, развила се политична снага Србије, и расла непрестано, докле у XIV. веку, под Душаном, није достигла врхшак свој.

Као царство, под Душаном, Србија је раширила своје границе несамо до Саве и Дунава на северу, и до Тимока на западу, него је обухватила још и Босну, Македонију, Албанију, Тесалију и Епир. Да се види како је силно било србско царство, доста је напоменути, да је оно у рату противу спољашњих непријатеља било на точки да освоји Цариград. Усред свога победоносног похода према Цариграду, на челу србске војске, цар Душан раболе се и умре напречац у селу Ђаволу у Албанији, 18. декамбра 1356.

После смрти Душанове, царство Србско одпочне распадати се, докле у најпосле 15. јуна 1389., у боју на Косову, буде учињен крај србској независности.

Од тог доба нема више цара србског; на челу Србије видимо још за сто година владаоце који носе име деспота, и траже да се одрже час под мађарском заштитом, час помоћу савеза са Турцима.

Подпуно подчињење Срба Турцима извршено је у XV. веку. Тада се многи Срби преселе у Мађарску, у Славонију и у Хрватску; из тих населбина саставе се више разних чета србских под краљем Матијом Корвином, и те чете бораху се јуначки противу Турака. Али после несретног боја код Мохача (1526.) велики део Мађарске падне Турској у власт, те и Срби који беху насељени на том делу Мађарске западну наново у турски јарам.

У 1689., под царем Леополдом, више иљада Срба пређу, под својим народним војводом. Ђорђем Бранковићем, у Аустријску војску. 1691. србски патријарх, Арсен Чарнојевић, пресели се са 36,000 србских фамилија у Аустрију, и настани се у Срему, у Славонији, у околинама Будима и у св. Андрији. Наскоро затим, јуначка дела принца Евгенија учине да Аустрији у Пожаревачком миру (1718.) припадне највећи део старе Србије; али у Београдском миру (1739.) Србија буде наново Турцима предана.

Срби насељени у Мађарској и око те краљевине буду присаједињени Мађарима; они се и дан данашњи налазе у саставу Угарске.

Чудно је, како Шафарик, кад говори о Србима у Аустрији, прећутује оно што је најзначајније за те Србе, а наиме: да је њима, уговорима који су закључени између патријарха Чарнојевића и цара Леополда, ујамчена народност и право: да имају свог народног војводу, и да народном скупштином, по старинском обичају, уређују своје србске ствари.

Један део од оних Срба што су остали под Турцима привукао је у почетку нашег века, пажњу Европе обштим устанком, којим је извојевано ослобођење Србије и њено уређење као кнежевине која има своју автономију. Има наде жде, вели Шафарик, да ће Србија постићи још сретнију будућност. Ми се уздамо да ће се та надежда скоро испунити.

Пошто је побројао војводе и банове који су се измењали на престолу од Босне, којој се јужни део са Захулмијом од 1440 назива Херцеговина; и пошто је казао како су и Босна и Херцеговина као и Србија подпале под

турску владу, Шафарик закључује његов историјки поглед на политичне догађаје србске овако:

Докле Србија, Босна и Херцеговина чамаху у турским оковима, Црногорци су умели одбранити и до данас сачувати њихову народну независност; никад Турци нису могли успети да их покоре. У почетку XVIII. века Петар велики радио је да би Црну Гору своме утицају подврнгао, али Црногорци се прогласише за независне. У 1795. свирепи Али паша од Јањине покушао је да освоји Црну Гору; али турска војска би Црногорцима до ногу потучена. Тако су рабри Црногорци небројеним делима јунаштва показали и потврдили да су они били и остају народ независан.

II.

О прастаром политичном животу Срба ништа се још извесно незна; то је орабрило неке стране, пристрасне или непријатељске, писаоце, да измисле и пронесу криве појмове о Србском народу и о његовим старинским наравима и установама. У проматрању државе, цркве и народног живота србског, Шафарик опомиње, да се неможе имати вере у такове писаоце и оно што они вборе о историјском животу Срба; он вели: оно мало што се зна о политичном животу старих Срба долази од произвољног смишљања и од случајних доношаја и надриизвештаја старих писаоца, који су мало или нису нимало обавештени, и често су без добре намере.

Прикупивши разсута дата о најстаријем народном животу Србском, Шафарик разликује две велике историјске епоке: епоку политичне независности и епоку робства под турским господарством.

Старинска влада у Срба беша проста, вели Шафарик. Кад се погледа на традиционалне обичаје и установе које су до данас сачуване србском народу, нарочито у Црној Гори, може се још додати: да се старинска влада србска састојала у народној самоуправи. Шафарик и сам каже, да су славенски народи сачињавали некад небројена мала друштва, у којима је демократски дух владао. Та небројена мала друштва беху код Срба представљена неизвесним племенима, од којих свако само собом управљаше, а о заједничким стварима и общтим интересима њиховим водила је бригу велика народна скупштина, названа: већа или збор.

Име и звање оних који беху на челу Срба кад су ови у Илирију дошли, још су непознати, вели Шафарик. Ако се

сме из потоњег времена изводити закључење за старије време, прастари владаоци србски носили су име великог жупана, коме више жупана подчињени беху. Шафарик напомиње још и ове речи Константина Порфирогенета: „Principes ut ajunt hae gentes (Chorvati et Serbi) non habent, praeter Zupanos senes quomodo etiam reliqui Slavorum populi“, па вели да реч „senes“ подсећа на Србску реч: старешина.

Име кнез у Срба као да мање значи, него име жупан. Тако Стефан првовенчани, пре него што се крунисао за краља, називао се великим жупаном, а његов млађи брат, Влкан, носио је име велики кнез. Тек у XIV. веку одпочело се употребљавати име кнез, на место имена жупан.

Име краљ узето је, на место имена велики жупан, из подражавања многим хришћанским владаоцима у X. и XI. веку.

У XIV. веку име цар (од Caesar) усвојено је Душаном, да би се означило и достојанство краља (rex) и достојанство императора у истом лицу. Још за свога живота Душан је дао своме сину, Урошу, име краљ.

Као што је утицајем Византије старински начин Србске владе био замењен монархијском владом: овај систем преузме мах под Душаном, те небројена звања буду установљена у његовом двору, и сва та звања беху уређена као и у византијском двору.

Деоба србског народа на разне класе, као што их Шафарик описује, такође је производ византијског система. По Шафарику биле су четири класе у старој држави Србској: свештенство, племићи, грађанство и сељани.

Политични значај Србског свештенства подигао се у XII. веку, кад најмлађи син Немањин, св. Сава, пређе у ред свештенства; као архиепископ св. Сава основао је јерархију народну, установивши дванаест епископата, у Србији. Ако је за живота св. Саве утицај свештенства претезао у државним пословима, по смрти његовој значај свештенства пре као да се смањио него да се повећао. Под Душаном основан је у Србији независан патријархат. До тог доба главари Србске цркве становали су у Жичи, али већ први патријарах Србски преместио је своју столицу у Пећ. У Пећу становали су патријарси Србски до Арсена Чарнојевића, који се у 1690. са 36,000 фамилија Србских у Аустрију иселио.

Од тог времена постали су Карловци станицом независних старешина Србске цркве, докле је свештеничка јерархија у Србији под Турском владом постепено падала.

Установа племића неодговара Србском народном духу,

који се одликује. и вазда се одликовао најживљом тежњом за једнакошћу грађана и људи. Ако међутим Шафарик говори о **великим** и **малим племићима** у старој држави србској, нетреба заборавити, да таку установу Срби нису донели у Илирију, него су је ту затекли. Заиста, племићство је освештано и уређено у новој отачбини србској у исто време, кад је тамо и византијски систем владе примљен; оно се развијало под утицајем тог система, и кад је овај, под Душаном, достигао врхак свој, онда се и племићство осилило и размножило.

У то доба велике племиће Србске представљаху **жупани**; који од ових беху у дворским званијама и сачињаваху царски савет, ти се зваху, по бугарском обичају, **бољари**, или славенски, **велможје**. Ти племићи беху покретачи велике силе; од њих је, вели Шафарик, зависила судба државе, и они су својим злоупотребљењима и неваљалствима спремили пропаст царства србског.

Старо племићство Србско пропало је заједно са царством. Један део тог племићства иселио се на страну, један је сведен на робство, а неколико остатака одржало се средством потурчења, које беше једини начин да се побеђени изједначи са победитељем у Турској. Из хришћанске вере у мумеданску прелазило се нарочито у **Босни**, где су становали најстарији и најсилнији племићи Србски. Међутим, потурчењаци босански нису променули са вером и свој народни језик; једва да један од иљаде њих говори турски, најпознатије фамилије у Босни нису заборавиле своје порекло и оне непрестано носе Србско име, као: **Бранковићи**, **Видајићи**, **Љубовићи**, **Соколовићи** и т. д.

У оном делу Босне што се зове **Херцеговина**, неколики племићи Србски одржалису се, под именом **војвода**, а нису се потурчили. Под заштитом тих војвода, који се држе далеко од Турака, па и оружје носе, народ живи и пасе своју стоку у планинама Херцеговине. Шафарик напомиње: **Караџиће** у Дробњацима, **Змиовиће** у Гацкоме, и др. као најпознатије херцеговачке војводе, чије су повластице турским бератима признате.

Источним делом данашње **Србије**, **Крајином** и **Кључем**, управљали су до 1807. **кнезови** Србски, који имађаху скоро онаке исте повластице као и војводе у Херцеговини. Од тих кнезови **Карапанџићи** имађаху наследну власт, која се мало разликовала од власти владалачке; они се одликоваху тиме, што нису трпили да се Турчин на њиховој земљи гњезди. — **Старивлах** у Србији беше управљан кнезовима **Рашковићима** до 1690., скоро са оном истом влашћу као и **Крајина** и **Кључ** Карапанџићима

У Црној Гори начело грађанске једнакости није ни-

кад било нарушено ни једном установом, која би вређала вечита права човека. Шафарик то неспомиње, али је истина та и без њега позната; као што је познато, да и у данашњој кнежевини Србији нема ни трага од старог племићства србског, ту су сви грађани правно равни; Срби су тако дубоко проникнути чуством једнакости и братства, да у прерођеној Србији почастне и наследне разлике међу грађанима немогу ухватити корена, поред напредујућег развитка демократијског духа народног.

Да би разјаснио постанак старог грађанства Србског, Шафарик каже, да је у Илирији, пре него што су Срби дошли, било вароши са слободним фамилијама од римског порекла, и да су те фамилије одржале своје грађанске повластице и под Србским и Хрватским владаоцима, под које су доцније подпале.

У исто време Шафарик вели, да је, осим старих римских фамилија, било у Србији још и других обитатеља са правима и слободом грађанства. Речи: град и трг врло се често употребљују у Србскоме за разлику од села, заселка, катуна и жупе.

Душановим законима ујамчене су свечано повластице и слобода Грчким и другим варошима Србског царства. Незна се управо како су те вароши према држави стајале; но зна се да су оне биле огњиште трговине и заната. Главна трговина Србска, вели Шафарик, водила се по свој прилици у приморским варошима Далмације; те вароши имале су своја стоваришта по унутрашњости земље, и њихови трговци, као и трговци са стране, путовали су по Србији, да продају своје еспапе и купују Србске производе. Слобода трговине и индустрије била је подпуно заштићена и ујамчена старим законима Србским.

Сељани у старој држави србској делилису се, по Шафарику, на два велика разреда; на слободне, који се зваху Себр, и на оне који нису били слободни и називаху се: чловјек или људин, отрок, раб. Било је још и скитајућих се слугу што су под најам служили, и ови су се звали: тучак.

Земља која је била наследна имаовина слободних људи, било сељана, било племића, звала се баштина (patrimonium, од башта: отац); земља која је другима као имаовина припадала, а сељани су је радили под условом да њеном господару чине извесне услуге и дације, звала се прońа или меропшина (неропшина), ако јој је владалац или какав племић господар био; а метохија, ако је она била црквено или монастирско добро.

Шафарик нам некаже ништа о постанку неслободних обитатеља *у старој* држави Србској; држећи се лођике но-

ске. Трговци из Дубровника, из Тесалоника и из других Далматинских и Македонских вароша, путовали су са својим еспапима по унутрашњости земље, по којој свугде имађаху своја стоваришта и своје станице. Србија је вазда изобиловала у производима земаљским, нарочито у стоци, у пшеници, у меду, у воску, у вину и у разном воћу. Природним благима Србије принели су много рудници и соњане. Рудокопство је старинска радња у Србији; ту се вадило и злато и сребро, као и бакар, и олово и гвожђе. Главни чланци трговине беху: од производа србских: стока, пшеница и брашно; а од производа страних: скарлет. О старој трговини србској највише дознајемо од Дубровничких писалаца. Већ у 1185. Немања је закључио са Дубровником један уговор, којим је слобода трговине освештена. У 1382. Дубровнички трговци продавали су со у Кастелнуово, у Драковицу и остале пределе србске. Најстарија Дубровничка трговачка стоваришта (основана у 1169.) налаваху се у Дубровничкој, у Босни, недалеко од данашњег Сарајева; у XV. и XVI. веку така стоваришта беху на гласу: у Сарајеву, у Новомпазару, у Новомбрду, у Београду, у Прокопљу и т. д. Из Србије (рачунећи и Босну) извозило се на страну: злато, сребро, коже, восак и т. д. У 1490. основане су чојаџијинице у републици Дубровнику, и вуна од које се тамо чоја правила, доносила се из Србије и Босне.

Поред толиких унутрашњих и приморских вароша Србских, поред живог троговачког обрта са Истоком и Западом, нарочито са Италијом, Србија је морала имати и развиту индустрију, и ваљане и многобројне занатлије и вештаке; златари и зидари заузимали су прво место међу тима.

Доходци старе Србске државе нису засебно познати. Судећи по Душановим законима, царски пепер (пореза) био је главни међу државним приходима. Поред царског пепера, велика добра, која су имали Србски владаоци, и мајдани од злата такође су приносили добром стању државне благајне и богаштини владалаца Србских. Богатство кнеза Лазара и деспота Ђ. Бранковића прешло је већ у пословицу; кад је овај последњи удао своју кћер за цара Мурата, однела је она силно благо и скупоцено одело као мираз („thesauros immenses et vestes auro intextas" вели Лаоникус).

У 1440. Ђ. Бранковић, добегавши у Дубровник, уложио је у благајну те републике 500,000 дуката и силество драгог камења. Кад се патријарах А. Чарнојевић 1690. иселио у Аустрију, вредност имаовине, коју је он у Србији оставио, рачунала се на десет милиона фората

Србенда и готован.

Беседа коју сам као редовни члан србског ученог друштва и б. пр. професор велике школе био намеран да говорим 26. јануара 1865. на главном састанку ученог друштва, у Београду, но коју је г. К. Цукић, председник друштва као заступник министра просвете забранио.

Господо!

Да се усаврша у Србину све што га човеком чини, да се развије снага и очува понос народа, да буде свакоме и свима добро: то је узор прерођеној Србији.

Да се обавоштавамо и договарамо: то је пут, који води томе узору.

Да предњачи у јавном збору: на то је позвано друштво које је састављено да негује обшту свест.

Свакојако је на свом месту, да се у овом друштву запитамо: идѐмо-ли управо нашем државном узору?

Ја сам рад да о томе реч поведем. Ту је сва жеља моја, да се само разумемо у ствари која нас се толико тиче. Молим вас дакле, послушајте што ћу да беседим, па судите хоће ли то бити тако:

Крепки уздањем у себе наши стари узвисише се над собом и основаше темељ узору коме тежимо.

Светске „изјелице“ беху „подигли велики зулум, изнели свакојаке беде и навалили глобе на Србина.“ Али наши стари „дигоше се на оружје“, и србска

крвца која беше из земље проврела,“ претвори се у отров онима, који су се неколико векова њоме гојили. Тако нестаде робства, које је спречавало човечански развитак и унижавало име Србина; тако васкресе слобода, без које ни човек човеком, ни Србин Србином неможе да буде.

Но још се и даље простреше дела наших стари.

Они увидоше, да се извојевана слобода може очувати и развити тек ако Србин буде живео сам о своме лебу. „Своја кућа, своја слобода“ говораху они. И они развише сву бригу, да кућом слободу ујамче, каошто су кућу слободом утврдили. У оно време они још нису могли мислити на усавршана оруђа и установе за привреду, што само у дугом миру благосова доносе. Али у својим задругама, у својој вредноћи и у својој штедљивој простоти нађоше они прве основе за самосталан живот, у земљи којој је још суђено, да се брани од дивљих нападача. Удружење радних сила и капитала било је главни услов за привреду србског народа, који је онoликим зулумом, глобом и војнама био онако разређен и осиромашен. И наше старе у њиховим задругама дивно је руководила мисао: „Ђе је браће, ту је и дијела.“ Добро употребљење времена и стеченог блага; уздржавање од ненужног трошења, и наклоност: да се од онога што претече преко подмирења разумних потреба, штеди пре свега за будуће користи; напросто, вредноћа и штедња такође су суштаствени услови за сталну тековину и принову народне имаовине. И сви ти услови сједињавали су се и у приватном и у јавном животу наших стари. Они су се одушевљавали пословицом: Док смо живи, радимо; кад умремо, лезимо“; — они се „нису пружали даље од губера“; — они су сматрали „да је штета, што дијете издере и пијан попије“; — они су засведочили „да је штедња прво течење“: они „часа непочасише“, и

„Урадише, имадоше:
„Уштедише, бих и више.“

Србин „жели, да је од свакога бољи, а од сина да је гори.“ Но ми, скромни синови, питамо: да нисмо гори од наших стари?

Ако је по утврђивању куће слободом, ту ми „ником поничемо и у црну земљу погледамо“, кад нам наша браћа Црногорци помену јунаштво наших стари.

Ако је по утврђивању слободе кућом, и ту ми нисмо оно што су били наши стари. Наши стари поштовали су србске обичаје и имали су сложне задруге, које су уједињеним силама и капиталима могле учинити оно што поједини неби могли. А ми? Ми смо се укалупили у „форме“ „копиране“ са стране, те имамо више парница него задруга, више инокоштина него у њима производне снаге. — Покретани духом вредноће и штедње наши стари напредовали су у привреди и у имућности. А ми? Ако би рекли да смо и ми вредни и штедљиви: ваља да то докажемо напредком у привреди и имућности. Тај напредак морао би се огледати најпре у већој привредној вештини, него што је била у наших стари, у остварењу проналазака и наука, помоћу којих би са једнаким радом и капиталом производили више него наши стари, или би једнаке вредности производили са мање рада и капитала него они. Но где су нам знаци таквог напредка? Истина у нас је више „школа“, више „књижевника“ и „књига“, него у наших стари; али на практичном пољу привреде још је све по старом, неусавршани алати и оруђа, неусавршани начин преноса, и скоро нигде доказа да је наша „ученост“ остварена рукама привредника. А на што да дуљим беседу, да укратко кажем: оно што ми зовемо напредак, далеко је од онога чим се означивао напредак наших стари. У нас је више „непредвидимих извора“ и „изванредних потреба“; у наших стари било је више стеченог блага и задовољених потреба. У нас је више пера и спора; у наших стари било је више дела и створа. У нас је више крстова и ордена; у наших стари било је мање грехова и из-

крвца која беше из земље [illegible] наших стари било је отров онима, који с[illegible] [illegible] црпемо без накнаде зе- Тако нестаде [illegible] и костима својим беху витак и [illegible] неподмлађујемо гору, коју бода, [illegible] као тврдињу за независ- неможе [illegible] ђердане, које смо наследили [illegible] ,,беле новце за црне дане"; [illegible] нештедимо [illegible] су они стекли, а сами непривређујемо очу [illegible] св[illegible] с[illegible] наше потомке!

Толико се разликујемо ми од наших стари! И сви ми смо живи сведоци те разлике. —

[illegible] Као скромни синови испод стида питамо: одкуд толика разлика између нас и наших стари? Отворите новију историју па ћете се уверити, какви су нам били стари, одкако почесмо да нисмо губити веру у оно у што су се они уздали. Наши стари уздали су се у оно што је најчеститије у србском народу; у оно што се развија из свију Срба, али се уздиже над личним страстима и заблудама, те над свима независно влада; у оно што простим речима: ,,ваља се и неваља се" осветљује сваком Србину шта је добро, а шта зло; у оно што из гусала говори Србском срцу, што води Србина на сабор и скупштину, што вечито уједињава и чува Србски род — уздали су се у дух Србског народа! Јест, у тај дух уздали су се наши стари; тај дух орабрио их је у почетку овог века, да је

„Земан дош'о ваља војевати";

тај дух учинио је, да се Србски народ из себе преороди, да слободом кућу и кућом слободу утврди, и да тако даде нова сведочанства о вечитости својој.

А ми?

Ми као да се неуздамо толико у себе, у Србски дух, колико у нешто ван себе, у ,,спољашне околности." Питам вас, није-ли се у нас у извесно доба оснивала сва нада на Цариград, као на прву спољашњу околност? И шта нам је донела та околност? Донела нам је наваду, да се ,,господује на душеку све дуван пушећи и каву пијући", да

се „удара намет на вилајет“, да се „арчи благо народа“, а да се никоме недаје рачуна о томе, да се азијатски дангуби и троши. Тако је задан први удар вреднoћи и штедњи Србској. — Питам вас даље, није ли се другом приликом зависило од Петрограда, као од друге спољашње околности? Није ли та околност донела нам „титуле и чинове“, небројене „чиновнике“ и златне „униформе“, и учинила да сваки црквени или народни празник буде изговором, да се понавља укус за „спољашње околности“? То је био нов удар простоти Србској, нова провала између „господе“ и народа. — Нису ли најпосле ушли у ред наших спољашњих околности и Беч и Париз? Нису ли отуд спопале нас горопадне „моде“, раскалашни „балови“, „салонски луксуз“ и раскошне забаве? Тиме су подведене фамилије, које бсху почествоване“ позивом на „торжествено проводење“, да и даље распростиру „моде“, „балове“ и остало разметање.

Тако се дотерало, да се без зазора грди као „простачко“ „гејачко“, „паорско“, „грмаљско“, „шумадинско“, накратко као „лоше све што је наше“, а да се уздиже као „нобл“ „фајин“, „отмјено и господско“ све што није наше. Тако се успело, да се и у приватном и у јавном животу нашем одели један нов круг, круг „отмјених“ за разлику од „простих.“

У своме животу прости остали су верни Србским обичајима, и они се вазда диче именом: Србенда. „Отмјени“ ухватили су се у коло „спољашњих околности“, те их називаху час „Цариградлије“, час „Русомани“, час „Швабе“, час „Паризлије“, или обштим именом: Готовани, који чекају да све готово споља дође.

Промотримо ли точније приватни и јавни живот Србенде и готована: онда опажамо ову разлику:

Србенда се рани простом али крепком и здравом раном; готован пробира јела, слади се „покерајима“, „гефроренесом“ и осталим „посластицама“,

окреће главу од немоћних и убогих, оцрњује заслужне, а иште пензију за дембеле и награду за протуве. Србенди је време благо, и он хоће да се са временом напред иде; готовану је време терет а напредак отровна стрела. Србенда се радује сабору и скупштини; „готован затвореном кругу“ и меjани, којој надева име „салон:“ ту он држи „балове“, ту „свадбу“, ту се у новце „карта“, ту „лумпује.“ Србенда ни одморно време неарчи, он тада челичи своје мушке прси јуначким песмама и гуслама; готован арчи и радно време на „игру“ и „музику“, уз коју „швалерским“ песмама лечи „заљубљено своје сердце.“ Србенда се диви слави својих предака, несмеће с ума своју браћу која у робству цвиле, и клања се великом духу Србском који Црној Гори онакве соколове даје; готован пева химне Султану, подвикује да „у Србији нема људи“ и доводи у сумњу значај Србских јунака, које он назива „мала племена србска.“ Србенда се бори за слободу и јавност; готован се облизује око „самовлаштине“, око „цариградских берата“, око „царских ордена“, око „тајних фондова.“

Накратко, Србенда и у приватном и у јавном животу корача стално и одсудно на основу Србских обичаја; готован кривуда по „такту“, који се мења као што се мењају „спољашње околности“, и за који он и сам признаје, да је увек такав, да се несме развити никаква делателност, да ваља само ћутати и вребати, као да би се још и у данашње време могло жњети а да се несеје. —

Чудна је то провала коју су изриле „спољашње околности“ између Србенде и готована; чудна је странпутица која нас одваја од правца што наше старе вођаше државном узору!

Било је времена, кад се све што долази од „спољашњих околности“, означивало као „напредак цивилизације.“ Ама, кад упоредимо све што су нама „спољашње околности“ донеле, са оним што се заи-

ста зове цивилизација: налазимо да је то далеко, далеко једно од другога.

Цивилизација је развитак човека, усавршење његових личних способности, његових личних осећања, његових личних мисли; она је, даље, развитак народа, развитак народне слободе и привреде, развитак народних врлина. Напросто, цивилизација је оно што даје снагу народу, оно у чему се уједињавају сви основи народног живота, оно што се зове човечански напредак народа, оно за што у почетку ове беседе рекох, да је узор младој Србији.

Ако би дакле и оно што нама дође од „спољашњих околности", било цивилизација: онда би нас то водило непрестаном напредовању, напредовању из године у годину. То напредовање огледало би се, пре свега, у развитку слободе и утврђењу сигурности лица и имаовине. Јер што је подпунија та слобода и сигурност, што је слободнији развитак мисли и радње, и што је извесније, да ће они који раде и штеде, слободно располагати са оним што зараде и заштеде: све је увиђавнији, све вреднији и штедљивији народ, све јача воља за производну радњу и тековину. Наше напредовање исказивало би се даље, остварењем основа удружења у што ширем кругу и што сталнијем правцу. Јер тек уједињеним радним силама и капиталима даје се снага народу. Осим тога, наше напредовање означивало би се прелазом науке у занатске вештине, чиме се повећава производност човечије радње, и чини да природа све више за човека ради. Најпосле наше напредовање представило би се у што једначијем уживању произведених добара, у личном и друштвеном благостању, у добру свакоме и свима.

Но камо, који пријатељ народни може показати таке знаке цивилизације као створа „спољашњих околности?" Камо, ко незна како под утицајем тих околности искрсавају Дракони, који постављају себи задатак, да одузму овом народу оно што му они нису дали, да га лише слободе — те прве и свете

ковине старих јунака Србских? Сви ви памтите она времена ужаса, кад се овоме народу на сурвинама унутрашње слободе ноповало: да је слобода противна благостању, да ваља жртвовати слободу лица, слободу састанка и збора, слободу радње и располагања са имаовином, па да друштву добро буде! Сви сте били сведоци, како се насиљу надевало име „политичка нужност", а изазивању и распаљивању крвавог грађанског рата „јавни мир и поредак!" Сви знате, колико је живих привредника, колико стеченог капитала прогутало то насиље, то навлачење на буну. Сви знате, како су обарани основи јавне правде, како су извртани стари и сваки час по буџацима фабриковани нови „закони", не за одбрану, већ за нападање невиности! То све ви знате, а ја вас питам: је ли могло бити и воље, да се привређује и штеди онде, где се тако титра са законом и правом, где су личност и имаовина у опасности, где царује сила песнице? Једва је ту могло бити наклоности: да се привређује, да се извесна садашњост жртвује сумњивој будућности, да се проспа зној и троши капитал на оно, што лако може да небуде од користи привреднику или његовој фамилији, што један силеџија кад хоће може спалити као „Дробњакову мејану у Рипњу", што се може „конфисцирати" као „преким судом у Шабачком логору", што могу опљачкати у „четири ока" „комисари", „полицаји", „судије", „буљукбаше", „апсанџије" и „стражари" — сви из школе која у Гургусовачкој кули свој вршак достиже.

Ко незна, даље, како се под утицајем „спољашњих околности" увуче „шпионисање" и „партајско интриговање" међу једнокрвну браћу? То сви знате, а ја вас питам: је ли се могао снажити дух удружења онде, где се од брата небрат прави, где се неповерење и освета сеје? Ту ни задруга неможе сложна да остане, а камо ли да би се ту и ван фамилије ширило и тврдило удружење привредних сила.

Ко незна, како се под владом „спољашњих околности" делила наука као „теорија" од остварења као

„практике?“ То сви знате, а ја вас питам: је ли могло бити усавршавања у привреди онде, где се званично доводе у сумњу вечне истине, где се проповеда да права наука „још није за наш народ“, а „игри“, „музики“ и „церемонији“ све се жртвује? Ту није могло бити напредка у радиности, ту радња остаје више мука него корист, ту се много времена, много капитала, много зноја без накнаде трошити мора.

Најпосле, ко незна, како се силом „спољашњих околности“ „метуше у џеп“ они који порезу плаћају? То сви знате, а ја вас питам: је ли и може ли бити свакоме и свима добро онде, где се на страни неколицине талири слажу, а већини се „досуђују:“ батине, шиба, церићи, топузи, нацаци, секире, тамнице, обори, рупе и точкови? Ту неможе ни спомена бити о общтем добру, ту се само „талираши“ о трошку народа ширити могу.

Тако је јасно, да се у ономе што нама „спољашње околности“ донеше, непоказује никакав знак цивилизације. И кад нам све каже, да нас то чини горим од наших стари: онда хоћемо ли упорно остати оваки као што смо, или ћемо да се покајемо и поправимо?

Заиста, господо, морамо се ужаснути кад из дубљине ове урвине, у коју су нас стропоштале „спољашње околности“, погледамо на планине потреба које се над нашим главама подижу! Није то мала промашка: застати у великом послу јединства и независности Србске, па јести готовину и живкарити „из руке у уста.“ Није то мали грех: не само оставити Црногорце и Херцеговце, да они једини проливају крв за будућност србску, већ још и унутрашње основе србског живота рушити. Није то мала заблуда: кад ми овде „уводимо у наше салоне нове игре“ и „нову музику“, кад јавним разметањем одводимо пажњу од правих савремених питања и заводимо на странпутицу младе и нежне умове, кад хладујемо и уживамо оно без чега се може бити, а браћа наша у Црној Гори од голотиње и глади умиру, или у Херцеговини, у Босни, у старој Србији и у Бу-

гарској у робском чемеру кору леба једу! Загледајте у књигу извоза и увоза нашег, н. пр. у 1861-2., па ћете видети, како ми усред сиротујуће и гладујуће браће наше издајемо на страну рану и нужне ствари, а купујемо „рађена цвећа“, „злата клободе“, „вунице“, „артије за цигаре“, „дувана бошче“, скупоцених вина: „шампања и виланера“, и осталог дражећег пића, за 3,643,258 гроша (чаршиских)!

Такве промашке, такве заблуде и греси, такво закидање од онога што је нужно и трошење на оно што није нужно, жигосани су злим последицама у историји цивилизације. Друга је то ствар, кад се благује у једној богатој земљи, у земљи која и производи и троши и непрестано производи колико јој треба. Ту је благовање угодно друштвеном напредку; као што је угодно и србском народном духу, да се онде „ђе је царевина“ и ђе су „ризнице пуне блага“, служи јунацима вино „златном купом“, или да они ту носе „по долами златне токе“, и опасују „сабље у злато обливене.“ Ама кад се из једне државе, којој се треба над собом усилити, па да вредноћом, штедњом и производним употребљењем заштеде дође до пуне снаге своје, кад се из такве државе даје нужно у размену за ненужно: онда такво жртвовање правих потреба наводи, да се троши без накнаде више, него што се производи; да се прождиру капитали; да се смањује народна имаовина; да они који ништа неприврећују и који се зову ладолежи, пландују о трошку оних који приврећују; да се сујетном сјајношћу ограђују надувени од скромног света; да се глоби народ и воде гнусне спекулације, какве могаше измислити тек Фердинандо II. (владалац Шпански), Карло II. (владалац Инглески), или Луи XIV. и Луи XV. (владаоци Францускн); да се знојем и крвљу народа исплаћује хладовање неколицине!

С тога такав правац трошења осуђује историја цивилизације, која доказује, да се у питомоме свету неможе обстати другачије, већ или да се производи више него што се без накнаде троши,

или да се мање без накнаде троши, него што се производи; која учи, да се људи друже, не да један живи о трошку другог, већ да се узајмно подпомажу; која налази, да је све јаче и напредније друштво, што су једначије подељена добра у народу; и која сведочи, да се огорчавају и до гњева подижу страдајући делови народа, кад се у времена несреће и оскудости неколицина о обштем трошку размећу.

Па и дух србског народа противан је свему томе што осуђује историја цивилизације. И он је одвратан од трошења што води надувености, којом се вређа чуство братства и скромности, чуство по ком „царски ваља и требује“ да и цар славу служи.“ Јер:

„Док цар Степан на ногу стајаше,
„Стајаше му свети Аранђео,
„Стајаше му на десном рамену,
„Милује га крилом по образу. —

А кад „владике“ и остала „ришћанска господа“ наведоше србског цара Степана,

„Те он седе с њима за трпезу,
„А још није ни славе напио, —
„Слугам даде, да му славу служе,
„Расрди се свети Аранђео,
„Удри цара крилом по образу,
„Па отиде из царева двора.“

Још мање може србски дух трпети јавно разметање које води глоби и угњетавању. Јер „Са шта оде Србин у хајдуке?“ Старина Новак одговара:

„Кад Јерина Смедерево гради,
„Па нареди мене у аргатлук,
„Аргатовах три године дана,
„И ја вукох дрвље и камење,
„Све уз моја кола и волове,
„И за пуне до три годинице
„Ја нестеких паре ни динара,
„Незаслужих на ноге опанке,
„И то бих јој брате опростио;
„Кад сагради Смедерева града,
„Она стаде па и куле зида,
„Па наметну намет на вилајет,
„Све на кућу по три литре злата, —

„Ко имаде и предаде благо:
„Ко предаде онај и остаде,
„Ја сам био човек сиромашан,
„Неимадо да предадем благо,
„Узех будак, чим сам аргатов'о,
„Па с будаком одох у хајдуке." —

А колико је тежка неправда Србину, кад народ страда, а великаши благују, види се најбоље из ове клетве:

„Ви пијете и попијевате,
„Сиротиња у невољи цвили!
„Тко је вама коње набавио?
„Тко је вама чоху порезао?
„Тко ли вам је пoков'о оружје?
„Разма једна сиротиња раја.
„Пак с Турцима рају завадисте,
„И Турцима сада издадосте."
„Шта чините? да вас Бог убије!
„Шта чините, јер се небијете?!"

Но страховитост положаја у који су нас вргле „спољашње околности", несамо да се историјски означује, него се она осведочава и проклетством од чега већ страдамо. Усред тог проклетства, усред заплета од дугова, парница, лажних „облигација", „интабулација" „секвестара", „банкротства" и „стецишта над презадуженим имаовинама", усред тих претеча пропадања и развраћања: ко може да непризна, да је крајње време, да се покајемо и поправимо!

И хоћемо да се поправимо!

Но како да се поправимо?

Виделисмо, како су добро стајали наши стари, који су се у себе уздали, те су слободом кућу и кућом слободу тврдили. Виделисмо, како је обртање око „спољашњих околности" и рушење унутрашње слободе узрок, што смоназаднији и несретнији од наших стари. Само нам се каже, како да се поправимо. Да тражимо себе у себи, да се ставимо под закриље Србског народног духа, духа слободе: то је једини правац спасења нашег. Дух слободе обновио је државу нашу, дух слободе и нас ће укрепити: у слободи је

кључ за поправку, у слободи јемство за будућност нашу.

И хвала Богу! данас се на све стране увиђа, да тек онде: где се свачије право поштује, где слобода једино опредељава личност, где су услови живота за све једнаки, да тек ту друштво може крепко и стално развити се. И нема здравог разума коме данас неби било познато, да обшти интерес није ништа друго већ збир личних интереса, да се тек заштитом лица заштићује друштво. Данас је обште познато, да само слободним употребленьем својих права припомаже сваки обштем добру, да негом личне слободе свачија реч и свачије дело постаје оруђе друштва, и да се тек неспреченим развитком личних сила, личног ума и личне радње постизава оно што се зове интерес друштва. Зна се данас, да друштво није аветиња која личности ждере, већ је оно добри дух који закриљује и снажи личности.

Па кад је обшта свест за слободу, кад је слобода дух србског народа, и кад је у слободи јемство за будућност нашу: онда може ли бити озбиљниjег позива за обавештеног Србина, него да услободној земљи слободно живи и ради? И коме је приличније да даде примера у тој обштој дужности него ученом друштву Србском, које је себи задало да истински истини служи? „Без друштва нема јунаштва, без збора нема договора“, вели србска пословица: покажимо да смо дорасли за друштво и договор!

А шта може друштво ово за будућност Србску?

Друштво може да науком развије у младежи чувство дужности према ономе у чему сваки Србин себе види, према народној слободи. Па онда, друштво може да науком снажи чувство уздања у себе, чуство поноса србског, и да светским искуством крепи дух привреде, чиме се утврђује слобода.

Наравно да је слобода штампе први услов за такву радњу друштва. И где се на уста владаоца чује овај глас: „Да подижете на положеном већ темељу стуб; но не стуб од камена који би био троп

као и све остало што је рукотворина човечија; него стуб сазидан **развијеним духовима Србских синова**, који несамо да зубу времена насупрот стаје, него се са вековима све то јаче у своме темељу утврђује, ту мора да умукне сваки противан глас за цензуру — ту „трошну рукотворину“ нечовечију. И који верни слуга може радити упркос тим свечано изјављеним речима владаоца; који Србски син може слободну Србију на ћутање сводити? Ни један прави Србин неможе бити противан истини: да се само на основу **слободе** и **јавности** могу **развити духови Србских синова**. Слобода развија умове, а јавност их сједињава у општу свест; без слободе нема развијтка, без јавности нема јединства.

И ми, дакле, који смо позвани да служимо духовном развијтку Србских синова, учунимо предлог: да нам се ујамчи **слобода штампе**, те да „разборитим и постојаним корацима корачамо напред к науци“!

Но то није све што учено друштво у ово време има да учини. Још је оно дужно да отвори своја врата сваком народном пријатељу, који се осећа позван да служи духовном развијтку синова Србских. Стидно је то да сваке године дангубимо око питања: ко је достојан да буде уведен у наш ред. Искључивање од реда могло је бити само језуитска потреба, али наука тек у јавности и општости своје достојанство налази. Нека се дакле једном засвагда узакони: да може бити члан Србског друштва за науку сваки поштен Србин или пријатељ Србски, који хоће да припомаже цели друштва. Тако би учинили да служи развитку Србске свести све што јој служити може, и старо и младо, и мушко и женско, и они који су близу и они који су далеко, и перо и новац, и свако друго достојно средство.

Најпосле, друштво може да отвори у своме стану **вечерње и недељно предавање** наука; да уобичаји **путничке скупштине** за научне цели; и да издаје онако често и онако редовно свој „**Гласник**“, као што му је једном приликом предложено.

Таквим предавањем, таквим скупштинама, и таквим „Гласником“ силно би припомогли развитку и уједначењу мишљења; њима би најбоље докучивали истинске потребе народа и доводили обшту науку у сагласност са тим потребама; њима би најбоље распрострли свест о правим условима србског народног живота; њима би најпоузданије угушили ону лакоумност и оно сујетно разметање што су нам навукле „спољашње околности“; њима би најживље неговали вредноћу и наклоност, да ограничавамо садашње уживање ради будућих користи, да упоређујемо садашњост са будућности, и израчунавамо садашње жртве и будуће накнаде, да побеђујемо блудеће жеље и бринемо се о што бољој судби свега Србског народа, ма где он био; да на просвету наше деце, на њихов напредак у животу, на њихову будућност жртвујемо много више, него на своје собствено садашње благовање; накратко, да радњом, штедњом и производним употребљењем заштеде ојачавамо изворе народне снаге и подижемо „стубове који ће се са вековима све то јаче утврђивати у темељу своме.“

То све може учено друштво, и ја данас предлажем да оно учини то што може.

Друштво је дало лепих сведочанства о својој готовости да учини све што је у интересу обштем. Ту се нарочито има споменути преглед наука (енциклопедија наука), што је оно у најновије време узело у посао, по предлогу свог подпредседника. То ће бити круна свему досадашњем друштвеном раду. Али од позива: да на пољу слободе и јавности развија Србски дух, нити је било нити може бити лепшег позива за учено друштво. Рђавим примером и глупошћу унето је у нашу земљу много којешта што није за овај народ, и што би било самоубијство за њега у садашњем положају његовом. Треба једном да отворимо очи, те да видимо шта неваља, а шта ваља. Пробудимо се дакле ми, који хоћемо да друге будимо; пробудимо се као прави синови наших стари, и као што је време извор живота: докажимо да умемо це-

нити и производно употребити своје време! Доста су нас и по умном кругу раздвајале неумне партајске страсти; доста се и по књижевном пољу блудило за „госпоштином“; доста је било неплодне „регуле“ из „биро'а“; доста неслоге и пакости испод мукла: време је да се озбиљно за науку заузмемо.

Наука је јавна истина, истина која се нецрпе из неколико ограничених мозгова, већ из светског проматрања и искуства. Она незна за суд неколико оракулских одборника, већ се развија из човештва; као дело вечности она се уздиже над сваком личном и пределном оградом, тек у слободи и јавности налази она своје поље. Недангубимо дакле на странпутицама, већ пођимо управо државном узору нашем. Историја нам правац означује, време нам руку пружа, потреба народног живота покреће нас, све нас напред зове. И пођимо напред!

Неусилимо ли се, да учинимо што се очекује од учених Срба: онда знајмо, да је на нама тежка одговорност за нашу укоченост. Знајмо, да се дух Србског народа најпосле сам собом брани! Јест, он је увек будан, али устаје само у одсудан час. Он сагиње главу у несрећи, но не да се под њом сломије, већ да она прелети преко њега. Он је прекаљена љубав према роду свом, но не у том смислу, да се само погине за отачбину, већ да се одбрани Србски народ. Он ради само после дугог уздржања, но кад ради његова радња неостаје без значаја. Он неради као у грозници, већ је обавештен, и никад неоставља народ подељен у мишлењу. Он је способан за жртву, и кад он остаје сви сложно устају и све у глас кличе:

„Бићемо се море до једнога, —
„Изјелице! кам' пореза наша?“

Тако је правилна и стална сила србског духа! У њему је тајна свега оног неспоразумљења што дели „изјелице“ од народа, чију крв они пију.

Тешко грешнику који оседи противећи се Србском народном духу! Слава омладини на којој

Србство остаје, и која је духом Србенда кога гусле буде када гуде:

„Дрино водо! племенита међо,
„Измеђ Босне и измеђ Србије!
„Наскоро ће и то време доћи,
„Када ћу ја и тебека прођи,
„И честиту Босну полазити!

Србин и Србкиња — такви какви су.

(Јавно предавање.*)

I.

Где да нађемо огледало које ће показати Србина и Србкињу такве какви су? Нису ли Србин и Србкиња то што и други људи и друге жене; и онда, није ли нацрт опште природе људске нацрт и Србске природе?

У свију људи истоветна је крв, истоветна душа и истоветан ум. То је призната истина. Али је истина, и да истоветна крв, истоветна душа и истоветан ум под различним утицајем спољашњим, различне степене телесног, душевног и умног развитка представљају. Тако су познати утицаји различних климата на човека. Каква разлика н. пр. између становника ледених и становника жарких појасева земног шара! У леденим пределима човек се спорије али крепче развија, него у жарким. У првима природа мало ради, или нимало неради за човека; упућен да од труда свог живи, овај управља главну бригу на развијтак радних способности и снаге своје. Чешћим и правилним употребљењем и радњом мускули постају снажнији, душа српељивија и мање осетљива, ум расудљивији и точнији. Борба са суровом и оскудном спољашњом природом чини да су нарави суровије, ћуд упорнија, и жеља за добитком грамзивија. Потреба заједничке радње и борбе доноси собом, да муж

*) Печатано у „Матици“ у 1867. и 1868.

и жена, делећи једно с другим труд и терете, науче сматрати се за једнаке; отуд и чуство фамилије сталније и опредељеније.

У жарким појасевима природа бујно и обилно производи што за човечији живот треба. Услед те природне изобилности, човек нема нужде да много ради, зато су и мускули његови слабији, него у ладнијим пределима где се они редовном радњом крепе. Топлота растеже и лабави телесни сплет, отуд и човек у жарким пределима тромији и лењи. Лењост и млитавост доносе незнање, сујевјерије, робску подчињеност и удворљивост, неверство. Бурна природа убрзава и развијтак човека, овај рано цвета, али и брзо увене; осећање је живо и нагло, отуд страстност и увреде; нагони су бурни, душа мање толерантна, ум мање расудљив; жена се сматра више као оруђе уживања, него као друг мужа: овај је све, она није ништа; чуство очинско и материнско мање је опредељено, оно узима више правац силе, него свете дужности и нежне љубави.

Заман ћемо тражити огледало Србина и Србкиње у својствима становника ледених и жарких предела. Живећи у умерним појасевима, који сједињавају у себи сретну равнотежу двеју крајности спомснутих појасева, Србин је крепчији телом, него млитави становник жаркога појаса, и нежнији душом него сурови ледењак. Производна природа која га окружава, нити је тако обилна да се без радње живети може, нити тако оскудна да се сав човек бриги производства предати мора: он ради умерено; отуд и могућност за виши полет духа. Накратко, телесне, душевне и умне способности и силе Србина развијају се подједначије и саглсније, него у становника ледених и жарких појасева. Здраво суђење, поштено осећање, будно уображаење, искрено пријатељство, топла љубав, дубоко и жарко чуство фамилије, енеригчно родољубље, мужанска раброст: то су својства која Србин, као становник умерених појасева, у себи сједињева.

Различност климата није једина која чини, да

човек у једном положају ближи или даљи обштој природи људској, него у другом. И различност друштвених одношаја утиче на развитак човека.

Човек је цељ друштву; развијтак човечности у човеку, то је узор друштва. Да би своме узору, својој цељи служити могло, друштво мора имати свести о природи човечијој и о себи као средству за човечност. Природа човечија може се сазнати само у слободи. Слобода подиже човека на његове собствене ноге, она га упоређује са једнаким умним створењима; она бди над његовом унутрашњом собствености, развија његове личне нагоне, осећања, способности, мисли, жеље и тежње; она га излаже свету на видик таквог у себи какав је. Слобода, којом човек бива човеком, чини и друштво друштвом. Видећи у слободи као у огледалу унутрашњег човека, друштво долази до свести: у чему је вредност човека, шта он у себи има, а шта му споља треба, те да буде оно, за што је створен. Тако слобода отвара друштву очи, да у несавршенству обште људске природе увиди потребу узајмне подпоре и благослов братског подпомагања; тако слобода узноси друштво до свести о себи, као о узајмној заштити права и обштој контроли над дужностима удружених људи.

У свету оваком какав је, друштвени одношаји неујамчују свугде једнаку слободу, и та неједнакост огледа се у различним степенима људског развијтка. Докле н. пр. слободан Американац самостално осећа и мисли, и из собственог уверања говори и ради, ограничени Европејац огрезава у обичаје и моде што му одузимају ону независност собственог осећања, собствене мисли, собственог уверења, собственог израза и дела, која карактер сачињава. Упоређен са Американцем, Европејац више подражава, него што из уверења ради; више блуди за нечим из обичаја и моде, него из свесне воље; више мајмунише него што човекује. Сводећи поглед на саму Европу наћићемо у слободнијој Инглеској више какарктера, него и у једној другој, мање слободној држави. У Инглеза су бистрији појмови о природи људској, развитија свест об-

шта о човеку као цели и о друштву као средотву; зато и Инглески закони и установе више служе слободи и човечности, него ма у којој другој Европској земљи. Ако Француз, убијен у главу усредсређеном силом, тражи „општи интерес“ и „славу“ у ономе, што збрисава карактер личности и чини ову лутком и оруђем у рукама саможивих великаша: Инглез, усредсређен сав у себи слободом, непознаје те спољашње цене, којој би своју унутрашњу светињу жртвовао. Он разуме општи интерес кад овај представља сагласност личних интереса свију чланова друшва. Он поштује закон, кад овај изражава општу вољу, и покорава се власти, кад је ова чувар и бранилац и његових собствених права. Он је готов жртвовати се за отачбину само кад отачбина значи слободу, кад гаји а не гњави децу своју.

Несавршенство природе људске, које иште друштвену узајмност, говори и за постепеност друштвеног развијтка. Ма колико слободе да има друштво, оно у првом почетку свом мање може за човека, него пошто се у времену искуством наоружа. Колико се мењају одношаји друштвени напредујућим искуством: то јасно показује историја деобом света на стари, средњи и нови-век.

Имамо на уму различне климате, различне друштвене одношаје и различне историјске векове: је ли то доста, па да се упустимо у излагање србског карактера таквог какав је?

Није. Још нам ваља узети на ум, да разна друштва утичу једно на друго, као што човек на човека у једном друштву утиче. Одкуд да се Швајцарска разликује од Црне Горе друштвеним развијтком више, него што то собом доноси разлика спољашње природе и унутрашње слободе између њих? Отуд, што Швајцарску окружавају питомији и уљуднији суседи, него Црну Гору. Кад би Швајцарска морала онако дан и ноћ с пушком у руци одбијати од свог прага варварског непријатеља: зар би она имала кад остварити на св огњишту т[illegible]ике напредке? Неби заиста; као ш[illegible]

Црна Гора неби изостајала на пољу светске цивилизације, кад своју најплеменитију крв и најболье силе неби морала залагати скоро искључиво у одбрану од злог суседа, од непријатеља свакој братској свези и узајмности. Упитајмо се даље, зашто Хина није онако напредна као инглеска Индија, и наћићемо, да је Хина назаднија зато, што је њени зидови ограђују од свезе са напредним светом, докле Инглески кључ отвара врата Индије утицајима обште цивилизације.

Усред тако различних утицаја спољашњих, природних и политичних, са историјом у руци, управљајући поглед собственом небу Србском, на опрезу према непријатељским и са пажњом према пријатељским суседима: шта друго да видимо у огледалу Србском, него колико Србин на близу или на далеко стоји обштој природи човечијој? Тако су огледало наше народне песме, пословице, нарави и установе, као што их предање са материнским језиком од нараштаја нараштају у аманет предаје. У њима се огледа карактер Србина, као што се у језику огледају срце и душа човечија. Оне показују: чему је Србина његово собствено искуство научило; како он тумачи и употребљује искуство осталог света; колико себе својом умношћу и собом обшту природу људску изражава.

Казалисмо, да човек само слободом свој карактер развија и изражава; нећемо, дакле, ни за Србски карактер тражити огледало мимо слободе. Нажалост, историјски одношаји наши тако су слабо разјасњени, да је врло тешко определити, где почиње и престаје слободно изражавање Србина, и колико га кад спољашњи утицаји из његове унутрашњости померају. Али и опет нисмо без компаса пред буром туђинских и непријатељских страсти. Умност је значај слободе; умношћу народног изражаја мерићемо и ми карактер Србски.

А може ли се другачије и помислити, кад је умност природни закон човека, кад тек умом постаје човек човечан: сагласан са собом самим и

самостална личност у свету у ком живи. Пред лицем те истине несмемо никако допустити, да народ, који на уста матере највећег јунака свог изриче: „Боље је изгубити главу, него своју огрешити душу", да тај народ неизражава тиме унутрашњост своју, него је изражава кад у царству варварске таме робује страстима туђе силе. Робство изопачава и опорочава обшту природу људску; слабости и порочне страсти у робству неизражавају карактер једног друштва и народа, јер где слободе није, ту и одговорности бити неможе, него изражавају срамоту века и човештва. Зато, и „Даница", која телали „париске моде", и „Напредак", који под камилавком „православија" „западњачке идеје" анатемише, нису тумачи, него су одсуство карактера, кад се труде, да „политично еванђеље Србина" обесвете шаренилом „шалвара" Турских! На том шаренилу само ће се грешно око зауставити; а слободан ум тражиће у вишим пределима човечности огледало светлог образа Србског.

Ми се обраћамо јавном духу србском, који изражава обшту свест народа, и као такав независан је од порочних страсти и заблуда појединих личности; у томе духу потражићемо ми објасњење моралног, умног и политичног карактера србског.

II.

Природа човечија своди се на ово двојако определење: прво, да се одржи и усаврши живот у себи; друго, да се одржи и усаврши живот у роду своме.

То двојако определење огледа се у природи састава и склопа човечијег организма (тела). У појединим органима (удовима) као и у целини својој човек је створен само за одржање и усавршање живота у личности и у роду; нема ни једног јединог органа у целом организму човечијем, који би на друго што определен био.

У човечијем организму, као и у организму свију живих створења, осећа се од себе потреба и нагон испуњење природног определења. То осећање, из-

жено као нужност човечијег живота, назива се закон људске природе. Тај природни закон има своје границе; оне су означене бројем послова за које је тело створено, а ови послови ограничени су бројем органа који за њихово извршење служе.

Сваки орган има свој нарочити посао; више органа могу заједнички служити истом опредељењу, али сви укупно раде за целог човека. Н. пр. стомак је нарочито опредељен да сварује рану, али варивању ране служе још и више других органа; а знамо да стомак и органи сваривања неишту и несварују рану за себе саме, него за општу цељ организма, којој и сви остали органи служе, — знамо, да је то цело тело, цео човек што рану потребује, и за кога се рана сварује.

Испуњење природног опредељења човека нестоји само до унутрашњег састава и радње организма, него оно зависи и од извесних спољашњих услова. Ето н. пр. рана, коју напоменусмо, и која је нужна човеку да би живио по закону своје природе, мора се с поља црпети. Кад се потреба ране као глад јави, постаје услов самог живота, да се нађу и употребе спољашња средства, која су за подмирење те потребе нужна, и тада осећање и нагон, сва радња организма воде човека, да тражи и набави та средства.

Докле је осећање потреба ограничено бројем послова у организму, а ти послови бројем органа: средства спољашња која служе за подмирење тих потреба нису ограничена природном нужности човека. У једном организму немогу се органи умножавати, немогу се н. пр. поред датог стомака још и нови стомаси произвести; као што се и радња једног органа, да рекнемо стомака, неможе ширити преко граница природе његове. Али се могу умножити средства ране и преко граница природних човечијих потреба, као што се без обзира на те потребе и исцрпети могу.

Под потребом разумеју се не само изрази природне нужности у човеку, него управо збир свију услова, од којих зависи да човек испуни своје природно опредељење.

Задовољење сваке природне потребе производи у човеку пријатно осећање, које се зове **уживање**. Сви појави правог живота, сваки посао органа, цела радња организма даје уживање. Уживање ваља разликовати од самог опредељења за које су органи створени. Уживање само је пратилац органа у радњи њиховој, оно је дражест извршења животне радње, али није никако цељ тој радњи. Нећете наћи у целом саставу и склопу човека ни једног јединог органа, који би био опредељен да искључиво уживање производи и томе служи; сви органи налазе своју пosљедњу цељ само у целини, у одржању и усавршењу човечијег живота.

Ако остала жива створења без знања и свести о себи и своме опредељењу иду куд их природне потребе и нагони воде: човек је способан да сазнаје природу и цељ своју; та способност назива се **умност**. Вођена природним потребама и нагонима, животиња поставља своје органе у радњу само у границама природне нужности, т. ј. кад и колико је нужно да би се природне потребе живота подмириле. Неспособна да свесно усавршава своје природне потребе и нагоне, животиња служи им само онаквима какви су од себе; али ако није способна да их усаврши, она није способна ни да их изопачава и наказује. Човек који је способан да сазнаје себе, и изучава закон своје природе, у стању је да сазнаје: и средства којима, и начине како најдостојније може одговорити својим природним потребама, — у стању је да све боље и достојније живи, да све више усавршава себе и свој род. Али ту способност, ту умност недоноси човек са собом на свет развијту, него само у клици, која се проматрањем, искуством, науком и сагласно са развијтком целог организма развија. Сви услови за развијтак умности сједињавају се у слободи; без слободе, која значи **власт од себе**, неда се ни помислити подпуни развијтак умности. Одкуд да се развије подпуно онде, где се несме имати своје мисли, свог собственог израза и своје самосталне радње; где се слепо

зависи од нечега осим себе; где нема права за употребљење свеколике човечанске способности проматрања, искуства и науке? Где слободе није, ту царују предрасуде, једнострана мњења, заблуде, незнање и глупост; па ту и способност човека да сазнаје своје природне потребе и свесно им одговара — или се сасвим губи, или узима правац противан природном опредељењу човека.

Кад човек нема развијте свести о својој природи, него слепо иде за нагоном, који му је урођен као и осталим живим створењима, онда се каже да је „као и друга животиња."

Ако човек поставља у радњу своје органе и кад природа неиште, или их изопачава да служе за друго нешто, а не зашто су природом опредељени — за голо уживање, а не за одржање и усавршење личности и рода; ако н. пр. пије без жеђи и једе без глади, те неслужи јелом и пићем организму, него ораг низмом јелу и пићу, — неједе и непије да живи, него живи да пије и да једе: онда он гази закон природе своје, слаби тело, које би требало да крепи, навлачи болести, скраћује живот, разорава собствену личност наказује човечност, убија себе. Такав је човек „гори од скота."

Кад човек појми своју природу и њен закон; кад разуме, како је редовно задовољење природних потреба и нагона услов за живот; кад своју вољу и радњу доводи у сагласност са природним потребама; и кад стално хоће, и стално се брине и ради, да вазда има што му треба за испуњење природног опредељења свог; а никад неупотребљује своје органе на оно, што је противно одржању здравља и живота; нити икад изопачава своје природне потребе и нагоне тако, да му за њихово подмирење треба више и другачијих средстава, него што имати може: онда се каже, да тај човек по уму живи, да је разуман, уредан, достојан, једном речи: прави човек.

Човек и жена несамо да имају истоветне природне потребе и истоветну способност за живљење по

уму, него су створени баш да заједнички испуњавају природно опредељење своје.

Нужност те заједнине осећа се силно и неодоливо; она се изражава као нагон који потреса срце и душу, дражи уображење, — изражава се као дубока и неизмерна жеља, као страст.

У тој страсти, као и у сваком свом нагону, човек може владати се „као и друга животиња," т. ј. ићи слепо, без свести, за страшћу; може бити и „гори од скота", т. ј. злоупотребљивати и изопачавати органе, опорочавати и наказивати природу човечију; а може и достојно, по уму и свесно, т. ј. у границама природне нужности, у цели правог опредељења свог, одговарати истој страсти.

Тако данашња умност и свест црта у основу обшту природу човечију.

У свету оваком какав је, пуном сметња и тегоба, које недаду да се умност свестрано развије, нећемо се чудити: зашто сви људи нису прави људи. Али је вазда част оном друштву људском, које у пркос свима сметњама и тегобама сачува у себи здраве основе умног развијтка; а још већа част ономе друштву, које, темељећи се на тим основима, сабира умне напредке својих чланова у капитал обште свести, који се не само од рода на род сачуван преноси, него се још новим умним вредностима сваког новог нараштаја умножава и са напредком времена све већи бива. Таква обшта свест, уједињена као збир сазнатих и обште признатих истина, узноси се са друштвом чија је морална и умна заједнина, узноси као јаван и независан дух, који као обшта буктиња осветљује природне потребе и нагоне човека, тако, да овај стално и све ближе корача правом опредељењу свом — животу и савршенству у себи и роду своме.

Остаје да видимо, колико јаван дух Србски стоји на близу или на далеко напредујућем развијтку умности и свести људске.

III.

Човек мора прво у себи самом живити, да би могао живити у своме роду. У том правцу и производе се потребе и нагони у човечијем организму. Шта човек пре свега осећа? Да је рад живити, да је себи самом најпречи, да себе воли.

„Ко неволи себе“: пита Србска пословица, и заиста у осећању да је себи самом најпречи, у љубави себе самог усредсређују се прве и најпрече потребе човека. Та љубав јест снага којом срце куца; она је тајна радости и жалости; она — жеравица уображења и жеља; она — суверен дела и живота.

Кад није осветљена умношћу, кад је без свести о себи, љубав себе самог слепо се развија. Гонећи човека да тражи што му је за лично одржање нужно, она небира средства томе. Ко је непознаје и као грамзиву саможивост која: граби, осваја, краде, разбојнички пљени и свакојако насиље чини да би себе намирила? Је ли се намирила, она тражи да се и за бућност осигура, и тада је позната као: тврдичење, бездушно лихварство (зеленаштво), лаж и лицемерство, подлост, свирепост и неправда. Осећа ли се осигурана за најпрече потребе, она нередко разуздава страст уживања и баца се у разметање, које нико надићи несме. Ту је извор даљих порока и зала: изјелиштва, пијанства, луксуса, саревњиве сујете, надувене гордости, развратног проводења, џелатског деспотизма и најгрозније тираније.

Кад, напротив, буктиња умност осветљује љубав себе самог, ова бива извором највиших врлина. Она мрзи на зло, јер зна да се зло злим враћа; она се радује добру свију, јер у обштем добру своје добро види; она поштује и узноси поштена осећања, узвишене тежње и племенита дела, јер та осећања, те тежње и та дела доносе корист за све, па дакле и за њу; она се жртвује за обште признате истине, за слободу и правду, јер је искуство уверава, да су то најсигурнији и најсталнији основи за развијтак и усавршење личности; она је сагласност са светом око себе,

јер само у тој сагласности налази свој мир и своју сигурност.

У каквом правцу развија се у Срба љубав себе самог?

У својој историји Југославенске књижевности Шафарик налази у Србина „поред најплеменитијих природних дарова, обилне живе фантазије, унутрашњег дубоког осећања, топла родољубља, ватреног духа и јуначке рабрости“ — поред свега тога налази он и „необуздану грабљивост, наклоност пијћу и превари, и подпуно одсуство наравствено оснаженог чуства обштности“ (P. J. Schafarik's Geschichte der Südslavischen Literatur III. S. 78). Говорећи о утицајима спољашње природе и нарочито климе на карактер човека, ми смо казали која својства сматрамо у Србина као производ природе у којој живи. А из онога што знамо о природи човека уобште, и о љубави себе самог нарочито, јасно је, да Шафарик у описивању карактера Србског губи из вида историјске утицаје обште свести човештва на развијтак карактера једног народа, и неводи рачуна о слободи као неодољивом услову за тај развијтак. Ми нећемо рећи, да су необуздана грабљивост, наклоност к пијћу и превари, и подпуно одсудство наравствено оснаженог чувства обштности“ сасвим непозната србском друштву: али ћемо историјом доказати, да те мане и пороци неизвиру из Срсбког духа, него су обшти производ старог и средњег века, производ варварског непријатеља и неправде што су владали и владају свугде где сила на развалинама слободе царује. Н. пр. зао обичај грабљивости био је у Грка овладао тако, да чак и најдаровитији писаоци учаху, да је човек створен да пљачка човека. Тако Аристотел у својој политици (у првој књизи, гл. IV.) налази сву науку господара у вештини употребљавана роба! Ксенофон, пишући како да се умножи приход Атине, предлаже као средство томе, да се робови прогласе за народну имаовину, и да се продају ко највише за њих даде, пошто им се удари жиг на чело, да неби

умакли! Грабити човечност човеку, делити умне људе на господаре и робове: може ли бити „необузданије грабљивости“, свирепије „преваре“ и „подпунијег одсуства наравствено оснаженог чуства обштности“? Римљани су такође у освојењу и пљачки тражили изворе живљења; њихово прво богатство одпочело се пленом, и за више векова њихова историја јест историја разбојништва, крађе и опустошења. Ту ћете наћи, да је час Сиракуза, час Таренат и Сирија, час Нумидија опљачкана од Римљана. Чућете, да се слави Паул Емил кад се за њим возе 250 кола напљачканог злата и сребра. Манлијус је опљачкао малу Азију, Семпронијус Лузитану, Флакус Шпањолску. У Епиру су Римљани 70 вароша опљачкали и опустошили, 150 становника направили су робовима; а познато је како су они и Картагу разбојнички разорили. Па и код новијих народа наћићете доказа „необуздане грабљивости“, „наклоности к пијћу и к превари и подпуног одсуства чуства обштности“, као и у Грка и у Римљана. Шта беху н. пр. европске инквизиције у Америци; шта деоба Пољске у Европи; шта доспотизам и тиранија у свима „абсолутним монархијама“; шта варварско угњетавање Источних Хришћана; шта притисак Инглески над Ирландском, и т. пр., ако не такви докази? Зашто дакле, да се означује као карактер Срба оно, што Србе неразликује од других народа, што је производ несвесне љубави себе самог код свијух народа?

Хришћанство, које је освештало владу ума над страстима за цело човештво, имало је силна утицаја на правац обштег људског развијтка. Њиме је љубав себе самог поведена свести о човечанском достојанству и братству, и учињена је историјска мена у наравима друштва и човека. Ту је питање: колико је дух ког народа способан да собом изрази свест о човечанском достојанству и братству; у тој способности има се огледати и карактер Србски.

Као што се без слободе неда помислити могућност за израз народног духа, тако несмемо губити из

вида оне неприлике, којима је Србски дух у своме изразу ограничаван или и сасвим спречиван. Наћићемо н. пр. најстиднијих и најнечовечнијих сцена у дворским и племићским круговима у Срба: син диже руку на оца, отац копа очи сину, брат устаје противу брата, опијен цар хоће да узме сестру за жену, саревњива сујета и самољива грамзивост трују душу племића и претварају њихов круг у гњездо порока; „какав господар, такав слуга", нечовечни „бољари" и „велможе," па сурови и њихови „отроци" и „људини". Такви појави не само да су непријатељске писаоце орабрили да црно жигошу карактер Србски, него они оружају понеки зао дух и у собственој средини Србској, противу обштег духа, оружају га као најгнуснијег оцеубилца. Запитамо ли се, међутим, за дубље узроке оним појавима у дворским и племићским круговима у Срба, лођика историјских догађаја и дела казаће нам, да ти појави, та зла нису изрази слободног Србског духа, него су производи Византијских интрига и других страних утицаја. Крв династија и племића Србских небеше чиста Србска крв, већ беше помешана са крвљу туђинских династија и племића, отуд и духовни изроди у тим круговима. Под владом таквих изрода ширио се Византијски систем деспотизма, и у одсуству унутрашње слободе није могло бити другачије, него да се појављују наказе Србског духа. Да су ти изроди и те наказе чеда туђинских утицаја, о томе се уверавамо, кад упоредимо најстарију историју Срба, са временима тих утицаја. Историја сведочи, да су Срби, пре него што су у данашње земље дошли, представљали племенима својим многа мала друштва у којима је демократијски дух владао, дух јавног договора о јавним стварима и народне самоуправе, дух под чијом владом чувство једнакости и братства беше дубоко укорењено у срцу Србском. И кад је то прва историјска истина Србског живота: онда друга истина тог живота неможе бити ни у чему другом него у овоме: да монархијска влада и цео деспотијски систем, као и установа племића,

што настадоше у данашњим земљама Србским, јесу не изрази него противности духа Србског. Што из таких противности извире, то може бити на штету чистоти нарави Србских, као што је сила на штету слободи, и неправда на штету правди; али као што слобода и правда, ма колико страдале од силе и неправде, вазда остају то што јесу, т. ј. слобода и правда: тако и чисти израз демократског и братског духа Србског, ма колико страдао од туђинских утицаја, опет он немења своје Србско порекло. Томе имамо потврђења и у историји од пропасти царства Србског. У робском јарму под варварским господаром, и усред деморализујућих утицаја непријатељског суседства, колико је и колико страдао дух Србски! Па опет, упркос свима траговима угњетачког и неправедног господарства над њим, остао је он у дубљини душе Србског народа, тако далеко од свију противности са стране као небо од земље, и тако различан од њих као светлост од мрака. Али, „доказа — доказа!“ вичу противници чистоте Србског духа; а ко да им даде доказа? Дух Србски сам собом се доказује; он и противницима, и онима који га се одричу, и неверама што као оцеубиоци устају на њега — свима тима одговара он пословицом: „Човек се по беседи познаје.“ А какав је „по беседи“ Србски дух? Кад су му сва друга средства за слободан израз одузета, он прибегава гуслама, да би на суду слепе правде исповедио свест противу очите неправде. Ево његове беседе:

„Ој човече, праведниче!
„Један божиј служберниче!
„Ако мислиш божиј бити!
„Чини добро за живота,
„Поштуј брата старијега,
„И тебе ће млађи твоји.
„У добру се непонеси,
„А у злу се непоништи.
„На туђе се нелакоми.
„Јер, човече, праведниче,
„Кад човека самрт нађе
„Ништа с' собом не понесе,
„Већ скрштене беле руке
„И праведна дела своја...“

Ја незнам да се може јасније изразити свест о достојанству човечијем, која душу и срце врлинама узноси. А да је така свест права својина Србског духа, и да је од њега далеко све што је далеко од те свести, томе ипак у његовој беседи доказа има. Налазећи у поштењу и правди своју отачбину: како се осећа он, кад погледа на пут који одводи од отачбине поштења и правде? Да га чујемо:

„Како нећу сузе пролевати
„Кад ја идем из земље Инђије,
„Из Инђије из земље проклете!
„У Инђији тешко безакоње;
„Непоштује млађи старијега,
„Неслушају ђеца родитеља,
„Родитељи пород погазили,
„Црн им био образ на дивану
„Пред самијем Богом истинијем!
„Кум свог кума на судове ћера
„И доведе лажљиве свједоке,
„И без вјере и без чисте душе,
„И оглоби кума вјенчанога,
„Вјенчанога или крштенога.
„А брат брата на мејдан зазива,
„Ђевер снаси о срамоти ради.
„А брат сестру сестром недозива...“

У саставима: „Србенда и готован“, и „Србски народ и Источно питање“ наћиће читаоци и других примера и доказа: да је Србски дух странац у „проклетој земљи“ свугде: где влада сила, непоштење и неправда, где је „необуздана грабљивост, превара и одсуство наравствено оснаженог чуства“ и т. д.; а где царује слобода, поштење и правда, где човек врлинама напрадује: ту је он вазда код своје куће.

Толико за доказ свести Србске о љубави себе самог, као изразу усредсређених најпречих потреба и нагона човечијих.

IV.

Љубав себе самог ако и јесте пре свега израз нужности, да се живи у себи, опет није сва само у

личном животу; она обухвата и живот у своме роду.

Ево како разборито то казује одликовани зналац природе, Кулери:

„Човек као дете нема другог нагона него да одржи себе. Он скаче, трчи, покреће се, нема мира. За њега је укоченост мучење. Његова је највиша срећа слобода. Да пије, да једе, да спава: то је његова брига. Међутим, он је радознао, његов млади дух грамзи да све зна. Он хоће да све види, да све има; али ни за што се невеже. Покретање му је нужно, да би развио своје тело, и радозналост, да би развио своју умност. Ако је слободан, тај век трајаће дуго; ако је роб, нестаће га пре времена. — Најпосле човек није више дете; он је одрастао, крепак је. Његов глас се изменио. Наусници почињу надкривати његове усне. Његово покретање мање је брзо, и виђа се покадкад замишљен, расудљив; он уздише и тражи понекад самоћу. — Поглед на женску доводи у забуну његову душу; женску, према којој беше тако равнодушан. Он неволи више сигре свога детињства, он тражи друштво људи и обраћа највећу пажњу на њихов разговор. — Велики је преображај учињен; дете је постало човеком. Сад овај је непрестано у послу; он љуби нешто незнано, и мисли да то незнано виђа у свакој девојчици, која ходи, говори и пева. Најпосле, он је сусрео ону коју му одавно показиваше његово узбуђено уображење. Како би био сретан, кад би јој смео рећи једну реч! Срећа његова била би неописана, кад би се с њоме руковао. Његова стидљивост пролази, и љубав почиње приповедати све што је његово сирото срце осећало већ од оног дана, кад ју је први пут видео. Он је љуби, он ће је вазда љубити: он јој заклиње вечиту верност.

„Погледајте ону девојчицу, како је постала крепка, одрасла и раскрупњала се. Неможете је више познати. Њен глас такође се сасвим изменио. Лутке, играчке немају више дражести за њу. Њен корак није више који је био. Она гледа преда се, црвени лако.

Она бега чим опази другара свога брата, тог пријатеља целе фамилије, кога је некад толико волела. Она је сад често жалосна и тужна, њена мати виђа је често да плаче, а међутим није болесна, и нико је није увредио. Одкуд та туга, одкуд те сузе и то уздисање? Она и сама незна. Она бега од људи; боји се од њих; они нису лепи А међутим чини јој се, да она љуби неког, кога никад није видела. Ох, од тога неби она бегала. И сутра дан она мисли, да опажа свој узор, она бледи, њој је зло, она слаби. Насрећу, њена је мати ту. Мати је узнемирена; али она се небоји. Она говори у себи: године то чине. Најпосле девојка љуби младића, кога је само једанпут видела. Она га сад види и у дану и у ноћи; непрестано је он пред њеним очима.

„Зашто су се та два створења тако изменила? Је ли васпитање донело ту измену? Јесу ли разговори и речи оних што их окружују пробудили те мисли, та осећања нова? Нису; природа је све то учинила.

„Има у нашем организму органа, који су опредељени за живот у роду своме. Ти органи производе другачије потребе него што је лично одржање, па они доносе и друге мисли. Једном овладан том новом снагом, тим нагоном, човек неможе више бавити се само око себе. Он љуби жену, он ће љубити 'наскоро и своју децу, своју фамилију, али усред те нове љубави, ви ћете видети увек ону прву љубав: љубав себе самог. Човек љуби своју жену, јер му је та љубав драга, корисна, нужна, јер га је природа створила, да осећа ту љубав. Он ће љубити своју децу, јер живи у деци, и он осећа, да оно што чини за њих, чини за себе. У извесном тренутку љубав жене и фамилије јест питање самога живота; она је сами живот онога који је осећа. Човек је рођен, он је живио, он се развио, он је снажан, он је моћан; али све то није ништа, ако он неможе постати још нешто. Његова природа, његов организам, његов живот, његово тело, његов дух, његова душа, све његово биће подлежи сили Божијег закона, који иште преображај.

Развијтак лични, живот себични прошао је своје време, сад треба да се живи живот рода. Ваља пре него што се пође са овог света, да се завешта своме роду потомство; ваља да човек буде оцем, да би био човеком, ваља да буде оцем, да би био правим грађанином; ваља да буде оцем, да би био истинитим чланом велике људске фамилије; ваља да буде оцем, да би имао сва права и испунио све дужности своје, које сачињавају сву величину и неизмерност живота моралног. Ето зашто је љубав жене тако силна. Човек осећа да његов лични живот није ни за што друго, него да би прешао у живот рода. Ето зашто једног дана жена постаје његова једина мисао. Он је само у духу човек; ваља да се животом у роду обистини као човек. И то он може само са женом; ето зашто га ништа неможе уздржати у тежњи за свезом фамилије: осим глупих друштвених сметња, или разврата нарави. Та тежња, тако силна у човека, још је већа у жене, јер организам ове извршује много више послова и много је више посвећен делима за живот рода.“

Тако апостол науке изводи љубав к жени и фамилији из љубави себе самог, и тумачи је као израз нужности човечије природе. А како јаван Србски дух појми ту љубав за живот у роду своме, ту природну нужност у човека?

После онога што смо већ казали о природи човечијој уопште, није нужно разлагати овде, како љубав к жени и фамилији може да се развије са свешћу о себи, али и без те свести, и како свесна води човека човечности, а несвесна наводи га да изопачава нагоне и наказује природу своју. Као што је то већ јасно, овде ћемо сад да покушамо одговорити, колико је свест љубави к жени и фамилији изражена Србским духом.

„Свашта има своје време“, вели Србска пословица, па у „своје време“ води јавни дух Србски и човека од живота у себи самом к животу у своме роду. Ево како он исказује тајну у постепености развијтка људске природе:

„Наша Мара на походу хоће да пође,
„Моли јој се мила мајка још да неиде
„Хоћу, богме мила мајко, вријеме ми је.“

Силу забуне, коју поглед на женску „у своје време“ производи у души човека, Србске народне песме живо цртају: момак срета „два дилбера лијепа,“ и приповеда:

„Какве су им шаинове обрве
„Занијеше моју памет до мрве,
„Кад ја седем вечерати вечеру,
„Чини ми се та вера чемерна.
„Кад понесем шимшир кашу ка грлу,
„Чини ми се синџир гвожђе на грлу.
„Кад ја пређем преко прага у у собу,
„Чини ми се негве су ми на ногу,
„Кад ја пођем у ложницу спавати,
„Чини ми се та ложница тамница.
„Кад ја пођем у џамију клањати,
„Чини ми се џамија се поклања.“

И на другом месту:

„Ој девјоко селен велен,
„Незадаји јад момцима,
„И мени си јад задала:
„Чизме носим, а бос ходим;
„Леба носим, а гладан сам;
„Воду газим, а жедан сам.“

Човек и жена потребни су једно другом, да би испунили своје природно опредељење, да би фамилијом човечанству служили. Ту потребу означује србска пословица овако:

„Ђе није жене, онде није ни куће.“
„Не стоји кућа на земљи, него на жени.“

Кућа и фамилија једно уз друго иду; а да јавни дух Србски види у жени толико светињу фамилије, колико светињу куће: најбољи је доказ томе, што нема за Србина теже клетве, него да остане без благослова и куће и фамилије уједно:

„Јер знадеш ли моје чедо драго,
„Кад смо оно на заклетви били,
„Како нас је заклињао кнеже,

„Заклињао, проклињао љуто;
„„Ко је Србин и Србскога рода,
„„И од Србске крви и колена,
„„А не дошо на бој на Косово,
„„Не имао од срца порода!
„„Ни мушкога ни девојачкога;
„„Од руке му ништа неродило!
„„Рујно вино пи пшеница бела;
„„Рђом капо док му је колена!““

Жена је створена да буде мати; то показује сав организам њен. У материнском чуству жене налази и наука светост женског позива; то чуство узноси љубав себе самог к љубави фамилије, и кроз љубав фамилије к љубави човештва; оно је свети олтар на коме човек службу човечанства служи. „То је најнеоспорнија истина, коју је најнужније распростирати: да ништа недаје више части једном веку, а и ништа боље неосведочава дух цивилизације, него достојанство које се женама признаје, и утицај који њима припада“: вели Боато; а како јаван србски дух означава достојанство и утицај жене? Ево како:

„Облак се вије по ведром небу,
„И лепи Ранко по белом двору,
„Опроштај иште од своје мајке;
„Опрости мени, мила мајчице
„Мила мајчице, бела црквице.“

„Мила мајчице—бела црквице“: тако овест србска поштује светост женског позива у ономе, у чему и светска умност - наука ту светост налази: у материнском достојанству и утицају. Ја са своје стране, кад неби био Србин, жалио би од срца што неби припадао народу, којега јавни дух види у жени: „милу мајчицу, белу црквицу“.

Кад је светост позива жене у томе, да буде мати: онда свесна љубав човека к жени неможе се зауставити само на спољашњем облику жене, него ће проницати дубљину душе њене, и тек у врлинама матере мора она налазити силу и рану своју. А како у том погледу беседи јавни дух Србски?

„Лијепо је свак◌м мило“: вели он, па и сам плаћа свој данак лепоме. Ево како он црта „лијепо“:

„Сијну чардак са четири стране
„Од њезина дивна одијела
„Од њезина стаса и образа,
„Колико је она лепа;
„Још јој рухо лепше одговара.“

Ту би се могло запитати: зар „лијепо рухо“ и „одијело“ сачињавају лепоту? На то јавни дух Србски на уста момка одговара:

„Играј коло, а негледај на ме,
„Ја негледам злата и бисера,
„Ни лијепе свиле и кадифе,
„Веће гледам лијепу девојку,
„И лијепа стаса и узраста,
„И лијепа хода и погледа,
„Шта ћу мајци у дворе довести
„Чиме ће се поносити мајка.“

И на другом месту:

„Кад год станеш гледат' девојака
„Негледај им скута ни рукава,
„Већ им гледај хода и погледа
„Како ходе, како погледају.“

И даље:

„Кад изведу лепоту девојку:
„Негледај јој венце и обоце,
„Негледај јој шарене зубуне
„Нит јој гледај везене рукаве.
„Зубуне су терзије шарале,
„Рукаве су везиље навезле,
„А венце су кујунџије виле.
„Већ јој гледај стаса и образа
„С ким ћеш брале века вековати.“

Лепота стаса и образа црта се у србским народним песмама оним у чему се и здравље огледа; н. пр.

„Је ли танка и висока?
„Је ли бела и румена?“

„Колико је танка и висока
„Толико је бела и румена

„У њу су ти свака добра која с' могу наћ',
„У њу ти је бјело лице, ка цвет прољетњи
„У њу су ти црне очи соколова чина,
„У њу су ти бјеле руке града вриједне.“

А девојка сама себе описује:

„Је с' видео лист артије?
„Онако је лице моје!
„Је с' видео рујно вино?
„Онаке су јагодице!
Је с' видео, трњинице?
„Онаке су очи моје!
„Је с' видео пијавице?
„Онаке су обрвице....

У песми „момак морски трговац" вели се, да тај купује:

„Очи морске трњине,
„Зубе бисер сићани,
„Руке памук мекани."

Спољашњу лепоту цени јавни Србски дух тек у сагласности са умним и душевним врлинама. Међу овима на прво место долази мудрост:

„О чему момци диване,
„О твојој (девојачкој) лепој лепоти
„О твојој мудрој мудрости?

И опет:

„Сиротује сирота девојка:
„Када руча, она невечера:
„Кад састави ручак и вечеру,
„Онда јој је руа недостало.
„Сирота је, ал' је мудра била,
„И зато је добре среће била:
„Испроси је Краљевићу Марко...."

Стидљивост је цвет женских врлина, најсјајнији накит девојачки. Неразумемо ту онај лажни стид, у коме „гине чојство и јунаштво", него оно чуство невиности, које извире из свесне љубави себе, из поштовања свога човечанског достојанства. На очување и одгајање таквог чуства Србски јавни дух обраћа ову бригу:

„Ђевојка је у кавезу расла,
„Кажу расла петнаест година,
„Ни виђела сунца ни мјесеца,
„Нити знаде, на чем жито расте,
„На чем жито, на чем рујно вино,
„Нити знаде, што је мушка глава."

И на другом месту:

„Нисам вила да збијам облаке,
„Већ ђевојка да гледам преда се.“

Мудрост и стидљивост налазе свој понос у **чистоти душе**, и ево како је јавни дух Србски тим поносом задахнут:

„Ој девојко, душо моја,
„Чим миришу недра твоја:
„Или дуњом, ил' неранџом?
„Или смиљем, ил' босиљем?
„Ој, Бога ми, млад јуначе,
„Моја недра немиришу,
„Нити дуњом, нит' неранџом,
„Нити смиљем, нит' босиљем
„**Веће душом девојачком.**“

Све врлине душе биле би сањарија без **вредноће**, која стварно осигурава и ујамчава умну и духовну независтност. Та тајна није непознатa Србскоме јавном духу. Колико он цени вредноћу, види се и из овиx врста:

„Кладила се вила и ђевојка,
„Која ћ' прије уранит' на воду,
„И помести двора бијелога,
„И оплести дуге плетенице.“

(Девојка прва устала, и све то учинила).

„Кад је вила чула и виђела,
„Недаде јој силновито благо,
„Но јој даде траве од помаме,
„Којом мами момке нежењене,
„Све ђевојка момке помамила,
„Бира: овог хоћу, овог нећу.
„Изабрала, кога је љубила.“

У другој опет песми:

„Беље јој је лице него артија,
„Црње су јој очи нег' у гаврана,
„**А хитрије беле руке, нег' у терзије**“

Или:

„Наша нева прела, ткала,
„Све сватове даривала
„И себи је оставила.“

И најпосле:

„Муж жену на кошуљи носи.“

Ко уме љубити врлине, мора умети и осуђивати мане. Ево које мане нетрпи јавни Србски дух:

„Ој, ти зрно шенично,
„Ти небуди језично,
„Па ћеш бити честито...“

„Докле ти је код мајчице,
„Мирнија је од овчице,
„А када се с мужем здружи
„Од аршина језик пружи.“

„Докле ћерка с мајком стоји
„Под косама језик гоји,
„А када се с мужем зружи
„Од аршина језик пружи.“

Још се куде ове мане:

„Једни веле, спањљива (лења) девојка,
„Други веле, љута као гуја.
„Трећи веле нељубка (од-а-зла) је рода.“

„Од зле жене и рђава друга
„Уклони се, да те необруга.“

Разметање спречује вредноћу, убија штедњу којом мудрост вредноћу груните, мами грамзивост да се живи о туђем трошку, удара на поштење, презире стид и води сваком неваљалству. Љубећи стидљивост, вредноћу и мудрост у штедњи, јавни Србски дух неможе да неосуди разметање. Он то као најстиднију лакомисленост жигоше:

„Маца носи сукњу од паргара,
„И мараму жута газемира,
„И кецељу бела мушулина,
„И ципеле златом штиковане,
„Папучице, црвене штиклице,
„А у оца нема ни дороца,
„У матере сукња од покровца,
„У сестрице нема ни сукњице,
„А у браца нема опанака,
„У снашице нема кецељице.“

Чуство човечности, које говори за стидљивост женске, говори и за стидљивост мушког; али је у

мужанској природи човека. да први ступа напред у љубави к жени. Достојно чедо природе, јавни дух Србски, одвратан је од сваког иступања женског из граница природе, он говори:

„А ја јунак наметкиње нећу,
„Наметкиња кућна разметкиња."

На другом месту означује он женско наметање као противно мудрости и ономе што се добро зове:

„Оправљен Ранко по двору шета,
„Шета нешета, често погледа,
„Да би му мома и сама дошла,
„Луда би била, кад би му дошла."

И опет:

„Тешко земљи куда војска прође,
„И ђевојци која сама дође."
„Да си добра небн дошла сама."

У чистоти телесној огледа се чистота душе; бар неда се разумно објаснити, да ко себе поштује, да осећа своју унутрашњу чистоту, а да нетежи да унутрашњој чистоти одговори и спољашњом чистотом. Да јавни Србски дух тежи сагласности спољашњости човека са његовом унутрашњом чистотом, то је јасно из следећег:

„Тешко злату на дебелу платну
„И ђердану на каљаву врату."

Спољашњој прљавштини припада и неприродно бојадисање; одбијајући тај адет у варварски табор, Србске народне песме означују га као варање, које није потреба чисте душе:

„Да какве су по Фочи девојке,
„Набјеле се и набакаме се,
„А навуку сурму на обрве,
„Кара боју на сија солуфе.
„Пак кад метну у џепове руку
„Па се шећу саме по сокаку,
„И кад оком на момка повуку,
„И ти би се, пашо, преварио..."

Слободну од мана; одликовану врлинама унутрашњим, стасом, узрастом и рухом, сагласну са унутрашњом вредности човечанском: ето какву женску пре-

поручује мушкој љубави јаван дух Србски. Та препорука исказана је не само у појединостима, које напред побројисмо, него и у овим општим облицима:

„Молила се млада Петра мајка,
„Старом свату и вјенчаном куму.
„Заран нама снаху доведите,
„У косам јој сунца донесите,
„У недрима јаснога месеца
„Да огрије беле дворе наше.“

Или:

„За косом јој сунца донесите,
„У недарца јаснога месеца,
„А у руке двије кита мира,
„Да је мирна, једна друга банда
„А највише Лову Мила Мајка.“

Даље:

„Је ли каква та девојка?
„Из лица јој сунце сјаше,
„А из грла месечина,
„Из њедара зора сјајна,
„Двије руке до два крила.“

Или:

„Руке су јој од бисера,
„Косе су јој суво злато,
„Лице јој је жарко сунце.“

Из онога што смо напред чули посебице: о „мудрој мудрости“, о стидљивости, о вредноћи, нејезичности, нељутости и т. д. по себи сљедује, да „сунце у косама“ неможе значити друго што, него мудрост; ни „јасан месец“ или „сјајна зора у недрима“ друго што, него кротко и племенито срце; ни „у руку двије ките мира“, или: „двије руке до два крила“ и „руке су јој од бисера“, него вредноћу; нити, најпосле, „лице“ може бити другачије „жарко сунце“, него кад из њега сијају врлине душе.

Тако појми јаван дух Србски мушку љубав; остаје да видимо како он схвата женску љубав.

V.

Човек је створен за оца, и зато му треба жена.
Жена је створена за матер, и зато јој треба муж.

Тако је човек потреба жене, колико је и жена потреба човека. Узајамност природне потребе доноси собом узајамност љубави између мужа и жена. А и каква би била срећа за човека да љуби, а да небуде љубљен: да он, коме је све достојанство у слободи избора, љуби ону која неби имала те слободе? Каква ли је част за оца, да има за матер својој деци створење без слободне воље, па и без оних врлина, које се тек слободним умом развијају? Ко себе поштује и љуби, тај ће признати, да је муж достојан не кад његовом нагону служи пузећа робиња, пуна слабости и погрешака, него кад га љуби жена која је слободно изабрала с ким ће материнскн позив испунити.

Јавни дух Србски, који одаје правду слободној души и слободном срцу мужа, поштује толико исто и слободу женске душе и срца. Слободом израза и избора одликује он свесну љубав мужа; па слободом израза и избора одликује он и свесну љубав жене. А зато опет нежртвује правној једнакости ону деликатну разлику, коју је сама природа поставила између мушкиња и женскиња.

Из онога што смо напред о стидљивости казали, мушко се има као и женско одликовати том врлином. Међутим је у природи мужанској, да је момак смелији од девојке; као што је и у природи ове да је стидљивија од момка. У Србским народним песмама није изгубљен рачун о тој природи. Докле ту момак на своја уста казује забуну своје душе на поглед женске, што смо напред напоменули: силу женске љубави казују риба и тица:

„Има л' што драже од брата?“
(пита девојка)
„Дражи је драги од брата“
(одговара риба.)

Или:

Шта л' милије од брата једина?“
(говори девојка)
„Мили драги од брата једина“
(одговара птица.)

Човек је физично и умно, снагом и памећу по правилу над женом; а жена је срцем и душом, чуствима и савешћу по правилу нежнија од човека. Кад се тој разлици дода још и неједнакост друштвеног и политичног положаја мужа и жене, положаја који за мужа даје више прилика и средстава него за жену, да застрани од правог родитељског позива: онда треба ли доказивати, како женска поред све слободе у избору једва другачије прониче карактер мужа него као кроз маглу или облак, и једва да у избору свом небуде преварена. То је верно исповеђено у Србским народним песмама:

„Надви се облак изнад девојак',
„Те не био облак изнад девојак',
„Већ добар јунак тражи девојак'..."

Даље:

„Ој девојко плава,
„Чула ти се хвала
„Чак до Цариграда.
„Ти си посејала:
„Шестопер калопер,
„И рани босиљак.
„Ту су с' навадили
„Момци нежењени:
„Босиљак ти беру,
„Калопер ти секу
„И тебе вребају...
„Не дај се, девојко,
„Млада преварити."

На онда:

„Као што је оно ведро небо
„Часом ведро, а часом облачно,
„Онака је вера у јунака."

Или:

„Што превари вјерену ђевојку?
„Ја ли бежи, ал' се жени ш њоме.
„Луда ли си, пребијела вило,
„Да сам сваку дома доводио
„Три би села досад населио."
(Срп. народне песме: „Перо Водовићу.")

Најпосле:

„Боље је, да питају чија је ово невеста, него чија је ђевојка."

На што се девојка преварити може? То она сама у народним песмама казује:

„Ја сам млада, мило ми је перје."

Обсењива спољашњост није се боље могла означити него речју „перје". А ево и примера како се на спољашњост момка женска обмањује:

У песми: „Невеста којој је худо војно и невољно" прича се како невеста сузе лије, а другарице јој говоре:

„Јер га нися разгледала,
„И у пољу и у колу,
„У мајкину белу двору.
„Богме сам га разгледала:
„Која вајда, туђа роба.
„Ја се млада преварила:
„Есабила његова је.
„Када мене доведоше,
„Однесоше те хаљине,
„Оста рђа у кошуљи
„Ни шта прати ни крпити..."

Други пример обмане женске:

„Фалила се Фалисава:
„Нећу стара ни брадата,
„Веће млада голобрада.
„То зачуо стар дједина
„Он обричи бјелу браду,
„И обоји те брчине
„Пак он иде Фалисави:
„Срце, душо, Фалисаво,
„Ево теби голобрада!
„Запроси је испроси је..."

Такви примери обмане наравно да немогу припадати свесној љубави. А да Србкиње, и ако им је „младима мило перје", умеју свесно љубити, томе јавни дух србски даје небројених доказа. Ево како он из старијих искустава даје девојци и усред магле свесну реч:

„Пала магла на ливаду,
„У тој магли три девојке.
„Шта би која најволела?
„Најстарија говорила:
„Ја би благо најволела!

„Средња је говорила:
„Ја би рухо највољела!
„Најмлађа је говорила:
„Ја би драга највољела!
„Ти ћеш благо потрошити.
„Ти ћеш рухо подерати.
„Ја ћу с драгим живовати.“

Ко су у речима „најстарије“, „средње“ и „најмлађе“ — невиди природни развитак људске свести, какав се и [illegible] представља историјским предњом из „старог“ у „средњи“, из „средњег“ у „нови (најмлађи)“ век?

[illegible] Србски [illegible] женску [illegible] човека. [illegible] Србске. [illegible]:

„[illegible]
„[illegible].“

Или

„[illegible].“

[illegible]

„[illegible].“

[illegible]

„[illegible].“

[illegible]

[illegible]

[illegible]

„Млад ме проси за стара ме дају,
„Стар је војно трула јаворина,
„Ветар дува јаворину љуља,
„Киша иде јаворина труне.
„Млад је војно ружа напупила
„Ветар дува ружа се развија
„А од кише бива веселија,
„Сунце сија, она руменија.“

Применимо „ветар“, „кишу“ и „сунце“ на непогоде и дражести фамилијарног и друштвеног живота, па ћемо видети како су мекуштво и слабост душе и срца, права „трула јаворина“, а живост и енергија срца и душе права „напупила ружа“, која се „развија кад ветар дува“; „а од кише бива веселија“; „сунце сија, она руменија.“

У сагласности спољашње лепоте са унутрашњим врлинама тражи Србин Србкињу, то смо напред показали; па у таквој сагласности тражи и Србкиња Србина. У народним песмама Бога моли „прелијепа Ана“ за очи соколове и крила лабудова, да прелети преко Рисна:

„Да ја видим Петра вјереника:
„Је ли лијеп колико га кажу,
„Је ли добар колико га хвале...“

Мудрост, коју свесна љубав предпоштује спољашњости жене, предпоштује ју и спољашности мужа:

„Залуду је лијепа брада, кад је слаба глава“,
„Људи се немере пеђу, но памећу.“

И:

„Боље је с мудријем плакати, него с лудијем пјевати.“
(Срб. нар. пословице.)

Мудрост и савесност две су ствари; чему води мудрост без савесности, то су показали најјасније језуите. А да јавни Србски дух хоће мудрост у сагласности са савесношћу, са поштењем: то се види из следећих врста Србских народних песама:

„Златни кове и сребрни, лијепо ти сјаш!
„Првијенче мудра главо, да много ти знаш!
„На теби су златна пуца и свилени пас:
„Више ваља мудра глава и твој поштен глас,
„Нег' на теби златна пуца и свилени пас.“

Даље:

„Пасади се првијенче, нека ти је част,
„Међу браћом и дружином вазда поштен глас.“

Најпосле:

„Боље је поштење у сиромаштву, него богаство без поштења.“ (Срб. нар. пословица.)

Вредноћа колико је нужна за женскиње, толико је нужна и за мушкиње, као услов за оснивање и јемство за светињу фамилије. Напред смо показали како је то за Србкиње изражено; а ево како за Србе:

„Оженио би се и ја и Мија,
„Али нема хљеба и вина.“

Или:

„Мене веле да ожене,
„Блашко ли се мене!
„Али жена хљеба хоће,
„Тежко ли се мене“

Најпосле:

„На крај мобо, на крај моја силна мобо!
„На крају је вода и девојка,
„Вода ладна, а девојка млада
„Воду пијте, девојку венчајте...“

Докле су мудрост. савесност и вредноћа врлине које човека до светиње фамилије узносе: родољубље је врлина, која фамилију у олтар човечанства претвара. Да родољубље припада свесној љубави Србској, то сведочи народна здравица у којој се домаћици жели:

„Шћери удавала за врсне и прибране Србе!“

У песми „Краљевић Марко укида свадбарину“ чујемо из самих девојачких уста:

„Волем брате, изгубити главу,
„Нег’ љубити свој земљи душмана.“

Свесна љубав која род обухвата, мора обухватити и човечанство. И заиста, Србкиња која „воле изгубити главу нег’ љубити свој земљи душмана“, са истом јачином карактера грози се и од душмана чо-

вечности. У песми „Воин и сестра Иванова“, ова оставља Воина крвника њеног брата и скаче у море са речима:

„Волим бити морским рибам' рана,
„Нег' Воину за невољу љуба,
„Нег' Воину братину крвнику.“

То исто чини и „сестра Љутице Богдана“ кад хоће да је узме „Ишерлија Јова“ који јој је брата погубио. Скачући „у море сиње“ и она говори:

„Волим бити морским рибам' рана
„Него љуба мог брата крвнику.“

Сама разлика између мужке и женске природе доноси собом да ће љубав жене к човеку бити све јача, што се он више буде одликовао мужанским врлинама. Та је истина исказана у народним песмама већ тиме, што девојка непрестано снева о „лијепом јунаку.“ Пословица изречно каже: „Мушки донос, богати донос.“ У једној песми казује се како девојка одбегава недрага, а на позив да се врати, одговара:

„На што ћу се јадна повратити
„На ђевере женске страшивице.“

Неприлика, у којој се налази жена која је сневала о мужанским врлинама али је преварена, црта се живо у народним песмама; ево примера:

„Зарекох се, затекох се,
„Да нељубим млада војна.
„Бог ми даде најмлађега,
„Најмлађега, најлуђега
„Опреми га за козама
„А козе га закопаше
„Баш ногама у пландишту, —
„И ја узех драго моје
„Запрегох га у прегачу
„Па донесох бјелу двору;
„Ја га метнух на огњиште,
„Скочи жишка, ожеже га,
„Ја га метнух под полицу,
„Дође кока, укљуну га.
„Ја га метнух на полицу,
„Дође маца, огребе га.
„Ја га метнух на улицу
„Дође луња, однесе га...“

Или:

„Стекох мужа као пужа.
„Невољо моја, дангубо моја!
„Кад јунаци воду газе,
„Сваком вода до колена,
„Мом малишу до рамена.
„Кад јунаци плот прескачу,
„Мој се мали у плот свали.
„Дође кока, укљуну га...
„Дође маца, огребе га...
„Дође куца, уједе га..."

Или:

„Пошета млада на пазар
„И купи драга за динар.
„Послах драгог у млин мљети...
„Камо јеро твоје мливо?
„Мливо су ми миш' изјели,
„У браду ми гњездо вили.
„Узех њега у наручје,
„Па га ставих насред куће:
„Дође кока, укљуну га...
„Дође мачка, заканџи га...
„Дође оро, однесе га..."

Поштујући мужанске, умне и душевне, врлине човека, свесна љубав Србкиње хоће поред свега и мужа, који ће јој љубављу љубав вратити, и верно је и свето љубити. Деликатност женског осећања у том погледу изражена је у следећим врстама:

„Драг се драгој на водици хвали,
„Драга моја мене жени мајка.
„Нек те жени желела те мајка,
„Тебе мајка, а ти девојака!
„Драга моја, ја се шалим с тобом!
„Шалио се, ил' се нешалио
„Не би мио, као што си био..."

VI.

Умност, која казује да су човек и жена створени да једно с другим живе у роду своме, саветује, да се непренагли одсудан час избора, да момак и девојка, узајамно љубећи се, расуде о светињи свезе коју брак представља, о правима и о дужностима муж
ца и матере.

Да би се узајамно љубило, ваља да се узајамно поштује; неда се бар разумно објаснити, да се може љубити оно што се непоштује. Поштовати се могу само врлине; а да би се поштовале, врлине се морају на делу осведочити и сазнати.

Из Србских народних песама и пословица доказалисмо напред, како су врлине душе и срца узор свесној љубави Србина и Србкиње. Сад је питање: проничe ли јавни дух Србски услове за сазнавање тих врлина на самоме делу?

„Док човек са човеком врећу брашна непоједе, не може га познати“, вели Србска народна пословица; докле се истина очима непроматра, неможе се сазнати, потврђује светска наука: и та наука и она пословица налазе свога апостола у јавном духу Србском, на олтару брачне, као и сваке човочанске, светиње. Ево како он хоће познанство момка и девојке, а неће да се пренагли одсудан час:

„Двоје мили у милости расло...
„Из малена од три годиннце.
„Кад је момче на женидбу било
„И девојка била на удају..“

Затим:

„Погледај, војно, погледај,
„Је ли ти слика прилика.
„Ако ти није прилика,
„Уседни коња на бежи,
„Да ми неречеш до после:
„Превара што ме превари.“

И опет:

„Погледај мори девојко
Је ли ти слика прилика,
„Ако ти није слика прилика,
„Узметни венце па бежи,
„До после да неговориш,
„Превара што ме превари,
„Јоште у двору мајчину...“

Уз то долази још Србска народна пословица: „Боље је једна размишљена, него стотина учињених.“

Уз узајамно познанство иште се и узајамна наклоност. Сила те наклоности изражена је у Србској народној песми „ЧелебијаЈово“, у врстама:

„Лијепа си и љепша од Маре,
„Висока си и виша од Маре.
„Окићена златом и бисером,
„Много боље, него моја Мара:
„Ал' нијеси моме срцу драга“.

Даље: у песми „драги и недраги:“

„Недај мене мајко за недрага.
„Волим с драгим по гори ходити
„Глог зобати, с листа воду пити,
„Студен камен под главу метати,
„Нег' с недрагим по двору шетати
„Шећер јести у свили ходити.“

На онда, у песми „на срцу зима:“

„Снијег пада о Ђурђеву дану,
„Неможе га тица прелетити,
„Девојка га боса прегазила.
„За њом братац напучице носи:
„Је л' ти сејо по ногама зима?
„Није мени по ногама зима,
„Већ је мени по мом срцу зима.
„Ал' ми није са снијега зима,
„Већ је мени с моје мајке зима,
„Која ме је за недрага дала...“

Каже се, да су човек и жена „две половине“; али нетреба заборавити да су човек и жена два ума — две умне воље. И кад је то неспорна истина: онда и узајамна наклоност мора се изразити узајамним сагласијем, — које ће уједно изразити чуство братске једнакости мужа и жене као умних створења. Примера таквом изразу даје следећа Срска народна песма:

„Лепа Пава у ковиљу спава:
„Њој се раде кроз ковиље краде.
„Лепа Паво, оћеш поћи за ме?
„Лепи Раде, шта ћеш дати за ме?
„Лепа Паво даћу благо за те.
„Лепи Раде неће браћа блага.
„Лепа Паво даћу чоју за те.
„Лепи Раде неће браћа чоје.
„Лепа Паво даћу коња за те,
„Лепи Раде неће браћа коња.
„Лепа Паво даћу себе за те
„Лепи Раде даће мене за те.“

„Даћу себе за те — даће мене за те:“ може ли бити дивнијег израза за узајмно познавање, узајамно

поштовање, узајамну наклоност, узајамну сагласност: за узајамну љубав момка и девојке!

Где се љубе врлине душе, врлине не уображене него на делу осведочене и проматрањем сазнате, — где узајамно поштовање, узајамна наклоност нису само на језику, него извиру из дубљине свести о правима и дужностима мужа и жене, оца и матере, из узајамног познавања: ту се љуби са свег срца, љуби више свега, и неможе се живети без душе која се љуби, — ту је љубав стална и непромењива, као што је стална и непромењива истина, сазната у врлинама које се поштују и љубе. И така љубав налази свога израза у јавном духу Србском; докази:

„Није благо ни сребро ни злато,
„Већ је благо што је срцу драго.“

Или:

„Волем драго нег' царево благо!
„Што ће мени све царево благо,
„Кад ја немам, што је мени драго.“

Па онда:

„Кад ми драги испред двора пројђе,
„И погледа уз пенџере моје:
„Чини ми се до мора је моје,
„Кад ја видим свога драга очи
„Ев' умријех, ево душа скочи...“

Даље:

„Кудгођ ходи, на срцу га носи,
„Ђегод сједи, о њему бесједи.

Најпосле:

„Или ћу се с тобом оженити,
„Или с тобом, ал' земљицом црном.“

Или:

„И сунце ће у облаке заћи,
„А ја вером превршити нећу...“

Тако јаван дух Србски, који зна шта треба љубити, изражава и свест о истини у љубави, и казује како треба љубити.

Момак и девојка љубе се свесно: је ли доста њихово узајамно сагласије, па да се узму? Две воље нису једини услов да би се љубав брачним венцима увенчала; има још и других неодољивих услова. Међу

тима долази пре свега материјална сигурност за оснивање и издржавање фамилије; да је и тај услов брижљиво заступљен јавним Србским духом, то смо показали напред, кад смо напоменули вредноћу као врлину коју Србин и Србкиња једно код другог тако достојно оцењују и поштују. Даљи услов за брачну свезу оних, који се узајамно љубе, јест благослов њихових родитеља. Благослов тај налази своју светост у светињи саме фамилије: чим природније да се освешта оснивање нове фамилије, него светошћу фамилија из којих нова фамилија постаје? Са стране практичног живота: ко искренијим саветом да припомогне свесној љубави младих и невиних душа, него родитељи, који у тим душама виде своју душу, а у свом искуству о људима и стварима налазе снаге да укрепе и орабре пород срца свог који настаје да живи у роду своме? Колико јавни Србски дух поштује светињу родитељског благослова, показују оне врсте, које смо напред навели за означење достојанства и утицаја жене у Срба; ту се уједно осведочава, и са каквим светим чуством иште се родитељски благослов: као на светом олтару „беле црквице“

У односајима задружног живота Србског неможе се помислити на благослове фамилијарног живота, без сагласности чланова и поштовања временом освештаних обичаја — не само на заједничком огњишту задруге, него и између задруга које се пријатељити имају. Свестан себе Србски јаван дух означује и ту сагласност и то поштовање као услов брачне свезе; а како се та сагласност појми и на које се обичаје то поштовање простире, може се судити по следећим врстама:

„Сједе Марко за вечеру с мајком,
„Стаде мати Марку бесједити:
„„О мој синко, Краљевићу Марко!
„„Већ је твоја остарела мајка,
„„Неможе ти приправљат' вечере,
„„А неможе служит' мрка вина,
„„А неможе лучем свијетлити:
„„Ожени се, мој премили сине,

„„Да замјену стечем за живота!““
„Вели Марко остарелој мајци:
„Ој, Бога ми, моја стара мајко!
„Прошао сам девет краљевина,
„И десету турску царевину.
„Ђе ја нађох за мене ђевојку,
„Онђе нема за те пријатеља,
„Ђе ја нађох за те пријатеља,
„Онђе нема за мене ђевојке;
„Осим једну моја стара мајко,
„Мати моја у земљи Бугарској
(То је била кћи краља Шишмана)
„Ено мати за мене ђевојке,
„Ено за те добра пријатеља,
„Спреми мени танке брашненице,
„Да ја идем просити ђевојку...“

Или (у песми: „Женидба Тодора од Сталаћа“):

„Седе Тодор вечерати с мајком
„У Сталаћу граду бијеломе,
У својему двору господскоме
„Мати сину поче беседити:
„Ој Тодоре, моје чедо драго!
„Већ сам, сине, врло остарила,
„Остарила и онемоћала,
„Немогу ти пословати, сине,
„Ни по белу двору посртати,
„Нити твоје госте приватити,
„Већ просипај ризницу и благо,
„Те ти проси госпођу ђевојку:
„Тебе љубу, а мене одмену,
„Нека ради по господску двору.“

И даље (у народним песмама):

„Долети листак од нека поља,
„Паде девојци на зелен венац.
„Није то листак од нека поља,
„Већ је то бела авли — марама
„Бела марама брига голема:
„Да туђу мајку мајком позове,
„А своју мајку да заборави;
„Да туђа брата братом позове,
„А свога брата да заборави.“

Па онда:

„Радуј ми се Воинова мајко
„Иде Војно и води девојку.

„Дојако си пила синотњицу
„Натруњену труњем и пеленом,
„Одјако ћеш пити јутрошњицу
„Натруњену смиљем и босиљем...“

Или:

„Како ћу ти мајци угодити?
„Доцне легни, а рано устани,
„Двор помети и воде донеси
„И очешљај своју русукосу.“

И опет

„Свему ми је роду омиљела:
„Моме оцу дворбом и угодбом,
„Мојој мајци родом и племеном,
„Мојој браћи стасом и узрастом,
„Мојим секам дугијем косама...“

Природни је закон, да се својства — добра као и зла —, врлине и мане, са крви преносе с родитеља на децу. Тај закон толико више пажње заслужује што деца одрашћују под негом и саветима родитељским, који остављају сталне упечатке у младој души и срцу њиховом. Отуд за брачну свезу момка и девојке постају условом и врлине и мане њихових родитеља. Свест о томе изражена је у оним врстама које смо напред споменули о манама са којих се девојка куди, и у којима се вели:

„Трећи веле: од-а зла је рода.“

А и следеће пословице казују исту свест;

„Куд ће ивер од кладе.“
„Гледај ђевојци каква јој је мајка.“
„Каква мајква таква ћерка.“
„Од зла рода да није порода.“

У песми: „Душанова женидба“ Војновић говори:

„Кад ја бијах у Шари планини
„Код оваца дванајест хиљада.
„За поћ буде по триста јањаца,
„Ја сам свако по овци познаво“;.
„Роксанду ћу по браћи познати..“

VII.

„Има науке, ал нема памети“: та пословица србска потврђује се, нажалост, често у женидби и удадби, као и у другим приликама људског живота.

Колико њих и како лепо умеју поповати: какав треба да је момак за женидбу, и каква девојка за удадбу, и опет колишно их је за које се може рећи, да у фамилијарном животу имају толико памети, колико науке! Запитамо ли се за узрок томе, наћићемо га понајвише у оном бујном уображењу, које пре брачних венаца све другачије види, него после женидбе и удадбе. То уображење чини крај роману „заљубљених“ онде, где је тек праг и почетак истинитом животу свесне љубави. Главно је само, да се момак и девојка једном пред олтаром виде; а хоће ли с оне стране олтара бити памети, колико с ове науке беше: о томе се непита — као да би љубав ради венчања, а не венчање ради љубави било. Докази што смо напред навели о свесној љубави Србина и Србкиње ограђују јавни дух Србски од тако бујног уображења; тумачећи љубав као поштовање врлина, које ујамчавају светињу фамилије, они важе за живот у браку колико и пре тога. Али, да се неби помислило, као да се нема и даљих доказа, да јавна свест Србина и Србкиње преживљује савколики сјај и чар венаца, који се вију над гловама женика и невесте: ево наводимо и следеће примере:

„Нема женства без чоества“: том истином означује Србски јавни дух светињу брачног живота; па опоменом на ту истину, освештава он и руку невесте у руци младожење:

„Млад младожења, ружо румена,
„Предадосмо ти струк рузмарина,
„Ако увене струк рузмарина
„Твоја срамота, наша грехота,“

Умност је снага човечанства, а наука израз умности; у томе изразу и у тој снази налази јавни дух узор љубави „испод венца“ као и пре венчања:

„Лепо ти је под ноћ погледати,
„Где девојка седи код девера,
„Испод венца младожењу гледа.
„Шта ме гледаш, драга душо моја,
„Ја те гледам, суђен господару,
„Какав ћеш ми сада наук дати.“

Да уобште врлине, за које смо напред доказали да узносе душу и срце Србина и Србкиње пре брака, живе у јавном духу Србском и после женидбе и удадбе: доказују песме посвећене разном положају фамилијарног човека и жене у друштву.

На пр. у „домаћина“ се слави велико знање и лепо име:

„Златни кове и сребрни, да лјепо ти сјаш,
„Да наш Стјепо домаћине, да много ти знаш,
„У сенату мљетачкоме велик ти је глас:
„Вишеваља домаћине твој поштени глас
„Нег' за пасом златни ножи и свилени пас.“

Ако је „лијеп јунак“ сан девојачки, „љуба с поштењем“ „највеће“ је добро за јунака:

„Оружан јунак Дунај преплива,
„Седлан га коњиц при брегу чека:
„Нечудимо се добру јунаку,
„Већ се чудимо коњу његову,
„Ђе га оседлан при брегу чека,
„А још је трећа која је највећа:
„Дома га љуба с поштењем чека...“

У „господару“ „госпођа“ буди чуство јуначког пожртвовања за слободу, речима:

„Устај господару!
„Сабља ти се вади,
„На три нова града;
„У три нова града
„Три синџира робља.“

А од „госпође“ очекује се „мудар сјет и наук“:

„Госпођа си ти,
„Млађи смо ти ми;
„Научи нас ти,
„Што неумемо ми:
„Мудру сјету и науку...“

Мајсторовој љуби завиди се за благосове материнских врлина и домаће вредноће:

„Ми дођосмо овде
„Пред мајсторске дворе.
„Мајсторски су двори
„Скоро сазидани:
„Камен по камену
„Ивер по иверу;

„И по њима шета
„Млада мајсторица.
„У наручју носи:
„Сина Пантелију,
„За ручицу води ћерку Анђелију,
„Треће јој се хвата,
„Скут свилна зубуна.
„Гледале је друге,
„Пак јој завидиле:
„„Благо тебе, друго!
„„Мајсторова љубо...““

Бан Милутин, полазећи на војску, набраја овако дужности љубе:

„Но чули ме, љубо Иконија,
„Гледај мене пребијеле дворе!
„Немој моје дворе опустити,
„Пази мене два нејака сина,
„Удоми ми сетрицу Јелицу.
„Копај мене девет винограда
„А чувај ми девет воденица
„Гледај нашу славну задужбину
„Чекај мене за три годинице...“

Сила љубави, изражена јавним духом Србским, несамо да живи у души и у срцу и после упечатака који владају чуствима пре брака, него она управо у браку достиже вршак свој.

У песми „Јово и Марија“ први пита:

„„Ој Марија, драга душо моја!
„„Је ли теби мила моја душа?
„Мара њему тихо одговара:
„„Дража ми је, драги, твоја душа
„„Него моја сва четири брата.““

Друга песма: „Павле Зећанин“ уздиже верност љубе над љубављу сестре и матере. „Зећанине Павле“, појећи овце на Морачи, нађе „ситнога ђердана у ком има стотина дукатах“, и тури га у њедра; затим поведе овце на дворове, па

„Из далека зове своју стару мајку:
„А ну ходи моја стара мајко!
„Да ми вргнеш у њедрима руку,
„Е сам спава данас код овацах,
„Змија ми је љута прионула,
„Небили ми змију извадила;
„Неостани без сина твојега.“

Мајка недолази. „Павле зове своју милу секу", па ова недолази.

„А не бјеше ни неђеља данах,
„Ка' се бјеше оженио Павле,
„Вика Павле вјереницу љубу:
„„А бољ' к мене, моја вјерна љубо!
„„Не би ли ми змију извадила.""
„Скочи љуба од земље на ноге,
„Те му стави у њедрима руку
„Ијетко је ђердан дофатила,
„И баци га на зелену траву,
„Па се сагну, ђердан дофатила:
„Под грло га млада запучила...
„Истина је што кажују људи;
„Да је љуба вјернија од мајке."

У песми. „Муж па муж" пјева се:

„Ој синоћ се Дука Лека ожени,
„А јутрос му ситна књига сустиже:
„„Ајде Дука, ајде Лека, на војску."
„Дука Лека спрема коња да иде,
„Верна љуба држи коња и плаче:
„„Јао Дука, јао Лека војвода!
„„На ком мене луду младу остављаш?
„Остављам те:
Твојој мајци и мојој —
Код твог оца и мога —
Код твог брата и мога. —
„„Јао Дука, јао Лека војвода!
„„Тешко мене:
Код две мајке
Код два оца
Код два брата без тебе""

У песми: „Пречи муж од матере" прича се како је Алајбеговица пошла да походи мајку, коју за 9 година видела није. Кад је била на првом конаку, глас је стиже, да се врати натраг, јер су јој умрле две кћери. Она беседи:

„Ја се не ћу натраг повратити
„Баш да умру и два сина моја."

На другом конаку стиже је глас, да су јој умрла и два сина. Она се ипак невраћа. Али кад је на трећем конаку стигне глас, да је и сами Алајбег умрьо: она се враћа белом двору и тужи;

„Моје кћери, мој рани босиљак,
„Моји сини, моји соколови,
„Алајбеже, највећа жалости!
„То изусти, па душу испусти.“

Сила љубави између мужа и жена неби се могла разумети, ако неби имала свога разлога у природном позиву родитељском. Како очинским и материнским чуством тумачи јавни дух Србски ту силу љубави: томе имамо примера у врстама које наведосмо о „бану Милутину,“ као и у врстама које ниже из песме о „зидању Скадра“ спомињемо. Сила очинског и материнског чуства изражена је и у песми: „Љуба малог Радојице.“ Мали Радојица умире: остаје му у жалости љуба Јела и пренејака сирота од четрдест дана:

„Он на љуби чедо наручује:
„„Љубо моја, не била проклета!
„„Не удај се за три годинице
„„Док одрасте моја сиротица.““

После три недеље браћа зову Јелу својој старој мајци. Јела неможе да се растане са дететом. Најпосле долази јој стара мајка:

„Ајде, Јело, убила те рана,
„Којом те је одранила мајка!“
Неможʼ Јели на ино да буде,
Већ беседи својој старој мајци:
„Почекај ме, мила моја мајко!
„Докле зађе за горицу сунце,
„Да надојим пејаку сироту
„Не би ли је лакше успавала,
„Да не види, куд јој оде мајка,
„Да нечезне очима за мајком,
„Да негледа, одкуд ћу јој доћи,
„Одкуд ли ћу слатке сисе дати.“

Пошто је била недељу дана код своје мајке оставивши код стрина и тетака дете, Јела пита месеца:

„Ој месече, мој ноћни путниче!
„Ти прелазиш села и градове
„Јеси лʼ видʼо где моју сироту?
„Је ли гола, илʼ је одевена?
„Је ли боса илʼ је обувена?
„Је ли гладна илʼ је нарањена,

„Је ли рано зором окупана?
„Непреза ли иза слатка санка?
„Нечезне ли очима за мајком?
„Негледа ли одкуд ће јој доћи?
„Одкуд ли ће слатке сисе дати?

Месец одговара:

„Видео сам твоју сиротицу!
„Није гола, већ је одевена;
„Није боса, већ је обувена;
„Није гладна, већ је нарањена,
„И рано је зором окупана:
„Нити преза иза слатка санка,
„Нити чезне очима за мајком . . .
„Већ је жељна твога неговања.“

Кад је Јела то чула:

„Од жалости писну као гуја,
„Од јада јој срце препукнуло,
„Мртва пала на земљицу црну.“

VIII.

Шта је достојније од душе мирне у себи — мирне свешћу о савестно испуњеном природном опредељењу човека? И ево како јавни србски дух црта унутрашњу чистоту живота проведеног у врлинама:

„Овде нама кажу
„Старога властеља
„Кад у цркву иде
„Жубори му брада
„Као жуборика;
„Кад из цркве иде
„Мирише му душа
„Као ран босиљак.“

Кад се умеју поштовати и љубити врлине у живом срцу и живој души: онда се са дубоком тугом мора осетити њихов губитак у смрти оних, који су их представљали. Србски јаван дух колико је енергично изражен љубављу живих врлина, толико је узвишен и у „нарицању“ за изгубљеним предметима љубави своје. Ево неколико примера таквог нарицања;

(Над мртвацем у кући):

„Добро јутро за сва јутра! . .
„Што остави мајку твоју,

„Све остале миле твоје!
„Ко ће с њима управљати?
„Коли ће их сјетовати?
„Ко л' мудру р'јеч изрећи
„Пред дружином изабраном?
„Ти си мудра глава био

(За мужем:)

„Што учиње веље јаде
„Младој твојој кукавици,
„Којојзи си веру дао,
„Да је нећеш оставити?
„Ето сада вјером сврну:
„Јутрос си је зацрнио:
„Нађеде јој худо име,
„Худо име удовица:
„Гдје би села, да не сједе;
„Гдје би пошла, да не пође;
„Шта би рекла да нерече...
„Али има узданицу
„У ту твоју мудру главу
„Да је нећеш оставити
„Ни осталу муку твоју
„Коју но си ти мучио
„Од ђетета маленога;
„Ни сиротну ђецу твоју
„Без наставе и науке
„Без целива и грљења
„И без сваког добра твога."

(За женом. „Зидање Скадра"):

„Јунаку се срце ражалило,
„Жао му је љубе вијернице
„Жао му је чеда у колјевци...
„Па од лица сузе просипаше...
„Љубо моја, велика жалости
„Да л' невидиш где си погинула!
„На кога си наручила Јова?
„Ко ће тебе Јова окупати,
„Ко ли ће га дојком одојити?"

(За матером):

„Јао нано, јао моја рано,
„Ко ће мене испратити, нано,
„Ко ли, нано, дати благослова
„Ко ли, нано, у род дочекати
„Изљубити за здравље питати!"

(Над гробом):

„Јесу л' ово твоји двори
„Љуто уски и тијесни,
„А без врата и прозора;
„Како ћеш се обикнути
„Иза сваког добра твога:
„Без свјећице, без стражице,
„Без дружине изабране,
„Без господе збора пуне,
„Без љубљења и пуђења!
„И без добра свакојака!“

IX.

Ималисмо да у огледалу јавног духа Србског видимо унутрашњост Србина и Србкиње, и видесмо врлине душе и срца што човека човечности узносе. Имали би да још наш друштвени и политични живот упоредимо са светињом фамилије коју смо изложили; али је време да скратим ово дугачко предавање, и мислим да то тим пре учинити могу, што сам већ у другим приликама изјавио моје уверење о моралним и умним основима друштвене и народне величине наше. (В. „Србски народ и Источно питање“; даље, Поглед на прву скупштину уједињене омладине Србске“, и „Наш народни положај. Наше народно уздање.“

Као што сам у почетку казао, моје је било само да покажем: колико на близу или на далеко стоји јаван дух Србски напредујућој свести човештва о природи људској уобште; и кад на основу свога досадашњег велим, да су Србин и Србкиња вредни друштвеног значаја и народног имена у реду достојних чланова човештва: онда би радо чуо онога који би поставио себи задатак, да противно доказује. Природа људска, која није савршена, него је само способна за усавршавање, неби била то што је, кад неби давала слике мана, наказа, слабости и грехова, као што даје и узоре врлина и напредка. И тако, као што би било претерано, узносити јавни дух Срба над јавним духом

свију других народа, тако би било неосновано црнити Србски карактер више свега примерима мана и грехова што долазе од људског несавршенства уобште, а код јавног духа Србског ни прибежишта неналазе, а камо ли да би у њему свога извора имали.

За карактер једнога народа главно је обште уверење, обшта свест његова о истини. То је збир искуством утврђених, временом освештаних, сталних и непромењивих појмова: о правди и о неправди, о поштењу и о непоштењу, о добру и о злу, о правима и о дужностима човека у друштву живећег, о његовим природним потребама и нагонима, жељама и способностима, о његовој унутрашњој вредности и спољашњем достојанству — збир појмова што нису у глави тек овога или онога, него су наследна морална и умна заједнина свију нараштаја и векова једног народа. Разумевајући тако јаван дух Србски, ја ћу први признати, да у Србском, као и у сваком људском, друштву може бити примера неваљалства као и врлина: само ја тврдим, да се примери неваљалства који се у Србском друштву опажају, тичу ове или оне личности, или су ограничени на извесна магновења, а никако неприпадају збиру оних сталних и непромењивих појмова што као обшта свест и обште уверење преживљују поједине личности и извесна магновења.

Кад би загледали у светску статистику кривичних дела, бројевима би се уверили, да и они народи који се физичним и техничким напредцима толико над Србима узносе, да и ти народи често у моралу и здравом разуму далеко иза Срба изостају, тако да би се са основом могло рећи: ако нисмо у осталом напредни, нисмо ни морално покварени колико они. Тим неидемо никако на то, да побијемо унутрашњу вредност туђих народности; не, ми неодричемо ни једном народу тежњу и способност за човечанско усавршавање, али хоћемо, да се и у нама та тежња и та способност признаје, и у том смислу позвалисмо се на јавни дух Србски као на огледало за Србина и за Србкињу.

У том смислу морамо још и да разјаснимо нешто.

што у нашим народним песмама и пословицама, у којима се огледа јавни дух Србски, означују извесна пера као црне стране Србске, наместо да у томе виде потврђење духовне чистоте народне. Тако се недавно у једном Новосадском листу означила песма: „Душан хоће сестру да узме“ као доказ противу светлог духа Србског. Ја сам напред напоменуо, како чистоту јавног Србског духа није тражити ни у царском двору ни међу великашима, него у души и у срцу самога народа; али баш и у споменутој песми има потврђења томе. Ту се види како цар опојен (туђинским утицајима) „хоће сестру да узме.“ Ал' јавни дух Србски осуђује ту вољу као противну закону божијем, као што је и наука проглашује за противну закону природе људске; Србски дух говори на уста Душанове сестре:

„О чули ме, мој брате Стефане,
„Пређе би се небо преломило,
„А на небо сунце погинуло,
„Но узела тебе господара.“

Цар просипа благо на задужбине и подмићује калуђере и владике, „да му даду сестру за љубавцу“; ал' из Србкиње ђевојке говори народни дух:

„Хајт' отоле, Божиј проклетници!
„Ђаволи ви понијели душу
„А огањ ве изгорио живи..“

За одбрану унутрашње чистоте србске одзива се Роксанди и анђелски глас невине „ђеце триста:“

“Добро јутро, сирота Роксандо!
„А да Бог да и Богородица,
„Ак' узела мила брата свога,
„Божја од вас неостало трага
„До ван змије и камена станца...“

У песми „удаја сестре Душанове“, најпосле цар се каје што је у пијанству говорио да ће узети сестру, и извињава се;

„Вино пити, а не опити се,
„Нит је би било, нити може бити.“

У реченом Новосадском листу наведене су и неке тајне из царске ложнице противу чистоте нарави у

Срба. И ту је доста знати, да није све Србско, што је царско. Нечисте жеље дворова јесу истоветне у свима земљама, где страсти једнога или неколицине неограничено господаре; а колико су такве жеље противне јавном духу Србском, види се најпосле из речи којима народни јунак Краљевић Марко одговара своме брату Андрији, кад овај казује како би најволео „пити вино и љубит' ђевојку:"

„И ја би се понапио вина (говори Марко),
„Али неби љубио ђевојке.
„Гриота је љубит' па оставит'.."

Савестност, што се тиче чистих нарави, тако је дубоко укорењена у души народа, да јој се чак и с оне стране гроба глас чује. Н. пр:

„Умре Конда једини у мајке.
„Сине Конда, је л' ти земља тешка?
„Ил' су тешке даске јаворове?
„Није мени, мајко, земља тешка,
„Нит' су тешке даске јаворове.
„Већ су тешке клетве девојачке.
„Кад уздишу до Бога се чује,
„Кад закуну сва се земља тресе,
„Кад заплачу и Богу је жао!"

У народним песмама наћићемо слика и најгрознијег неверства у фамилијама; напомињемо мајку Јованову у песми: Јован и дивски старјешина;" даље љубу „Бановића Страхиње"; љубу „Бана Милутина", преудату за „Дуку Херцеговца"; „неверу Грујичине љубе", и т. д. И такве слике могле би се тумачити као докази противу чистоте Србских нарави, кад би их одобравао јавни дух Србски. Али проучимо пажљивије такве слике, и наћићемо свугде ово двоје: с једне стране грешећу личност, а с друге стране јавни дух изриче као неумитна правда пресуду противу учињеног греха.

Кад се узму у рачун политични udари, које је Србски народ за последњих пет векова претрпео, и они отровни утицаји са стране, којима је он под туђинцем господарем немилице изложен био: није се нимало чудити, ако се и данас није без наказа јавног

духа Србског. Да најштедљивије говоримо, већ известне бачке песмице доста су, па да се узбуни чувство народног поноса. Ради примера да споменемо песму:

„Све штудирам кога да избирам
„Преправ новца, па љуби трговца,
„И талира, љуби официра,
„И дуката, љуби адвоката“ . . .

Да је таква шпекулација са човечијом душом заиста излив отрова који је споља дошао, томе има потврђења у самоме животу оних туђинаца, који се наметуше нама за „цивилизаторе.“ Ево ћемо, колико за разјасњење наведене песмице, толико и за доказ да отров за наше нарави споља струји, изложити неколике црте из туђинског света као што их учени Кулери излаже:

„Брак би ваљало да буде у истини свеза двају срца и двеју душа. Али у наше време небивају такви бракови. Они су ниски пазар. Данас се само на једно гледа, а то на новце. На новце гледају „високородни“ као и „високоучени.“ Непита се никако о врлинама оних који се узимају. Он је богат — то је добра „партија.“ Она ће имати доста мираза — то је добра прилика. Али ви невидите, да је она у годинама, да је наказна и болешљива, да у њеној фамилији страдају од суве болести, да у осталом ваш син за њу и немари. Он воли другу, али његови родитељи немогу да му наказују, да је новац лепа ствар, да богатог човека љуби и поштује цео свет, и да девојка од богатих родитеља води човека лепим звањима, почастима. Најпосле, он оставља ону која му је драга, па узима жену наказну. Она доноси на свет дете, које није у стању ранити, или ако би јој здравље и допуштало, да сама доји своје дете: „бон-тон,“ покондирено понашање у „великом свету,“ „њени живци (нерви)“, „њен стомак“, „њене прси“ — све јој најпосле забрањује дете ранити. Сирото невино детенце, колико те љуби твоја нежна мати: Небој се ништа, она ће ти набавити дојкињу; јер има новаца. За новце она ће, дабогме, наћи једну сироту жену, која ће јој

продати своје млеко. Слабачко, небој се, око материно бди над тобом, и она која те је родила, жртноваће све за тебе, осим своје „тоалете“ и „бледе боје“; она ће ти још купити, ако треба, и једну козу да би је заменила. Сада, госпо, ви можете читати какву књигу о васпитању деце, ви можете на тенане расуђивати о каквом „журналу мода“; плач вашег детета неће доћи да вас узнемири: оно је у наручју простакиње коју ви презирете, но која вас замењује у најсветијем позиву који је Бог женама определио. Али та простакиња воли ваше дете, а ви нисте саревњиви? Зашто сте се дакле удали? Нашто она заклетва пред светим олтаром, пред Богом и пред људима? — Но нечудите се, ако су ваша деца наказна и болесна. Ви нисте поштовали законе природе. Ви сте тражили само уживање и новце. И ви нећете наћи ништа друго, него обману, жалост и очајање. Ваша деца живиће наказана, или ће помрети,“

На другом месту Кулери говори:

„Господар у држави, господар у цркви, господар у дому, у соби, господар као муж, као отац, господар између Бога и земље — човек је све збрисао својом гвозденом вољом. Газећи све законе природе, он се изопачио. Он је пао ниско и повукао је жену са собом, као неограничени господар, он је направио друштво по свом ћеифу; он је предругојачио идеје и нагоне жене, тако да их више познати неможеш. А видимо, шта је постао род људски под тиранијом човека. Жена није скоро више жена. Човек није одавно више човек. Појмова о лепоме, о истини, о добру, о правди нестало је под суверенском власти човека. Промотримо његово дело:

„Да би се допала човеку, шта чини жена? Она меће своје ноге у ципелице које јој гњече прсте; она стеже свој стас са неком справом названом „мидер“ (корзета.) То све чини она зато, што човек, који нетражи више матере ни супруге, него оруђе задовољства, хоће нешто налик на лутку. Она стеже своја ребра и трбух,ремети материцу, потискује стомах

према џигерицама; црна џигерица креће се са свог места и спушта ниже; прси, спречене у дисању, недају ваздуха џигерицама; крв постаје оскудна, дамари заустављају се у своме развитку; жена или умре или живи неподпуним животом, живи болесна. Такву је човек налази лепу, такву је он хоће за супругу; она треба да томе подлегне или да се одрече удадбе. Она је кржава, али се неужасава од тога. Човек је дошао до оне точке „цивилизације", на којој нема више појма о жени. Ова зна да разорава своју материцу, лекар јој казује, али шта зна кад човек нетражи у жени мајку и супругу, него само оруђе задовољства. Онъ зна да руши у свом телу све што треба матери, али шта би чинила са врлинама матере, кад се човек ужасава од позива родитељска? Шта би чинила са свима дражестима матере, кад отац нетражи да гаји децу: она су терет за њега. Уосталом, он остаје при својој лутки, а у народу биће увек жена које дају млека, и које су толико несретне, да га морају продавати богатима."

„За човека „цивилизована" жена је лепа кад је изопачила своју природу, кад је болесна морално. Ах, кад би човек тражио врлину, као што тражи порок; кад би морална лепота могла још привући га, кад би чуство за лепо имало још неке владе над његовом душом: би се жена брзо преобразила. Она се неби више пренемагала од живаца и патила од толиких болести. — Кад би човек љубио жену такву какву је Бог створио, он би сажаљевао ону, која нема снаге да буде мати; он би се сматрао за несретна, ако би имао супругу, која неби могла својим млеком своју децу дојити, и он би се ужасавао од оних госпа, које би нерађање сматрале као вршак среће. Кад би човек тако мислио, жена би брзо променила свој начин живота. Она би волела да буде крепка и снажна; волела би да има ребра јака и моћна, прси широке, развите, мишице меснате и једре. Она би била сретна што може бити мати, и неби трпела, да једна сирота најамница мете своју сису у уста њеног детета. Она би била

сретна испуњавањем својих дужности матере. Балови, весеља и пијанке ужасавале би ју, кад их људи неби уређивали, да би их непрестано на њих мамили. Неби било више жена изопачене природе, кад би људи љубили врлине.“

Толико Кулери. —

Мислим, да је доста толико чути из уста човека, који је одрастао и живи у средини цивилизованог света, изучавајући природу људску такву каква је, — доста је толико од таквог човека чути, па да се призна, да се само под утицајем страних „цивилизатора“ могла овде и онде изопачити природа данашњег Србина и Србкиње. Заиста, ако би хтели да побројимо све изузетке од правог карактера Србина и Србкиње, који се огледа у јавном духу Србском, ја неверујем, да би те изузетке точније сабрати и представити могли, него примењивањем на извесне кругове данашњег нараштаја нашег свију оних слика, које је Кулери снимио са „цивилизованог“ света. А јамачно неће нико узети на себе, да докаже: да те слике нису ориђинали надрицивилизације, него да су копије каквих Србских ориђинала однете у западну и средњу Европу.

Осим кварећих „цивилизаторских“ утицаја, наше јавне нарави претрпеле су тешке ударе и од варварског угњетача свог. Под притиском који долазаше од тог угњетача, изметнуло се све што је слабије и неспособно да собом влада у друштву Србском. Само тако могу се објаснити оне разуздане страсти, које наше народне песме цртају црним сликама неверства у фамилији и подлости у друштву. Под притиском и најбоља способност остаје неразвита, па и у Србству, политично раскомаданом и са свију страна пригњеченом, није могао народни дух развити се онако напредно, као што је способан у слободи да се развије. Отуд и данас још по неким крајевима нашим неколики остатци сурових средовечних обичаја, н. пр. уцена и крађа девојака, деспотска власт родитеља над децом, робско дворење, и уобште неправедно уре-

ђени односаји између женских и мушких, између млађих и старијих женских у задругама, услед чега и примери често крвничког раздора и непријатељства у средини задружних фамилија, итд.

Таке су последице освојачког притиска.

Са изгледима за ослобођење и уједињење целог Србског народа, расте и нада, да ће јавни дух Србски узнети се до висине за коју је способан. Да та нада није празно уздање, јасно је из свега што је о Србину и о Србкињи напред изложено. Јест, из свега тога види се, да је и у дубљини несреће народне јавни дух Србски сачувао у себи здраву клицу умности и морала; и кад видимо уједно, да се око тако здраве клице уједињава снага васцелог младог Србства: зашто неби тада радосно корачали на сусрет ведријој и светлијој будућности Србина и Србкиње?

Србска омладина.*)

Србство, које има да буде живим огњиштем слободе и напредка на истоку Европе, може се поносити свесном омладином. Срце играјуће свога рода — Србска омладина ватрено хоће, да Србство заложи силе своје за слободу и напредак.

У своме одушевљењу за напредним узвишавањем народа, омладина Србска неограничава се једино да рабри и подпомаже, морално и материјално, јавну реч која служи начелима слободе и напредка; она развија своје силе још на много плоднијем пољу. Духом и срцем млади Срби састављају се на све стране у књижевне и патриотске дружине, које раде да се очува у Србским душама живо чуство свега: што је лепо, просто, поштено, узвишено. Ништа дивније него видети, како омладина Србска неуморно ради: да развије либералне нарави, и освешта напредак на који народ има право. У тој тежњи она прикупља народне песме и предања, која изражавају племенита осећања; она подржава праведни понос Црне Горе са народном независности, и хвали јунаштво Црногорских синова, који никад неће бити робовима. Она слави храбро ослобођење Србије, и даје овој задатак да буде војском напредка; она подсећа Србе, политично растављене, на прошлост која им је свима једнако драга, и чини да они осете свезу крви која их веже; она осветљује

*) Извод из „Србске Слободе."

интересе заједничке Срба и њихове браће Хрвата и Бугара; она изјављује симпатије спрам Грка, Маџара, Италајана и Ромуна; она се бори противу свију предрасуда разних гомила људи, ограђених преградама расе, народности и религије; она износи на видело потребу слоге међу народима, који се подижу из својих развалина; она потврђује, да ће се међународно братство славним успехом крунисати.

Што је најдивније, усхићење омладине Србске једнако је свугде где Срби живе. Било на вечерњим књижевним и популарним забавама, које млади патриоти србски приређују под именом „Беседа“; било у дружинама Србске омладине, познатим под именом: „Зора“, „Преодница“, „Завера“, „Слобода“, „Слога“ и уобште за књижевне и просветне цели, свугде ћете наћи једнаки патриотизам, једнако одушевљење за слободу. Проучите што пишу млади популарни писаоци Србски, ма где они били: па ћете видети, у Србији као и у Црној Гори, у Војводини као и у Србији, видећете свугде једнаку ревност патриота, једнако пробуђење идеје човечанства. Видећете још, да се енергија омладине Србске несмањује, него се повећава са тегобама, које јој се на пут стављају.

Така је омладина, такав је цвет друштва Србског; тај цвет још је у пупољку, али ће се развити једног дана.

Цвет цвати да се расцвати у клице новога живота; а да друштво Србско носи собом живот, о томе није двоумити: оно се развија под сунцем човечанства, а у човечанству је сила живота.

Заиста, слободи и напредку неможе се светлије служити, него јавном разменом мисли. Тако се развија обшта свест, која је једини и најсигурнији чувар народног права. Зато и ти омладино — цвете друштва Србског — дај се све чешће чути на олтару јавне свести. Ти си надежда и будућност народа; твој глас, чар духа Србског, покренуће планине основних врлина народних, и отвориће ону средсреду делателности, одкуд извире снага и живот. Жар твоје љу-

бави према науци, живост твог одушевљења за истину и правду, сталност твог уверења, даће ти снаге да корачаш правим путем, а да никад не малакшеш. Твоје способности повећаваће се са твојим знањима, и ти ћеш непремјено постићи твоју цељ: да очуваш и приновиш аманет народне енергије, да запалиш над отачбином буктињу напредка и будућности достојне великих дела твојих стари, дела која ти треба да наставиш, дела слободе и човечанска братства.

Слога Србске омладине*)

Сневање о узору (идеалу) усред жалосних живих истина зове се појезија; није ли и слога у Срба то што се зове појезија?

Народно предање разјасњава слогом историјску величину, а неслогом Косовску пропаст. По живом разуму народа, у неслози је немоћ полититично растурене сирочаде Косовске, а у слози: бедем за независност Црне Горе, снага за слободу Србије, услов забудућност целог Србства. У чему памтење и жива мисао народа, у томе и његов узор. Међутим, шта видимо у јавном животу Срба? Видимо да неслога ниче, куд предање и разум слогу сеју!

Одкуд то?

Ја би рекао отуд, што неоснивамо слогу на сталном темељу. Навиклисмо да сматрамо појединa лица као стожер слоге, а шта доживљујемо? Уз оно што лице око кога се купимо, има обште, заједнички с нама, има то лице и нешто што је само његово, и ничије више. Нађе ли се једном у положају над другима, оно, као грешно, употреби тај положај пре свега на оно што се њему свиди и допада. Што се једном свиди и допада, томе неће да робују други који себе поштују. И тако из слоге која се сеје око појединог лица, ниче сама неслога. Невелим, да нема лица које би било у стању узвисити се над ниским саможивљем;

---

*) Печатано у „Застави“ у августу 1866.

али колико их је таких, и шта ћемо кад лице „земља јесте и у земљу иде"? Шта ћемо кад после онога, који је предпоштовао опште свему што није опште, угледамо несносног саможивца и грозног тирјанина подигнутог сложним силама нашим?

У свету оваком какав је морамо признати, да је слога око појединих лица игра слепог случаја. Нека би лица била добра, али су смртна; у њихов гроб сарањује се често и све добро што од њих долази. Ако су неваљала, што је тако често случај, она својим неваљалством трују све око себе, а од слоге неслогу праве. Немањића врлине послужише слави Србској; Душанов гроб прогута сву заслугу Немањића Свете владике у Црној Гори и народне вође у Србији оживљаваху патриотски и јуначки друштво Србско; Београдски великаши и Карловачки „пастири" својим страстима и греховима покидаше скоро и последње жице братске свезе. Треба ли нам још доказа, да појединa лица нису оно што може служити као сталан стожер за слогу?

Не, после жалосних искуства која је народ имао у досадањем покушавању да „оличи" слогу, несмемо се даље излагати свирепим обманама. Ко је пријатељ себи и другоме, мора се бринути о сталнијем темељу Србске слоге, него што је смртно и слабостима подложно лице. Народ у целини опредељен је да траје од рода на род (као што му име каже); па и Срби, да би постигли своје народно опредељење, имају тежити: не да „оличавају", него да овековечавају своју заједнину. Наместо „оличене слоге", која се распада у прегршт људске прашине, одгајивајмо сложан дух, братску свест, што није земља и неиде у земљу, већ се као вечита жива свеза преноси од рода на род!

Како да одгајивамо братску свест, како да овековечавамо слогу и са њоме живот Србски?

Наука је једино средство томе. Наука тежи вечној истини, која обухвата опште законе природе и сједињава у себи потребе и интересе свију људи и

људских векова, свега човештва. У тој истини човек сазнаје себе и свет око себе; она га уздиже до свести о сагласности са собом и светом, свести: да сигурност и достојанство човека и народа нису: у гњечењу свог брата, у мржњи на странца, и у отимању туђе имаовине и туђих земаља, већ у љубави према слободи и добру свију и свакога; — она развија дух братства међу створењима која су сва од исте грађе, сва несавршена, сва привремена, сва: једно без помоћи другог немоћна и ниска, а дружењем и узајмним подпомагањем јака и достојнијем животу уздигнута.

Блудећи за „оличеном слогом", као „привржѐници" појединог лица, огрезосмо у таму незнања и назадка, разродисмо се, ослабисмо морално и дотерасмо да нам жеђ материјалног уживања разбија онај лепи сан будућности Србске, што укрепљаваше и подмлађиваше наше старе. Обрнимо се за науком, прикупљајмо силе своје око вечне истине, па да нас обасја светлост знања; да се утврди братска слога међу нама, и да нестрепимо као робови од туђе личности; да нам се отворе неисцрпиви извори природних блага што су скривени незнању нашем, и да се отмемо од зијајуће сиротиње, те да као снажан и у себе поуздан народ с временом напред пођемо!

Така је сила науке и вечне истине! И гле: надежда будућности народне, омладина Србска, починье се баш на ту силу оснивати! „Зора", дружина младих Срба у Бечу, дала је гласа томе, и са разних крајева, па и саме Босне, оре се данас одушевљени одзиви из млађаних грла Србских: да се на пољу науке и вечне истине постави сталан темељ слози и напредку народном.

Народ Србски има честитати себи тако патриотско и човечанско одушевљење своје омладине; а неможе бити сумње о успеху предузећа које се оснива на љубави омладине према обштем добру.

Омладина се састаје на скупштину ради саветовања и договора о својој научној заједнини. Уздамо

се, да се Србима у Војводини признаје њихово природно право на човечански развитак, те да се неће постављати званичне тегобе и сметње радњи омладине у Војводини, где би слободна реч Србска за науку, као за обшти услов друштвеног напредка, служила само на част влади која би је поштовала.

Сазивајући прву скупштину у Нови Сад, „Зора“ је поставила јавно питање о условима за успех омладине у заједничком научном предузећу; да кажем и ја свој одговор на то.

Наука представља систем знања, која се постизавају проматрањем и искуством свију људских нараштаја и векова, свега човештва. С тога би и омладина имала тежити, да научна заједнина обухвати не само све данашње силе и потребе Србске, него да се она може простирати и на будуће нараштаје, од једнога рода на други.

Омладина приступа тој цели средством скупштине и јавности; ја мислим да је на правом путу, почем је наука, као што рекох, више што него посао једног или неколицине.

Да би скупштина омладине што подпуније обухватила потребе и силе Србске, ваља да јој задатак буде онако простран: као што је неисцрпива истина којој наука тежи, као што су неограничене човечије потребе, и као што је неуморан дух Србски у своме лету према вечности. И тако, омладина би имала са једнаком бригом обгрлити све струке науке, у њиховој природној свези, и отворити широко поље свакому уму, свакому дару и способности Србској.

Разне струке науке тако су разгранате, да се тек на основу деобе у радњи неговати могу; дакле и омладина Србска морала би се поделити на стручне научне одборе, тако да сваки ради што најболје уме и на што највише воље има. Број научних одбора опредељивао би се, наравно, силама омладине; што у том погледу садашњости неби било могућно, то се несме и будућности одрећи. „Наука незна за немогућност,“ рекао је Араго, па нека се и будућој

заједниwи Србске омладине неби отело оно, што би науци могућно било.

Подељена на стручне одборе, омладина би удесила своју скупштину тако, да у њој и сваки одбор за себе седнице има, и опст да се сви одбори састају у обште, главне седнице, које су нужне несамо ради међусобног познавања младих Срба, који једној цели теже, него и ради одржавања и снажења обште свезе средством узајмног поучавања и обавештавања одбора и чланова скупштине.

На питање: ко да буде чланом омладине, може се одговорити тек питањем: ко своју част и будућност у Србском напредку види? Ја велим, да приступ у скупштину омладине мора бити отворен свакоме Србину, који је вољан да по могућности припомаже научној цели омладине. Уз чланове којима би књижевни и научни послови били дужносни задатак, може скупштина имати и чланова који би добровољним подарцима и услугама омладину подпомагали. У обштости је достојанство науке, па и скупштина Србске омладине, која се ради науке састаје, треба да буде велико братско коло из ког ни један Србин неби био изкључен.

Наука је дело убеђења, и вазда то остаје. И од скупштине Србске омладине нека је далеко све, што би наличило на какво прописивање начела и осуђивање противних мисли, и лица која те мисли представљају. Њено није да решава књижевна и научна питања, него да изазива само веће, у ком би се чуле разне мисли и искуства, па би се оставило свакоме да самостално, слободним проматрањем и упоређивањем мњења и ствари, долази до убеђења.

Верно саобштавање мисли и искуства неможе се појмити без слободне речи. Слободна реч нужна је и за скупштину Србске омладине. Изазивајући веће слободом речи, скупштина омладине отварала би широко поље за сударање противних мисли, али *она неби* смела давати прибежишта ничијим злобама

и страстима. Љубав према обштем добру обилан је извор за узајмно поштовање чланова и за једнаку толерантност скупштине према свакоме члану.

У том погледу омладина би се могла угледати на старинске обичаје свог народа. На правим, слободно састављеним, саборима Србским свакоме је члану слободно беседити. Да свачију реч стрпељиво чује, у томе народни сабори одкако су своје достојанство налазе. Разни беседници: разне мисли, те и слобода речи непролази се без противности у мњењима; али сабори и поштују слободну реч, и остају својом целином над сукобима разних беседника. У својој целини сабори су неприступни: и личној пакости, и пределној кратковидности, и партајској заслепљености, и свему што би могло спречити сједињење сила за обшту цељ. Прођимо у мислима све слободне народне саборе, колико их историја набраја, и све ћемо их наћи узвишене у њиховој целини над оним, што је испод достојанства друштва које служи интересу човештва.

На такозваним „ученим" састанцима нашим, мимо народа, често се насилнички потире људско право на слободну мисао и реч, а то само што се није начисто са одношајем беседника према целини друштва. Беседнику, као несавршеном створењу, лако се подкраде понека слабост и погрешка, и то се одма узима као доказ противу слободе речи и самосталности уверења! Да се једном разјаснимо у тој ствари. Ја мислим да ће ми се одобрити, да оно што који беседник изјави припада искључиво његовој личности, а достојанство сабора само је у толерантности. Сабор који би допустио да се устаје противу беседниковог права на реч, потирао би баш оно што води истини. Зна се, да се истина докучује саслушавањем и упоређивањем слободних мисли.

Надајмо се, да ће омладина на својим састанцима на делу признати: да између беседника и сабора неможе бити оне солидарности које у ствари нема између зборења *и слушања*.

Скупштина Србске омладине има да буде у основу стална, у радњи редовна, те да се може рачунати на правилност и дуготрајност свезе међу омладином. У данашњем положају Срба заиста је нужно, да се скупштина сваке године састаје.

Колико ради изучавања самог народа и природе земаља Србских, толико и ради живог саобштавања науке у сагласности са истинским потребама народним, скупштина Србске омладине треба да буде путничка, т. ј., да се сваке године на другом месту састаје. Тако би и сваки крај Србски имао радост, да види лице и чује глас сјединљене омладине Србске.

Са особитим погледом на наше школе и научне установе, које су све удешене онако како да у њима учење престане онде, где права наука започиње: омладина би силно припомогла развитку науке у Срба, кад би увела и јавна путничка предавања. На така предавања одазвали би се, наравно, они који би се осећали позвани да просто, народним говором науку у народу проповедају.

Свој морални утицај у народу омладина би могла ојачавати редовним предавањем јавности своје књижевне и научне радње.

И за своје собствено поучавање и за истину, као обшту цељ, омладина би могла од времена на време предлагати: на јавно претресање питања о условима и средствима за развитак науке и народног напредка.

За посредовање свезе међу омладином од једне до друге годишње скупштине, скупштина би имала одредити из своје средине један сталан одбор. За такав одбор могла би она засад прогласити и коју од постојећих дружина младих Срба. Кад би било среће да Београдска влада поштује право својих грађана на слободу састанка и речи: онда би најприродније било, да сталан одбор Србске омладине буде у Србији. Иначе, ако би и тај одбор морао даље од Србије бити, незнамо шта би већ мислили о Србској влади, која

неумеде да нађе своју част ни у првом састанку Србске омладине, већ својом нетолерантности и гоњењем слободне мисли учини, да омладина мора у Аустрији тај састанак отворити!

То је моје мишљење о условима за успех научне заједнице Србске омладине. Од мене је далеко мисао, да неможе бити и савршенијег правца и савршенијег начина те заједнице; ја сам рад био само да своје учиним у ономе што је дужност сваког Србина.

Моје уздање у Србској ствари било је и остаје у снагу састављену од свију сила, и упамет црпену из свију умова Србских.

Србски народ имао је доста тешких дана, и вазда је умео наћи у себи самом снаге за своје спасење. Омладино, узданицо народна, на теби је да посведочиш да је Србин и данас јачи од своје несреће, од својих слабости и свога назадка: ајде право и одважно путем науке којим си пошла, те да будеш живим извором напредка и будућности народне, и да се овековечи Србско име у свету вечне истине!

Прва
Скупштина Србске омладине.*)

Испуни се жеља омладине Србске: да се на скупштину састане.

Скупштина омладине отворена је у Новом Саду лицем на Госпојину.

Више од четири стотине младих Срба, одушевљених за најсветије право људско, право на напредак, приступају освештавању тог права за цео србски народ, од данас до века, — Црногорски архимандрит меће свети крст на омладину и благосиља дело вечитости Србске: може ли бити сјајније јаве, бајнијег чара за душу Србина који се човеком осећа!

Више од 400 година како је Србска народност политично умрла, и више од 400 младих Срба братиме се данас да умно надвежу раскинуте жице народне једнине: као да би сваки од њих по једну од изгубљених година покајати имао! „Омладина врви на скупштину, врви са свију страна,“ вели Новосадски телеграм, па кад још стигну и они који су на путу, па кад пруже братску руку и други који немогоше у Н. Сад доћи, али се „у души и у срцу“ млади осећају: онда — онда ће снага омладине бити јача, много јача од губитака четири стотине и више година.

Сретни Нови Саде! која варош Србска да ти непозавиди, што ће у твојим недрима да се развије прва

*) Печатано у Застави од 20. августа 1866.

клица савеза од свију млађаних сила Србских, што ће пред тобом најпре да засија лице целокупне омладине?

Али, изведен из народне свести, која се као аманет од века на век, кроз сву прошлост, преносила, одгајиван науком за све будуће нараштаје, савез омладине растиће и јачаће са годинама и данима: колико ће још већа радост бити видети га у цвету његовом! А та радост неће се укратити ниједном крају Србском.

У очекивању те обште радости незаборављајмо, да и наука којом ће се савез омладине снажити, има представљати обште тежње и обшта усиљавања Србска. Делом састанка у Н. Саду омладина је осведочила, да носи у себи здраву клицу за цвет народне младости. Узвишена до свести о себи и о позиву своме, има она сад, да развитак те клице осигура онаком основом, на којој се дају сјединити искуства и знања несамо данашњих Срба, него и Срба који су пре нас живили, и Срба који ће после нас доћи. Само таким сјодињавањем искуства и знања може се постићи она сагласност између Србских умова, која би имала силе да ускрсне народну јединину као природну свезу потреба и интереса Србских, свезу узајмности прекинуте на Косову, али обновљене непрекидним саобштавањем духова и размењивањем мисли.

Састанак у Н. Саду поглавито је опредељен да утврди основе за правилну и трајну свезу омладине: нека би се ти основи поцрпели из саме природе људске!

Узимајући ту природу као у истини што је, наћи ћемо да прво и прво треба да се свеза омладине освешта писменим уставом као неким уговором између те омладине и народног мишљења. Ми смо вазда противни „залудним формалностима“; али да омладина писменим уставом ујамчи заједнину своју, то јој је онако исто нужно, као што је нужна књига за науку, штампа за вишу свест. Куд и камо би ми Срби напреднији били, ди имамо писмени нацрт старинских обичаја и установа народних? Неколико прикупљених одломака Душановог законика, па колико разсветлише историју и живот Србски! И камо тога међу нама,

који ће рећи да је писање закона под Душаном била „гола формалност“? Чудно је заиста остављати у неизвесности и неопредељености састав и правац друштва које има да служи развитку обште свести; једна политична бура прекине свезе јавног духовног саобштавања, и общта свест губи се у пустињама личне самоће и немоћи; за неколико година, па се и сасвим заборавља оно што се некад заједнички неговало. Настану ли доцније прилике за оживотворење народне свезе, колико се спорије и теже напред корача кад је заборавом и незнањем заривена стаза коју је некад општа свест крчила.

Па онда, у наше време личне и политичне страсти тако су преплетене, противна мњења тако укрштена, саможивље и општи живот у таквој борби, да друштво које збиља хоће да буде то што му име каже, неможе имати preче потребе, него да нацрта заједничке тежње и намере своје, и да углави начин и правац којим ће радити за остварење тих тежња и намера.

У телеграму који нам је донео глас да је отворена скупштина омладине у Н. Саду, вели се да се пред том скупштином већ налази „печатани програм“ за радњу сједињене омладине: тим више можемо се надати, да ће омладина умети себи устав дати. Такав устав, израз опште воље, зауздавао би личну самовољу и осигуравао владу разума над страстима. Подписан од свију чланова скупштине која би га донела, он би био задана реч за којом би долазило дело целокупне омладине; био би морално обвезање те омладине наспрам јавне свести, исповест патриотске вере, кажипут усиљавања млађаних духова на пољу народног напредка, свеза братства између сједињене омладине и оних Срба које омладина на своју скупштину и у своју заједницу позива, као и будућих нараштаја на које ће се аманет народне свести преносити, да би се са сваким следећим принављао и повећавао.

Напомињу се „практичне“ и „непрактичне организације“: нека је даље тај изговор од омладине, која

има право да бира данас један, а сутра други крај Србски за развитак заједничке радње своје. Ове године састала се омладина у Н. Саду, што је у Србији данас мање слободе него у Аустрији; друге године ако Бог да! моћиће она слободно ширити своја умна крила по сретнијој Србији: па зашто да неби унапред измерила могућу просторију за покретање своје?

Свакојако, имамо основа надати се да ће омладина испунити оно у чему је залога обстанка и части заједнине њене.

Уосталом, састанак омладине Србске у Новом Саду пун је значаја већ потоме, што у њему видосмо, да се на први гласак мале дружине Србске у Бечу, „Зоре", за неколико недеља скупише на стотине синови Србски, из разних земаља али у једној истој мисли. Омладина из Војводине, омладина из Србије, омладина из Црне Горе и Херцеговине — целокупна омладина Србска представљена је данас скупштином. Та скупштина, та војска напредка народног под барјаком науке, сва гори од жудње за освојењима вечне истине. Дух братства лебди над густим редовима њеним, она се спрема да сложним кораком напред ступи.

Народни благослов прати први скуп младих бораца за народну свест и узвишеност; нека би сваки Србин узео на савест братску заједнину! Нека би се сваким кораком множили редови, увећавала целина омладинске војске. Растућа бројна снага удвајала би се и устостручавала напредујућим знањима, војска би постала непобедива, и Србска младост окитила би се венцима умне славе!

Омладина је на делу, делу напредка; у напредку је сво друштвено и људско достојанство и будућност: да се сви — сви до једног придружимо омладини у делу обште части и дужности!!

Поглед на прву скупштину Србске омладине.*)

Би прва скупштина, и чусмо глас омладине србске. Чекало се да на све стране буде знано шта је скупљена омладина радила, па да у јавном проматрању њене радње сваки своје учини; данас, кад се са толиких других страна даје суд о скупштинским пословима омладине, мислим да је време и моме погледу на те послове, и ево ћу да изложим шта ми на видело излази.

I.

Ко беше на првој скупштини омладине Србске.

„Записник“ је омладине пред нама, а на челу његовом читамо „силну радост, што се из свију Србских земаља искупила омладина.“ Радост ту удвајају цветни венци и неувеле жеље слоге од „младих сестара по Душану и Милошу,“ и братински одзиви из мужких грла Србских, са разних крајева а у један глас. Тако на првој скупштини омладине Србске сједињено је све што чини „младост-радост.“

Шта хоћеју синови Црне Горе Херцеговине, Србије и Србске Војводине што беху на скупштини, — шта хоћеју представници „омладине из свију Србских замаља?“

;„Записник“ њихов каже, да хоћеју да се „саставе у целину.“ Толике огромне пречаге поста-

*) Печатано у „Зас' ктобру 1866.

вљене од силе Азијатске и од „Европских с и л а," деле Србина од Србина, и омладина напросто хоће да се „с а с т а в и у ц е л и н у"! Зна ли та омладина шта хоће, кад хоће целину којој су толике силе на путу? Ево доказа да зна: тежући својој целини, омладина Србска узда се у силу над силама: она хоће „да се уједини љубављу и пожртвовањем за н а п р е д а к." Напредак је покрет времена, а камо те силе од које време неби јаче било? Време обара све што је његовом покрету противно; оно ће оборити и све што стоји на путу напредку, коме Србска омладина својом целином тежи.

Кад се зна шта се хоће, долази питање, како да се постигне то што се хоће. У својим закључењима (одлукама) скупштина омладине Србске нацртала је како мисли да оствари своју тежњу.

За достојне цели, достојна средства, па и омладина је закључила, да средством убеђења и свету на видику своју цељ постизава Редован састанак и договор, отворено казивање мисли и искуства, обште проматрање истине, накратко: с к у п ш т и н а, ј а в н о с т и н а у к а: то су средства што је омладина за постизавање напредка изабрала.

Та средства, ту узајмну размену мисли и убеђења ја сам напред признао као неодољиво нужна за напредак. А после онога што се досад са разних страна чуло о радњи омладинске скупштине, неби било прерано да кажем, да у главноме сви свесни Срби одобравају избор омладине што се тиче правца и средстава за напредак.

Реч и дело двоје су. Сагласност речи са делом зове се озбиљност. Рекавши да хоће напредак и изабравши средства томе, скупштина омладине изјавила је и бригу, да „живом радњом" потврди вољу и избор свој. Имајмо стрпљења, да се у „живој радњи" осведочи озбиљност омладине.

Међутим, да погледамо на приступ омладине „живој радњи"

Прави је благослов и права вредн‹ст напредка у олакшавању и усавршавању друштвеног живота. Да се што лакше и достојније живи, да се што јевтиније и подпуније подмирују потребе људске: у рани, оделу и обиталишту, да је лична и домаћа угодност све већа, да је све мање потребних и оскудних, да је све обштије благостање: то су знаци истинског напредка. Да смо ми далеко од таког напредка, доказује се најјасније упоређењем нашег некадашњег и данашњег друштвеног стања. Имамо данас сјајнијег одела, ширих кујна, већих обиталишта, различнијих забава, него пре 20 год.; али кад све то измеримо потребама нашим, налазимо да та сјајност, та ширина, та већина, та разноструčност неозначавају лакши, јевтинији и сретнији живот у нас, него су понајвише знаци противнога, или раскошне спољашњости, из које провирују дугови и голотиња. Први корак напредку од таке спољашње раскоши и унутрашње голотиње била би пробуђена обшта свест о истинским потребама и средствима живота, свест која би осуђивала и одбацивала све штетне наваде и обичаје спољашњег сијања, а тежила би простоти жеља (укуса). Да се јавна свест тако пробуди, нужно је узајмно обавештавање и јаван пример.

Скупштина омладинска задала је себи као особити посао, да проматра друштвено стање Србско, па је одредила из средине своје два стручна члана, да спреме предлог о томе, шта омладина има да чини у цели боље народне привреде. Ми заиста незнамо, да може бити природнијег почетка у послу народног напретка, него што је омладина на пољу народне привреде намислила. Идући правце цели напредка, омладина је дала „б е с е д а м а“ својим значај јавног примера и поуке за одбацивање оног што је од штете, и за узвишавањем до простоте жеља. У позиву на „б е с е д у“, коју је омладина у време своје скупштине дала у Новоме Саду, изречно се напоменула п р о с т о т а о д е л а; и који су на тој „беседи“ били, немогу да нахвале како су достојанствено изгледале Срб-

киње које су простије обучене биле. Кад се на све стране „беседе“ омладинске буду уздигле до јавног примера у ономе, што је достојно и од користи, пренуће народно мишлење од себе; освештено мишлење, донеће освештену жељу, освештен укус: и онда неће више испод сјајног одела вирити тамна лица и духовне наказе, него ће испод пристојног одела светлити ведро лице, здрав и крепак дух; и онда ћемо моћи рећи, да је почетак народног напредка сретно одпочет.

Чистоћа јавних нарави извор је друштвених врлина; у томе је и здрава клица Србског народног развитка. Страни писаоци који су проматрали основе наше народне величине, спомињу на првом месту наравствену чистоту Србску; а камо ли се ми сами нећемо уздати у ту унутрашњу вредност и јемство будућности наше. Уздање тако омладина је засведочила већ оним управљањем „беседе“ своје противу разметања у оделу и накиту, разметања које није потреба чисте душе. Али још јасније је исказана свест омладине о значају чистих нарави, на уста оног члана њеног, који на другом састанку предложи: „да одсад чланови омладине небуду голи удварачи код нашег женскиња, него да му буду браћа и васпитачи. Наше женске, треба да као сестре сматрамо, па да их као такве поштујемо; оне су будуће сапутнице нашег живота, матере будућих Срба:“ тако говораше тај члан, и омладина сва у глас одобраваше речи његове. Који Србски отац, син, брат и муж да невиди своје достојанство у достојанству тако свесне омладине Србске?

„Напредак народа“ означава омладина као праву цељ својих сједињених тежња и усиљавања. Човек је цељ друштва, развитак и усавршање човека, то је напредак друштва; напредак друштва, то је напредак народа. И тако, кад омладина србска хоће „напредак народа,“ то значи да хоће човечност међу људима и са људима; а може ли бити узвишеније воље?

Ко збиља хоће „напредак народа,“ тај мора бити одушевљен за народну природу — народни дух;

а таком одушевљењу дала је омладина доказа изјавивши особиту бригу: о проучавању народа, о буђењу народног живота у свима гранама његових, о писању и предавању науке народским говором („популарно“), о чистоти Србског језика уобште, (в. чл. II., III., V. и VI. одлука у записнику прве омл. скупшт.) Још се чула у средини омладине и жеља: да Србин Србина свугде призива са нашким: „ти,“ а да се избегава туђинско „ви“, које неодговара Србскоме појму братске једнакости међу синовима једне исте отачбине. Тој жељи омладине могу остати недоступни таконазв. „виши чиновнички кругови,“ који су и у другоме противност народнога духа*); али утолико ће топлије примити се она у свима непоквареним круговима Србским.

Одавање хвале првој скупштини Србске омладине на томе, чиме она одговара обштој свести, нетреба да уздржи пријатеље истине од казивања свог суда и о ономе, што неби носило на себи печат свачијег уверења.

II.

Било би неправедно, ако се у погледу ћа прву скупштину Србске омладине, неби гледало и на границе политичне могућности у којима је та скупштина радила. Премере ли се те границе, наћиће се да су оне узане — врло узане за пунији и живљи израз осећања и мисли, свести и тежње младих представника целине Србске. Па и ја, у проматрању закључења омладинске скупштине, немогу да неводим рачуна о томе, што би тек у другачијем положају другачије бити могло; и тако сводим питање само на оно чему у садашњости никакве завесе бити неможе.

---

*) Позиви на беседу Крагујевачку, давану у част сједињене омладине Србске, беху написани са „ти.“ На то је из Београда послан званични укор управитељу Крагујевачке читаонице, који је у име дружине те читаонице био и Београдским великашима послао споменуте позиве ти!!

Прво питамо! ко се разуме под целокупном омладином Србском?

Сазивајући омладиму на скупштину, „Зора“ (дружина младих Срба у Бечу) рече, да омладини припада свако „ко се у души и срцу млад осећа.“ На омладинској скупштини у Н. Саду, један члан мишљаше: да „ у омладину спадају сви они Срби, који су чланови појединих омладинских друштва“; а неодобраваше определење што је „Зора“ за омладину поставила, „јер је познато, да је у млађих људи крв јача и врелија, а у старијих спорија и ладнија.“ Други члан одговара, да се младост неопредељава по крви, него по начелу. Трећи вели: „омладини се не могу границе поставити, јер је омладина вечита, и док је народа биће и омладине; рад је огледало, у ком се огледа развитак млађане душе.“ Четврти мисли, да је „познато, шта је омладина“, али је питање, „шта је задатак омладине“. Пети додаје, да „у омладину спада сваки ко оће да ради.“

Скупштина је све то саслушала, али сама није определила: ко се разуме под омладином.

То прећутивање скупштине незначаше, да се од себе каже, ко је омладина. Јер у скупштини брзо се обнови питање о омладини. Тако један члан напомене „непријатеље“ омладине, борбу између „либерализма консерватизма“, разлику „омладине од остарине“, и изјави уверење да се треба мирити „са старцима“. С тиме се неслаже онај члан скупштине, што-но рече, да се омладини немогу границе поставити. Овај члан сад дели „омладину“ од „старине“ и вели, да међу њима свезе нема. Јер „већи део наших старих оставио је народ,.... омладина несме с њим држати“ . . „у стараца је све сама трулеж, свеза омладине са остарином била би на уштрб науке“, којој је пресудна реч „напред“! На то му се одговара: „омладина треба да се мири са остарином, само не на уштрб науке, него на основу науке.“

Скупштина ипак ћути.

Али скупштина заклучује, да издаје две струке

књига: „Омладинску Заједницу“, која ће „носити карактер чисто омладинског рада,“ и „популарно написане књижице, ван своје Заједнице“, књижице за које су изабране и „књижевне судије“ изван омладинске скупштине.

Разликовање „омладинске заједнице“ од књижица које неби припадале „чисто омладинској“ радњи — изгледа као да скупштина, ако неказује а она у себи мисли, да име омладина необухвата све Србе. Тако изгледа, велимо; и то ће тако изгледати докле год се не определи: ко сачињава омладинску целину. А и зашто да се неби казало, ко да дели име, право и дужност, понос и одговорност омладине Србске? Како да се саставе у „целину“ живи људи, ако не једнаком мисли, обштом свести; и како да се развије једнака мисао, обшта свест, ако не у опредељеном, свакоме и свима јасном изразу?

Представништву целокупне омладине Србске остаје да само себе определи; а ево како ја судим о имену те омладине:

Народи као и лица имају свој век и развитак, своју младост и старост. У данашње доба Србски се народ политично прерађа, он је цео млад. Ја мислим, да омладина Србска, у својој тежњи за напредком народа, представља народну младост, а не младост појединих лица. Ако је тако, онда и „целокупној омладини Србској“ припада све данашње Србство, ма колико се разликовала крштена писма његових чланова свакога за себе. Делити данашње Србе по „топлијој и ладнијој крви,“ на „остарину“ и „омладину“, значило би, по мом уверењу, удаљивати се од саме природе Србског народа, и непитати за главну мисао његову. Па и разликовање „консерватовца“ од либералца“ неможе за Србство у ово време имати смисла. „Либералац“ је онај који тежи слободи као услову и основу народног развитка. Србски народ још нема своје слободе; на раскршћу између робства и слободе, сваки који се осећа да је Србин, неможе бити друго што него слобод њак („ли-

beralац“). Кад Србски народ постане сасвим слободан, тада ће се моћи одвајати у Срба „консерватовац,“ који хоће пре свега да је сигуран за оно што има, па ногу по ногу напред иде, од „либералца,“ којиверује у вечност слободе и хоће да са брзином времена напредује. Но докле наш народ још крв лије за извојевање слободе, дотле име „консерватовац“ нема смисла за Србина; оно би значило поглавито чување стеченог обштег добра, а узевши народ Србски у његовој целини, ми питамо: где је то стечено обште добро које би се чувати имало? Где се од пет милиона још ни један милион Срба слободом похвалити немогу: ту се заиста нема шта чувати, ту се само напред ступати има, и то јуначки и заједно са временом.

Друго је сад питање: ко иде на скупштину целокупне омладине Србске, или ко иначе припомаже напредку народа. Ако би се нашло Србина који би се одрекао тога права и те дужности: тај не би био „остарина“, нити „консерватовац“, него несвестан, ако не изгубљен — политично мртав Србин. А ко несамо да не би хтео учествовати у патриотској заједнини целокупне омладине, него би још и противу те заједнине радио, тај неби био ништа мање него издајник народа свог.

Име „целокупна омладина Србска“ означавало би дакле, као што га ја схваћам, саму народност Србску, која је млада. Народност је вечна љубав за слободу, за право на напредак; она је живи протест противу сваке штете и зла — сваке неправде што се народу чини; она будни чувар и неумитни осветач народног предања, и наравно, народне свести и части, народна собствена имена и слободна живота, — она узор човечанског усавршавања у своме роду и братске једнакости међу свима људима. И кад је у томе народност, и кад Србство данас такорећи настаје на свет народа: онда и „целина србске омладине“ може наћи своје границе тек у целини народа Србског. И

тако право каже „Зора“ да Србској омладини припада сваки Србин који се „у души и срцу млад осећа.“

А кад би се питало о „јачој и врелијој, о споријој и ладнијој крви“, о „остављању народа чим се дође с трбувом за лебом“, о „теорији и искуству“, о „рушењу свега пред собом и трулењу на једном месту“: онда би се могло прстом показати, како је у толиких и толиких стараца Србских „јаче и врелије крви“, више срчаности и живљег одушевљења, него у многих младића; као што је и с друге стране толико и толико младића са више „искуства“ и зрелијим мислима, него у многих „стараца.“ Па кад је јасно, да се бројем година личног века немогу измерити: ни жудње „трбува за лебом,“ ни границе „све пред собом рушеће теорије“, ни степени „усијања главе“, или „ладноће“ и „трулежи“ срца и душе: онда тај број неможе бити мера ни за „целину омладине Србске“ која у „напредку народа“ своје опредељење налази.

Накратко, по нашем суђењу, сваки брат Србин има право и дужност да тежи напредку народа, и који год Србин хоће да употреби то право и да одговори тој дужноси, томе је отворено велико народно коло млађаног Србства. Само ко би се сам одметао од заједнине Србске, или би радио противу слободе, у којој је једино напредак Србског народа: само такав неби могао носити име члана Србске омладине, па имао он седе власи или био момче голобрадо.

Ако би се у цекокупности народа састојала целокупност омладине Србске, ова (омладина) би била живи дух и снага Србства. И тек у том смислу може се разумети задатак омладине: „да буди народни живот у свима гранама његовим, и да казује начине за побољшање материјалног стања народног, те да тако надокнађује радњу цркве, школе, и учених друштва.“

С к у п ш т и н а која би таку целину омладине Србске представљала, имала би значење умног савсза између синова свију Србских земаља, за које се с в е праведно рећи може да су м л а д и С р б и. Заиста, у ово време, кад су поред ш т а м п е још и „циндерке“

и „олучени топови“ нужни за осигурање народног права, кад се Србска народност још у крви својих јунака купати мора: ми непознаjемо и непризнаjемо никакве „остарине“ у Срба. Спољашње тегобе и опасности са коjима jе Србска народност у борби, распаљуjу у свему Србству свети огањ љубави према слободи и отачбини; таj огањ загрева све груди и подмлађуjе сва срца Србска: све jе младо што jе Србско. Сjедињење свега тога, савез свиjу подмлађеиих духова Србских: то значи „заjедница,“ то скупштина целокупне омладине Србске.

Као умни савез подељених Србских земаља, скупштина целокупне омладине Србске била би претеча политичном jединству тих земаља. У томе и jесте значење њено.

И тако, браћо чланови омладине Србске: да се нечуjе из наших уста разломак: „остарина“; да у људскоj старости поштуjемо родитеље своjе; да између синова и отаца Србских буде jединства и свезе, као што jе jедна крв и jедан народ Србски; да чуство унутрашњег братства Србског буде jаче од сваке неприjатељске силе споља; да Србин братими Србина, као што су и наука и искуство, и слобода и народни напредак сагласни и нераздедни!

III.

Двоjење „чисто омладинске радње“ од „књижица коjе би омладина издавала ван своjе Заjеднице“, донело jе „списак од имена оних књижевника, коjе ће скупштина умолити за судиjе оним књижицама што их омладина буде издавала ван своjе заjеднице.“

Jа би радо чуо разлоге одбора, што jе таj списак предложио. А ако jе питати науку, наука зна jедино за општи суд (критику), што неизричу неколико одабраних, него га доноси слободна реч, на коjу има право свако умно створење, сваки мислећи човек. Ако jе гледати на искуство, доста jе споменути „школску комисиjу“ и „учено друштво“ у Београду, па да се престане рачунати на оракулски суд некол-

цине. Ако је најпосле разбирати за силу скупштине у речи и у делу, она је позвана да у себи сјединњава обшту свест, те нема мимо себе тражити „судије“ за оно, у што ће се заложити име омладине коју представља.

Закључено је даље, да „свако поједино омладинско друштво шиље свакад на пресуду другом омладинском друштву, које само себи за судију изберe, оне саставке својих чланова, за које би желило да уђу у Заједницу.“

Нашто то? Или се има поуздања у „свако поједино друштво“, или нема; ако се има: зашто да неби свако то друштво само проматрало саставке својих чланова? Нема ли се вере у самостално проматрање појединог друштва, онда му се неможе допустити ни самосталан избор што се тиче „судије за књижевне саставке.“ С друге стране, ако „п о ј е д и н о“ друштво недаје доста јемства за књижевно проматрање: онда зашто да се од једног „појединог“ другом „поједином“ прибегава?

Као што ја схваћам књижевне и научне послове, целокупност омладинска најдостојније би се представила: ако би се „сваком поједином друштву“, као и уобште сваком члану уједињене омладине Србске оставило, да слободно, као што најбоље уме, спрема саставе за јавност; а шта ће се јавности са помоћу и у име целокупне омладине предати, то да одређује једино скупштина, која представља ту омладину. У скупштини усредсређују се умне силе омладине, па је и више јемства за проматрање: да ли спремљени књижевни и научни саставци одговарају цели у којој је омладина сједињена. Али скупштина траје само 2–3 дана, па за тако кратко време може ли она промотрити све књижевне и научне саставке, за које се даје мислити да би јој се у знатнијем броју и обширности подносили? Подељена у радњи на стручне одборе, чије би разлоге саслушавала, па их обштим договором примила или непримила: ја велим да скупштина неби оправдала име своје, ако неби до-

спевала за све послове који се тичу части целокупне омладине, и који се заједнички решавати морају, па да буде сагласности у тежњи разних радника на пољу јавне просвете.

Јаван лист који би чешће излазио, био би доступнији и писаоцима и читаоцима, него годишња „Заједница“ и оне „популарне књижице“, што би се тек после претреса и одобрења у стручним одборима и у скупштини јавности предавале. Писаоцима с тога, што је лакше научне истине распростирати у краћим и простијим чланцима и дописима јавног листа, него у нарочитим књижицама и у годишњем спису, за које се иште и више времена и скупље спреме; — читаоцима, што је лакше набавити, читати и појмити свакидањи или недељни лист, него читаве књиге и годишње списе. А врло много значи и то, што је у листовима који се чешће издају: и чешћи обрт умног капитала, живља узајмност у размени мисли и искуства, једначије подељење књижевних и научних производа у народу, бржи и подпунији развитак обште свести.

Један новосадски дописник напомиње у 63. бр. „З а с т а в е“ (1866.) „М а т и ц у“ као лист „отворен за умотворе целог народа.“ И ја велим да пре свега ваља управити пажњу на ту „отворену народну ризницу.“ Само постављам ово питање: може ли „М а т и ц а“ да постане правим органом целокупне омладине? Неможе ли се она ставити б е з у с л о в н о на расположење целокупној србској омладини: онда овој неостаје ништа друго, него да оснује свој самосталан лист. Да се целокупна омладина прави органом органа, то нико нема тражити; а да се за љубав одржања листова појединих властника, који данас јесу сутра нису, неподиже лист који би, као самосталан орган целокупне омладине, трајао докле траје имена и свести Србске: значило би жртвовати случајноме и привременоме извесно и трајно.

За књижевно и научно, као и за свако привредно предузеће, није доста з н а т и и х т е т и, него је још и друго нешто нужно. Кад би ко захтео од појединих

пољских привредника да о свом трошку ране отачбину, или од појединих трговаца да о свом лебу доносе отачбини све што јој са стране треба: сваки би одговорио да то неможе да буде. Е тако исто нема се захтевати и од писаоца да без накнаде народној просвети служе. Ваља да им њихова књижевна и научна радња леба даје, те да се колико на сталност, толико на ваљаност њихових послова и производа рачунати може. У нас, нажалост, још су слаби изгледи томе; књижевна и научна радња у нас припада више чисто патриотском пожртвовању, него радњи која би се собом одржавала и снажила. Да се у таком положају избави наша народна књижевност и ученост од просјаштва, нема достојнијег средства, него што је савез дара, знања и добре воље са капиталом. У том смислу и прва скупштина Србске омладине закључила је, да се примају новчани прилози у цели издавања књига, обећавајући свакоме прилагачу од два форинта (или рубље у сребру) послати све књиге које омладина буде за годину дана издала. Ако и од кога, заиста се од сиромашних ђака неможе захтевати, да на своју штету и пропаст књиге пишу, да на својим гробовима народну просвету подижу; а таки ђаци сачињавају велики број наших писаоца. С друге стране, прилог што је омладинска скупштина поставила као цену својим књижевним и научним производима за годину дана: ако није премален, превелик заиста није; умеренији се ни помислити неможе. Праведно се дакле очекивати може, да ће имућни Срби као што треба припомоћи просветноме задатку омладине, а тиме уједно и будућности своје деце. Само је питање; како да се располаже са скупљеним прилозима; а у том погледу неналазимо никака ближа означења у „Записнику“ прве омладинске скупштине.

У Србији н. пр. има јавних фондова за „подпомагање књижевности и просвете“, али нека Бог сачува омладинску скупштину од начина како се тим фондовима располаже. Питамо, колико се писаоца спомогло од истих фондова у књижевном и научном пред-

узећу свом? Чиме подпомажу ти фондови књижевност и науку? Они уцењују писаоце, наместо да их подподмажу; „награда“ која се из њих даје, није помоћ, него је цена по коју се купује право књижевне собствености; ко ту цену прими, тај мора да се одрече права на издавање свог списа. Узмите још на ум, како та награда једва и достиже, а камо ли да престиже стотину дуката, па ма уцењени писаоц колико капитала и времена на своје дело потрошио; и одговорите, незове ли се споменути поступак фондова у најблажем изразу: другом руком одузимати што се једном даје? У таком употреблењу капитала нема праве помоћи за писаоце; само од својих собствених уста закидајући и себе прегоревајући могу они на књижевном и научном пољу радити.

Сиротињу у коју огрезавају писаоци наши, скупштина целокупне омладине нетреба с ума да смеће. И у том погледу ми мислимо, да би се најбоље цели одговорило, ако би се за први мах силе омладине усредсредиле поглавито у један — али вредан књижеван и научан лист. Тако би се највећем броју наших књижевних радника могло најбоље и најбрже помагати, Да се напише чланак и допис, треба мање муке, времена и трошка него за читаву књигу: а брже примање заслуге за свршени посао чинило би, да се лакше може спремити нов посао за нову награду, него што се то даје предпоставити код послова, који се годинама раде, а немогу се платити колико стају. А по себи је јасно, да би се краћи чланци и дописи и боље плаћати могли, него дуже и научне расправе и књижевни састави.

IV,

Ако је писана реч више опредељена да шири мисао и свест, усменој речи дано је да мисао и свест непосредно у дела преводи и силнијим у животу чини; тек у свези једна с другом сачињавају писменост и усменост (на основу слободе) јаву обштег ума, или оно што се у друштву и међу људима **ј а в н о с т** зове,

Означујући јавност као пут који води народном напредку, и прва скупштина Србске омладине није имала на уму само писање и издавање књига, него се бринула и о усменој речи. Осим што је закључила, да се омладина редовно — сваке године — састаје на већу (скупштину); иста скупштина утврдила је и да омладина оснива „празничне школе за народ“, и уводи „јавно предавање“; да спрема „беседе“, према своме задатку, и подпомаже „позоришну уметност.“

Као што је важно појмити средства јавности, тако је нужно и определити начин и правац употребљења њихова. За позоришта зна се, да својим брзим и непосредним утицањем на дух подражавања могу овај на зло навести као и на добро упутити. То исто и о беседама се рећи може. А софисте и језуите показали су, како и школа и предавање могу постати огњиште заблуда и неморалности, глупости и назадка, каогод што могу бити огњиштем истине и поштења, знања и напредка.

У записнику споменуте скупштине неналазимо опредељења у којима би било јемства: да ће беседе, позоришта, празничне школе и јавно предавање служити као буктиње Србске просвете, а не као сметње напредку народа.

У беседи коју су чланови омладинске скупштине дали у Н. Саду, имамо истина неког примера за будуће беседе; али камо услова и јемства за сагласност у начелима, за јединство духа: међу свима дружинама које ће на тако разним точкама спремати беседе, — међу свима учитељима „школа за народ“; и јавним проповедницима коликогод би их на броју било, — међу беседама, позориштима, празничним школама и јавним предавањем, упоређенима једно с другим; и међу свима тима и напредком народа, који је задатак целокупној омладини Србској?

Беседе и позоришта имали би, по мом мишљењу, тежити да буду верна слика самога народа, живи излог Србских предања и нарави, Србских нагона и обичаја,

србских чуства и жеља, страсти и врлина, појмова и свести, узора и дела — једном речи: србског народног духа и живота. Тако би народ гледао себе у беседама и позориштним представама као у огледалу. Као друштво умних створења, народ има своју памет, која се црпе из свију умова, па као обшта свест даје правац целоме друштву. Ако би се дакле беседе и позоришта уздигли до висине народног огледала, обшта свест направила би од њих школу у којој би се народ као самоук учио. Јест, видећи свој лик и чујући свој глас у беседама и представама позоришта, и хватајући такорећи рукама оне свете ликове, којима предање црта славу његову: народ би се разговарао са собом, и његова здрава свест одушевљавала би га за све што је добро и узвишено, а одвраћала од свега што унижењу и пропасти води.

Реч је о „уметности позоришној" у записнику скупштине. Заиста, да би позоришта била што треба да су, није питање само шта ће се, него и како ће се што у њима представити. Ја схваћам уметност позоришну у смислу овог последњег питања, и одговарам на то питање: ако хоћемо да су нам позоришта народна, онда основи „позоришне уметности" морају бити у самом народу. А србске (народне) песме и живе нарави и установе ту су, да се види како народна свест носи у себи узоре и слике, по којима (као по некима правилима друштвене естетике) даје значај свакој радњи и суди о лицима и о стварима. Са тим узорима и сликама народ би упоређивао и своје представљаче, и оцењивао њихову радњу — представе. Нека би се дотерало, да у изјави осећања, у изразу лица и његових црта, у удару гласа и покрету, у свему држању и понашању представљача буде јасно виђена представа, а у представи да се верно огледа дух народа: па куд веће „уметности" у народном позоришту?

Ако се неварам, да беседе и позоришта имају забављати народ око себе самог, служећи као огледало његовомо духу, и изазивајући га на разговор са со-

бом самим, онда није доста, да се само што више на број у беседа држи, и што више прилога на „мезимче“ — народно позориште накупи, него је нужно још и на књижевном пољу — то собственим списима, то критиком даваних беседа и представа — спремати беседе и подпомагати позоришта. Ту би србска омладина најсилније припомогла напредку народа, ако би сједињеним силама успела, да беседе и представе црпеју своје предмете из чисте дубљине народног духа, а не да их сгрћу са прљавог површија свакојаке туђинштине.

За „празничне школе“ и „јавно предавање“ питање је прво, шта и како да се у њима учи и предаје; а друго, на чија уста да излазе речи у име науке и истине којој целокупна омладина Србска тежи. На прво питање има се тражи одговора у савременим потребама и стању Срба, а ко боље да изброји те потребе и нацрта то стање, него представништво целокупне омладине Србске? Пошто би то представништво према народним потребама и стању утврдило основе, по којима да се уводе и утврђују „празничне школе“ и „јавно предавање“: остало би да они Срби, који би се осећали позвани и хтели би, да научне истине по народу казују, или да у празничким школама учитељи буду, да се ти Срби јаве скупштини. За које би се цела скупштина сагласила да буду у име сједињене омладине учитељи и проповедници науке и истине у народу, те би ваљало после са свију страна подпомагати у светој служби обштег напредка.

Тако би, по мом уверењу, могло се успети да беседе и позоришта, празничне школе и јавно предавање постану такорећи органима говора Србске омладине — говора сагласног у себи самом и са истином, и потоме силног у значају и утицају своме.

V.

„Да би се избегло свако предлагање из сујете, и да би се чиста објективност одржала“ — скупштина

омладинска закључила је „да се нигде у записнику некаже име онога, који је шта предлагао и говорио.“

Да лична сујета прави штету друштву, то је неоспорно; али да се брисањем имена избегава та штета: то се неможе одобрити. Ја поштујем самопрегоревање са којим су чланови омладинске скупштине готови, и своје име жртвовати успеху у општој сарадњи за напредак народа; само велим, да се победа над собом уздиже до грађанске врлине тек као поштовање себе и узвишавање над собом, а не као одрицање себе самог. Шта је љубав према отачбини, шта љубав према човештву без личног достојанства и поноса? Како да поштује себи равне онај, који себе неби поштовао? Или, може ли човек да поштује себи равне, а да нетежи да међу њима чувен и виђен буде? Разликујмо празну сујету од онога што се лепо име зове. Сујета, као слабост и страст појединих да сијају над другима, унижава човека и чини га од штете и опасним у друштву; али спомен имена, као производ добрих својстава и врлина, означава достојна и добротворна човека у средини достојне и добруураде браће. Угушујмо сујету, а чувајмо спомен имена, те да и човечност међу људима сачувана буде. Да се угуши сујета, а очува име, јавност је једино средство томе. Јавност буди и уздиже општу свест као судију (критику и контролу) над свачим чиме би личност друштву од штете и опасна била; баш тиме што се испољује, сујета постаје знана као слабост, и као такова она мора да уступи пред општом снагом — јавном свешћу. Јавност, с друге стране, чини име јемством добрих дела; без јавности имена где би било залоге за одговорност свакога и свију за оно што је опште — одговорност у којој је стид и понос друштва и човека? Нечини ли мисао човека човеком; није ли реч израз мисли? Разговарајући се лицем к лицу — именом к имену: може ли да ником непониче и у црну земљу непогледа онај, који себи и другоме неваља; и опет, зашто да неби био свакоме и свима понос у ономе што се човечност зове?

Говори се о чистој „објективности;“ но одкуд би могло бити чисте „објективности“ без чисте личности? И зашто да би се жртвовало лице ствари; је ли ствар ради лица, или је лице ради ствари? Одучимо се једном предпоштовати средство цели. Србин може бити велики само као човек; а човек баш у томе налази своје достојанство што је себи самом цељ. Ако онај, који друге гњечи да би о њиховом трошку живео, тражи онако стање ствари, где му нико као лице на сусрет неби излазио: то се објасњава његовим рачуном, да он друга лица као ствари сматра и употребљује; но ми који тежимо обштем добру и обштем напредку, несмемо заборавити: да су обште добро и обшти напредак збир, а не потирање личних добара и напредака.

Угњетачи и мучитељи човека могли су сва блага овог света отети својим жртвама, само не лепо име; да живи и у нашем записнику, млада браћо, то што је од себе вечито! Небацајмо застирала на имена, да се у мраку неби шириле нискости, а угушивале врлине које се без светлости развити немогу.

VI.

Имам још неке појединости да напоменем, па да закључим поглед на прву скупштину Србске омладине.

Скупштина та закључила је да своју радњу јавности предаје. Тиме је сваки ум позван на учешће у делу Србске омладине, делу напредка. Да би се томе позиву по праву и дужности одговорити могло, мора се што верније и подпуније знати радња скупштине. Записник прве скупштине омладинске, као прве, мислимо да треба поштедити од строгог суђења; али од будућих скупштина омладине очекујмо, да бар у главним питањима узимају у своје записнике: и беседе, и предлоге, и разлоге, као и свако изјављено мишљење, и то гдегод је могућно у целини, а у сваком случају без крњења главне мисли.

Даље, очекујмо од писара омладинске скупштине,

да нечитамо више у записнику те скупштине: „популарише", „социологија", „гаранција", „формуловао", „ђенарална дебата", филолози", „алманах", „објективност" и т. п. Тако писање незове се народско, и неслаже се са закључењем скупштине: „да се у Србски говор немешају туђе рэчи и реченице" (в. VI. чл. одлука прве скупштине Срб. омладине у Н. Саду.)

Па онда, ваља да се предаје јавности списак имена свију чланова омладинске скупштине, са означењем земље и места одкуда је који; те да се зна на коме је одговорност за дела које скупштине, ако се баш и неби тражила хвала за оне чланове њене који би хвалу заслужили. Објављивање таког списка нужно је и ради међусобног познања оних чланова који долазе на скупштину и оних који то неби могли чинити. Најпосле народ има и право, да зна поименце све који у јавним пословима учествују и служе се именом његовим.

Скупштина је закључила, да се омладина до године (на Преображење 1867. г.) састане у Београду. Увереним да погађам истину, ако кажем да је избор Србије за састанак Србске омладине, такорећи извађен из мисли сваког Србина. У самој Србији, као што отуд пишу, немогу да се нарадују, што ће им браћа са свију страна доћи на виђење и договор. „Па нека навек у Србији буде скупштина целокупне омладине Србске": тако поручују синови Србије. И они још немогу да одолеју Србскоме чуству своме, већ протестују, зашто и прва омладинска скупштина небеше у Србији.

Колико је значајан и важан тај појав, то братско чуство што вели, да је скупштина сједињене омладине Србске у Србији на свом правом огњишту — код своје собствене куће: толико је непоњатно, одкуд потребе да одбор певачког друштва у Београду иде министру полиције ради одобрења да целокупна омладина може у Београду скупштину држати! „Госп. министар одговорио је, да према задатку омладине (у одлукама

твом а тај савез са човештвом учиниће да Србин изиђе, најпосле, као славан победитељ из своје борбе противу непријатеља слободе и напредка. То је тако извесно, као што је извесна истина, којој тежи наука и науци посвећони умови Србски.

Наш народни положај. Наше народно уздање.

I.

Између силе и права, робства и слободе: то је положај Европских друштава, то положај и Србског народа.

Сила хоће, да јој двори све што само подчинити може. Несавршенство човека јесте њено савршенство. Снагу своју црпе она у слабостима усамљених личности и немоћи несложног друштва. Помрачени умови пера су јој у крилима. Од свирепих страсти, глупачких предрасуда и подлости рекрутује она своју војску; барјак су јој лаж и безстидност. Обште понижење њена је победа; ропско пузење свију под „једном гвозденом руком", узор је господарства њеног. Кад сви назадују и труле, она напредује и цвета. Оседлана животиња у лицу човека, подлога је престолу њеном; потирање човечности у људма, брисање облика божијег на човеку: слава је за њу. У поквареним срцима налази она своју свакидању рану; развратне нарави круна су јој.

Право даје свакоме власт од себе. Узајмно поштовање и подпомагање међу људима, властним од себе, његова је снага. Слободан развијтак свега што човека човеком чини, душа му је. Величанство ума, његова је сјајност. Круна су му цветајуће дружанске врлине. Усавршавање друштва на основу сложне сарадње свесних чланова, под владом обште воље, -

напредујуће човечанско узвишавање свакога и свију: то је његова сла в

Баш у томе што се сила темељи на несавршенству , на слабостима и греховима човека, лежи проклетство њено.

Човек је несавршен, али је способан да се усавршује. А историја је пред нама, да нас поучи, како сила корак по корак уступа пред напредком искуства и наука, које човечија способност од рода на род гомила.

У детинству човештва, кад искуства и науке беху тек у зачетку, сила цароваше на све стране. Асирија, Вавилонија, Мисирска, Персија, Грчка и Римска беху пуне робова. У средњем веку Христова наука, сједињена са философијом, под контролом предања , преобразила је друштво и човека. Страдајући роб преснуо је вером у једнако право на слободу, у братство свију људи , и почео је водити рачуна о одговорности угњетача пред божијим судом. Ускрс сина божијег , распетог у лицу човека, обасјао је светлошћу вечне истине помрачене умове, и укрепио их у одпору противу силе.

„Неће више бити господара међу вама, ви ћете имати само једног Господа (Бога), а ви сте сви браћа“: пророковао је Христос. Ваистину, у 17. веку (1689.) скупштина у Инглеској прогласи право над силом, и Уиљом III. подписа проглас који ограничава краљеву власт. У 18. веку (1776.) Христове речи пређоше у живот новог света ; народни сабор у Филаделфији постави начело, да су „сви људи рођени слободни.“ На том начелу основан је „Савез Сједињених Држава“ који изражава „природна и неповредива права човека и грађанина“ , у северној Америки. По примеру Америке , Француска је у 1789. освештала устав по коме: „Сви људи рађају се и остају слободни и у правима једнаки. Цељ је сваком политичном друштву, да сачува природна и неповредива права човека. Та права јесу: слобода, собственост, сигурност и одпор противу угњетача. На-

чело сваког суверенства у самоме је народу. . ." Луи XVI. немаде куд, него свечано признати: да „све власти извиру из самог народа, и да немогу долазити ни од које друге стране; да нема те власти која је виша од закона (опште воље); да краљ влада само по закону, и неможе захтевати другу послушност, него једино послушност према закону; да се ни један акт законодавне скупштине неће моћи сматрати као закон, ако није учињен од представника народа, слободно и законито изабраних."

Борба силе противу права непрестаје. Али кад погледамо на поразе које је сила претрпила у свима облицима својим: „анархији", „аристократији", „абсолутној монархији", „феудализму", „монополима", „повластицама" — једном речи „деспотизму и тиранији": немамо нимало сумњати, да ће у тој борби последња победа бити на страни права.

Језуитство у 18. веку и „савез сила" са језуитском дипломатијом у почетку 19. века беху очајнички покушаји: да се избришу сви идеали човечанског ума, да се убије сва енергија душе, да се на развалинама јавне свести и савести, на срамоту искуствима и наукама — вековима сабираним и од нараштаја нараштају на аманет предаваним — подигне „универзална царевина" силе, пуна бездушнога вероломства и пакленога „страха и трепета", са једнакошћу у нечовечанству и „братством" у завери противу слободе. Али година 1848. даде доказа да јавна свест и савест преживљују сваку лаж, ма била та и махијавелизам; а Солферино и Краљевградац показаше, да и „најјачи није толико јак, да буде увек господар."

Докле робски ланци југа сметаху слободи на северу Америке, да окуша своја крила и преко мора, могло се још и зебсти од гатака о политичним завештањима: једног Карла V., једног Петра великог, једног Фридриха II. и једног Наполеона I. Данас, пошто су „права човека и грађанина" извојевана за југ као и за север Америке, развалине царства Мехиканског сведоче, да је куцнуо последњи час наследном

ширењу „милитарских сила“, ширењу до граница у којима се „сунце и рађа и залази.“

И преко тих граница шире се данас идеје новог света. Те идеје укорењују све дубље и дубље у срцу Европског друштва чуство братске узајмности. Већ се удови растргнутих народа, од којих освојачи скрпљиваху државе, или их по погодби даваху једно другоме у размену и у мираз, привлаче по закону природног сродства, да би се саставили у целину, на основу истоветности моралних и материјалних интереса, на основу једнакости порекла, једнакости језика, једнакости старинских обичаја, нарави и установа, једнакости воље на заједнину. Обшти интерес и потреба узајмног подпомагања води разне народе, да сједине снагу своју противу непријатеља обште слободе. Имајући своје синове — своју узданицу у великом савезу слободних држава Америке, Европа сигурним кораком иде да се друштвеним врлинама преpоди. Старе државе почињу се већ распадати под теретом својих мана и грехова; на место њихово дижу се сбраћени народи који се из себе прерађају.

Готово би унапред могли нацртати будућу Европу, Европу личне и грађанске слободе, народне самоуправе и међународне сагласности и братства, Европу достојну синовне љубави и поштовања слободних Американаца, пуну благосова и части које човечански напредак собом доноси. Али оставимо времену преображај Европског друштва, који се напредку времена отсти неможе; а сведимо бригу на положај и будућност нашег народа.

Између силе и права; између робске подчињености или лажне „полунезависности“ и собствене самоуправе; између варварске усамљености и савеза са човештвом: несмемо ћутати у часу, кад се смрт старе Европе дели од живота младе. Нужно је, да појмимо питања времена, и да развијемо своју народну заставу, ако хоћемо да међу прерођеним народима Европе и ми виђени будемо, да са новим животом и ми на свет настанемо.

II.

Небројене и огромне беде и муке, спољашње и унутрашње, деле садашњост од будућности наше.

Погледајмо се само:

Наше народно тело живо распето — на четири стране. Шуме варварских бајонета и планине дипломатских интрига растрзавају удове народне. Куд се окренемо, видимо пред собом „силе“ — саревњиве на господарење над робовима. Непријатељске стреле лете и одкуд се ненадамо, лете противу свега што се наше назвало: противу спомена славне прошлости, противу братинских обичаја и слободљачких нарави, протиу јуначког духа и старинских демократијских установа, противу простоте укуса и чистоте душе, противу поштовања себе и уздања у човечанска права, противу собствености имена и материнства језика, противу независности ума и отворености срца, противу здравог суђења и поштеног осећања, — једном речи: противу сваке унутрашње вредности Србина, вредности: која Србина у очима човештва подиже, која србском друштву достојанство даје и будућност ујамчава.

Докле се у сретнијем положају чланови велике човечанске фамилије један с другим рукују: око нас са свију страна зијају провале, изривене злобом и пакошћу несложних племена и секта, па и читавих раса. Докле у онако маленој и ломној Швајцарској и најмешовитије народности налазе обшту отачбину у обштој слободи: ми и са најсроднијим племенима, и у овако пространим и плодним пределима, морамо вечито да се погађамо за несачуване „границе“ изгубљених отачбина, за несклична имена једног истог порекла, за шарене љуске једног истог језгра! Докле Мађари и самом копијом славенских установа привлаче симпатије просвећеног света, и успевају да им се призна народно право: ми, у којих те установе нису тек на мртвом папиру, него су у живим наравим

остајемо заборављени и без сваке подпоре у моћној Европи. Докле братске деснице „западњачке“ Француске једним махом раскинуше спољашње ланце Италије: ми на векове морамо да бројимо зраке који нам долазе од горостасне „северне звезде.“ Докле мала Сардинија прикупи под заставу опште отачбине милијоне слободних умова, мислећих глава и разлажућих језика: у нашој узданици Србији ни толико толерантности, да и собствени синови њени слободно дисати могу, а камо ли да би се још и браћа из Војводовине, и браћа из Бугарске на част јавне речи сазивати или прикупљена трпити хтела!

Сила нас споља гњечи, сила нам унутра ока отворити неда. Какве жалосне сцене негледамо ми на домаћем огњишту свом! Наместо да се чува и принавља аманет народних права, а оно се и најсветије дужности изневеравају. Сурова ћуд бије тешком десницом истину по устима, докле дугопрстом шуваком „фарисејски квасац“ замешује. Језиком се приближује и устима поштује „мили род“, а срце далеко од рода као земља од неба. Обшта ствар регулише се несамо без знања и договора обштег, него и упркос свечано изјављеној вољи народа. Судба народа немилице је изложена игри слепог случаја. Насиље притискује све изворе, књижевне као и политичне, црквене као и финансијске: сви изгледи за „практичан живот“ зависе од „милости“ силе. Ко сили недвори, отета су му сва средства за живот. Ко за јавним виделом вапије, тај је „противник личности“ њене. На тога се пале громови из њене паклене оружнице.

Отуд све што је страшиво и слабо, није противу силе; све што је подло и грабљиво, то је уз њу. Отуд искариотско продавање и најгнуснија спекулација са народном светињом. Отуд читави легиони шпиона и интриганата противу браниоца истине и правде. Отуд као печурке ничу она позлаћена пера што непишу „Богу по закону“, него сили „по хатару“; отуд Јовани листови што у име „православија“ криво

слове, што неистинитом заклетвом своје рачуне квитирају, а туђе тевтере они цензуришу; што немогу да се надоказују: како није крив злу онај који зло чини, него онај који зло обелодањује; како недати се од другога газити, значи бити „ўтвора" и „кукавица", а робовати умом трбуху и грамзивости за „уживањем": то се зове „родољубље"; како није „најам" кад се за иљаде талира служи као оруђе деспотизму, него кад се у зноју свог лица своја кора леба једе, да би се слободним духом дисало!

Неморалност и свирепост што Србину унутра мира недаду, гоне га у оне тесне границе у којима помрчава свест о унутрашњој вредности човека, из којих се нема куд него: или славно у гроб или срамно у чопор осамарене стоке која безусловно слуша. — Самар је противан природном створу човека; да је Бог хтео, да људи самаре носе, неби их створио са исправљеним стасом и уздигнутим погледом; и да је хтео, да они безусловно слушају, био би им уздигао уши над главом, а не главу над ушима. — Што је противно природи човека, то неможе подизати народно достојанство Србина. Заиста, негледамо ли сваки дан, како се ниски и покварени из страног непријатељског јата користе слабостима домаћих угњетача, те ласкајући им, преко њих разапињу своје мреже над народом који се дави у мору крвавих суза мученика?

У што да се уздамо усред тако несретне садашњости? Како да се ублаже муке распетом народу, кад му непријатељско копље непрестаје ребра ломити? Чиме да се утру сузе цвилећем роду, кад га домаће невере са жучи напајају? Како да се излече спољашње ране, кад се крв у самоме телу трује?

Помаже ли лелекати и запевати над распетим страдалником? Та ране се нелече самим набрајањем, а народу лековита помоћ треба. Помаже ли прикривати домаће зло? „Очисти најпре изнутра чашу и здјелу грабе́жи и неправде, да буду и̑ споља чисте". говори Христос, чију муку народ Србски данас пати.

Да ли можемо спасти народ деобом на „ваш и наш“, изазивањем партајских страсти и распаљивањем личне мржње и освете? Та тиме се само позлеђују унутрашње ране, и овековечава небратство од чега страдамо. Да ли „седењем на миру и гледањем себе и своје куће“, а „немешањем у политику?“ Та нисмо ми на мирном Робинзоновом острву, него смо на варварском судару Азије и Европе: како да мирујеш, кад ти је џелатско копље у ребрима; како да гледаш своју кућу, кад ти је крвопија у кућу улегао? Како да спасеш себе и своју кућу, ако непружиш руку браћи својој? На коме да оставиш децу и фамилију, најмилије и најсветије своје, ако не заложиш реч и дело, ум и снагу у вечност истине и правде, у сталну владу обште воље и слободе, у сложан одпор свију противу песнице јачега, у светињу узајмног поштовања и подпомагања? Како да останеш човек међу људима, а да са људима дружевно неживиш — да се „у политику немешаш“?!

Хоћемо ли оставити времену, да оно лечи ране народне? Та време ублажује муке и доноси лек само кад се недангуби, него се на сваки час његов лек употребљује.

Непомаже лелек и запевка, непомаже крити своје зло, непомаже делити се на таборе осветничке, а неможе се одрицати од јавне радње и несме се дангубити: но како да се избавимо од силе наоружане топовима и пушкама?

Нетреба ли после свега, да се и ми топовима и пушкама наоружамо? Заиста, топови и пушке стубови су и подупирала пирамиде која на свом вршку силу носи; што се више топова и пушака тој сили отме, наравно, да ће и њена пирамида све ниже падати. Али пушке и топови непуцају сами; ваља имати мишице, које ће их покретати и управити. А мишице крећу се за слободу само онда, кад њима јуначко срце, независан ум и свесна воља управљају. Заман дакле сви топови и пушке, ако нема срдаца, умова и воља што ће управити мишице, а мишицама

топове и пушке — управити куда треба, а не куда нетреба: управити противу силе и неправде, а не противу јунака и мученика слободе и човечанства?

Свест о правима и дужностима човека живећег у друштву, то је права снага за одбрану противу силе. Каква снага победи оне силне царске војске, које Ксерксес и Дарије вођаху противу Европе? Историја одговара: војске те беху чопори ујармљених, без свести о себи и достојанству човека, без слободе воље и јуначког духа, а њих небројене победи шака војника од Термопиле, Маратона и Саламина — зашто: јер грађани малих република Грчких беху властни од себе, и мешаху се душом и срцем у политику, дељаху народну бригу о народу, учествоваху у свима делима народне самоуправе, говораху у свима јавним зборницама, обавештаваху се за сложну радњу у обштој цели, познаваху сви свакога и сваки све на пољу јавних дужности, једном речи: имађаху свести о своме грађанском достојанству. Свест о грађанском достојанству — о правима и дужностима човека у друштву живећег: каква звучна „фраза“? Чија уста то већ нису изрекла и неизричу! Из Цариграда и Беча, као и из Београда и „сиона Србског“, виче се: „реформе!“ „свест!“ И опет у једном као и у другом, у трећем као и у четвртом, свега другог више него услова за развитак свести!

Тако је; само овде, кад се позивам на свест, невелим свест на језику неколицине, него велим обшту свест, и додајем: која живи у срцу и у души, и огледа се у делима и у животу свију.

III.

У коим поименце изразима душе и срца, у којим живим делима огледа се општа свест о правима и о дужностима човека у друштву живећег: на то питање има се овде одговорити.

Огледало тих израза и дела јесу грађанске врлине; а те се своде на следеће:

1) Љубав к истини.

2) Чуство фамилијарне светиње.

3) Родољубље.

4) Одушевљење за слободу и правду. Поштовање себе. Узајмно поштовање.

5) Држање задане речи. Поштовање обште воље — закона

6) Независан дух који протестује противу погажене правде, одбрањује угњетену слободу.

7) Готовост на жртву за обшту светињу.

8) Вредноћа и штедња. Узајмност услуга.

9)Човечанско братство.

10) Вера у бољу будућност, у обште спасење.

Покушаћу, да о свакој тој врлини дам разлога, колико умем.

1) Љубав к истини.

Има ли ко ће, живећи у друштву, рећи, да нељуби истину? Кад би љубав к истини лежала на језику, не би се, наравно, могли надговорити: ко је више љуби. Али се зна, да љубав к истини лежи дубље од језика; по ономе што она значи, најбоље ћемо одкрити и одкуд она извире.

Шта се зове истина?

Учени Инглез Дрепер разликује ову постепеност у историјском развитку људи: а) лаковерност (незрелост), б) упитивање (детинство), в) вера (младост), г) умност (зрелост), д) опадање (старост.) На ту постепеност даје се свести и историја истине.

Небеху ли она времена, за која историја као најстарија зна, времена лаковерности? Неозначује ли и библија лаковерност првог човека као први грех?

Осуђен да у зноју свог лица свој леб једе, грешан човек почео је упитивати се о свету који му зној на лице натерује. Први упитач није имао оснивати се ни на шта друго, него на свој нагон; покренут потребом, он је ишао управо на рад. Из старије радње, он је изводио правила за нову радњу: ту је почетак искуства, ту детињство умног развитка ста-

рих времена. Упоредимо старе класике, који сједињавају у себи знање свог времена, са данашњим наукама, н. пр. геоpгију или геопонију старих Грка са данашњом науком о пољској привреди, или Овидове метаморфозе са данашњом науком о природи: ко ће ту одрицати детињство знања старих класика?

Упућен нешто искуством, упитач тежи да све више зна. Тежња та води га и преко граница знања. Где знање престаје, настаје уображење — в е р а. Уображење баца се често на оно поље, где се у једном непознатоме тражи објаснења за друго непознато: тада оно прелази у слепо веровање, у „сујеверије", или се губи у предрасудама и заблудама. Али вера често тежи, да на основу онога што је познато, објасни оно што није познато, и тада она припомаже знању. Како вера кад непознато познатим тумачи, представља младост знања, које будућност за себе има: томе имамо примера у х р и ш ћ а н с т в у, као и у н а ш о ј н а р о д н о ј п о ј е з и ј и. Прво је унапред освештало владу рајске светлости (истине) над пакленом тамом (глупости) и ускрс небесног ума из гроба грешног земног тела; а народна појезија наша црта у „с а н к у п р е ч и с т е Г о с п о ђ е" (Србске Нар. Песме из Херцеговине, 1866.) „ђе расте покрај срца (вере) дрвце (знање) у ширину по свему свијету, у висину до ведрога неба", и тумачи: „то ће свијет од гријеха спасти, и тиме ће син (ум) са земље оцу Богу (вечној истини) поћи." Каква жива икона умног развијтка!

Вером укрепљен ум иде од проматрања проматрању, сабира искуство на искуство, одлучује мњење. По својој несавршености човек подлежи једностраности као и обмани; зато и мњења која његов ум одлучује редко свестрано изражавају истину, него се, понајвише, нешто тек истине дотичу, а често и у заблуде прелазе. Отуд у разних људи и у разна времена: разна мњења. Али упоређивањем разних мњења изоштрава се критикујући ум, и за што критика, на основу проматрања и искуства, на суду упоређених мњења пресуди, да је тако, а радња и живот по правилима

ума са сваке стране потврде, да другаче није: то се назива истина. У томе је значај знања и науке.

Бакон вели: „министар и тумач природе, човек долази до знања само проматрањем реда природе. Друге науке нема.“ И нема до данас знања над наукама које на основу проматрања природе сабирају искуства, упоређују мњења, излажу пресуђене истине у њиховој унутрашњој свези, у њиховом обштем реду. Такве науке, науке природне, јесу израз умности (зрелости).

За зрелошћу долази опадање — старост. Незаборавимо, да је реч о смртном човеку, дакле и опадање и старост тичу се само смртног човека, а не природе, која је предмет човечијег знања. У том смислу може се казати, да је новији свет науке родио се на гробу старијег класичног света; каогод што се и на гробу старих одношаја Европе развија нови свет — Америка. Заиста, поједина друштва, као и личности из којих се она састоје, подлеже старости и смрти; али с њима незастарава и неумире сазната истина. Истина та преноси се предањем и историјом из прошлости у садашњост, а на крилима науке лети она из садашњости у будућност. Ако би било народа, који би у себи сјединио све услове живота којим живи истина, народа који би у свему оснивао се на вечне законе природе: такав народ могао би рачунати, да ће трајати докле је овога света. Историја непознаје таквог народа, али она познаје човештво које неумире, познаје га у обштој свести његовој; она је сама израз те свести. Свест обшта човештва представља онај непрекидни низ истина, који са напредком времена расти; она обухвата целу прошлост, сав живот и сву судбу људску; она чува и преноси од једног нараштаја на други стечено благо искуства; она ради за растуће нагомилавање тога блага, за напредујући умни развитак човека.

Ту би могли завршити наш разговор о истини, кад неби живили у времену „разуверавања“; али кад „разуверење“ грози да поруши сутра оно, што

ум данас сазида: на чему онда да оснивамо вечност истине и напредујући развитак ума?

Наравно, кад би истина значила знање речи: онда би ваљало просто отворити „руски лексикон“, па видити шта „разуверење“ каже, и заплакати се на гробу обште свести. Али, као што смо напред разложили, истина није знање речи, него је знање ствари, а защто се зна да је у ствари истина, то је свестрано доказано тако, да се ни с једне стране опроврћи неможе. Тако јасна и неоспорна истина непромењива је и вечна, као што су вечни закони природе, који су предмет људског проматрања, искуства и знања. Свест о таквој истини остаје вазда себи самој равна; она се уздиже до обште свести човештва, и као таква овековечава се историјом и науком.

Ко се једном о таквој истини увери: тај се о њој никад „разуверити“ неможе. Кад то небп било тако: би ли тада и могло бити историје и науке? Одкуд би се тада сабирале истине у ону сагласну целину, која се као обште наследство од нараштаја нараштају предаје? Одкуд би могло бити оне непрекидне сагласности између знања истине и употребљења тога знања, између знања природног закона н. пр. о ширењу паре, и радње парних машина, које, направљене по том знању, крећу бродове по води, кола по гвозденом путу и машине у разним радионицама; — или између знања закона људске природе, н. пр. закона слободе, и напредовања на основу владања по тим законима, на основу слободне радње и слободног живота? Зашто ту „разуверење“ једном неукочи оне парне машине, него оставља да им уверење о истини даје покретачку снагу? Зашто „разуверење“ неучини, да Швајцарска и Америка небуду у оној мери напредне, у којој су и слободне; или да Турска и Азија буду све напредније што је више неслободе и зулума у њима?

Има нешто што се мења, само то није уверење (свест о истини), него је то: лаковерност, веровање без доказа — слепа вера, сујеверије; или је мнење

које необухвата целу истину, него само неку страну њену, ако није и сасвим предрасуда и заблуда, криво схваћање и незнање. Ту допуштамо, да се једнострано мнење „замењује бољим“; као што нисмо противни ни „разуверењу“ које значи отресање од заблуда, предрасуда, слепе вере и лаковерности.

Кад је истина истине у томе, да се ум само историјом и науком стално развијати може, сазнавајући истину за истином: онда је јавност први и неодољиви услов за напредак знања. Јавности припада све што служи развитку обште свести, наиме: слобода речи, слобода удруживања и састајања на јавни разговор и договор, слобода штампе, слобода предавања науке, излагање на јавност свију послова у јавној дужности (радње народног представништва и уобште јавних сабора, општинских, судских и политичних већа), једном речи: сва средства за узајамно саобштавање и размену искуства, за упоређење разних — савремених као и старијих — мнења, за светски излог знања и свестрано осветљивање истине. Где би било лека: противу личне ограничености и једностраности противу кривих мнења; противу незналичких предрасуда, заблуда и слепог веровања; противу софизама и језуитских замака, противу измишљеног „искуства“ и изопачене „науке“, противу лукавог „разуверења“ и лицемерног „православија“, противу партајских интрига и махијавелистичких „дено-ноћних трудова“ или „родитељских старања“: — где би било лека противу свију тих обмана и лажи, ако јавна свест неби над истином бдила?

Сад је јасно, у чему је љубав к истини. Она је: у очима које жуде за проматрањем и искуством, у срцима пуним вере у науку, у духовима који прелећу све провале таме и самоће, да би узлетели до небеса обште светлости, до јавне свести човештва. Љубав к истини има и спољашњих знакова својих: толерантност према слободној мисли, сагласност дела са речи, отворено учешће у јавности: то су знаци по којима се разпознаје љубав к истини.

Ко се више у туђи језик него у своје очи узда; ко се „уверава“ невиђеним искуством и недоказаном истином; ко неће да води рачуна о обште признатој истини, већ упркос јавној свести истине „разуверава се“; тај нељуби истину.

Ко нетрпи слободну мисао и реч, ко једно говори а друго ради, ко је за све и сва, а само за јавност није; ко гони сваку контролу између речи и дела; ко руши све стубове обште свести, и пресеца све свезе предања и науке: раздвајајући мисао од речи, реч од живота, знање од дела; ко буни предрасуде и заблуде и оружа телесне страсти противу владе ума; ко песницу потеже, где се разлози и докази ишту; ко ниске грдње просипа и личне освете искаљује, где га јавна дужност на одговор позива: тај несамо да нељуби истину, него јој је и непријатељ.

IV.

2) Чуство фамилијарне светиње.

Чуство фамилијарне светиње, то је поштовање човечности у човеку.

Значај човечности је у способности човека, да сазнаје истину у себи и у свету око себе.

Сазнавање истине бива, као што смо казали, средством искуственог (историјског) и научног проматрања природе.

Проматрање човечије природе одкрива двојако опредељење човека: прво да живи у себи, па онда да живи у деци, у роду своме.

Томе двојаком опредељењу одговарају осећања и тежње човека, као и телесни састав његов. Но за разлог доста је позвати се и само на осећања и тежње.

Човек усредсређује своја осећања и тежње у љубави себе самог.

Љубав ту може сваки читати у срцу и у души својој. Да погледамо само на спољашње изразе њене.

Почнимо од првог човека. Створен у рају пуном изобиља, он ипак осећа да није сав у себи. Љубећи

себе самог он чезне за оним што му у души и у срцу празнину прави. Шта су сва рајска уживања према тој празнини! Он оставља рај, па излази и из себе самог, да би нашао што целини његовој припада а у њему није. И гле, на самом прагу своје унутрашњости, на витом ребру крај срца срета он живи лик чезње своје — жену. Рај је изгубљен, али се целина душе и срца нашла; бриге и муке настају али се имају с ким делити; радости су помешане са жалости, али су удвојене; из себе се изишло, али се живот продужује у роду и у човештву.

Ако је фамилија првом човеку требала да би се потомством овековечио, она је потоњим људима нужна и да би их бити могло. Шта може човек за свој лични обстанак и развитак у првом детињству? Та он тада и незна за себе, а камо-ли да би се о себи бринути могао. Треба му ране, треба неге и заштите докле до својих ногу дође; треба му савета и упућења да би појмио себе у свету на који настаје; треба му знања да би са напредујућим човештвом сложно напред корачати могао. Све те потребе подмирује фамилија оном љубави коју човек према себи самом има.

Човек је основао фамилију из љубави себе самог: он љуби жену, јер осећа да га је природа определила за оца; он љуби своју децу, јер у деци себе види; он ради и жртвује се за фамилију, јер што за њу чини, чини за себе; готов је, најпосле, и живот свој дати, јер зна да умирући у живот ступа, да живи у деци и потомству.

Зацело, штогод човек чини за фамилију и децу, све то он чини из љубави себе самог. Томе га срце и душа вуку, а ум одобрава да је само тако оно за што је и створен: отац и члан човештва.

Љубав себе као што влада човеком влада и женом. И жена се посвећује фамилији, јер се осећа да је за матер створена; и она живи за децу своју, јер у својој деци себе види.

Светиња фамилије управо је у томе, што је фамилија продужење љубави себе самог. Свему што је најнежније, најузвишеније и најсталније љубав та је први учитељ, а фамилија прва школа и први пример.

У прастаром језику, од кога се сви наши данашњи језици доводе, означују се одношаји фамилије именима која изражавају друштвене потребе човека. Тако име оца значи снага и заштита; име матере, одгаивање и образовање; име брата, подпора и помоћ; име сестре, милост и утеха; име ђевојке, кућаница. Историја неможе показати никакве установе којом би се фамилија заменити могла. Напротив, она сведочи, да фамилија носи у клици све основе друштвеног и човечанског усавршања: она даје науке и примера за узајмно подпомагање. Заједничка радња у обштој цели, и једнако учешће: у уживању и у страдању, у радости и у жалости, у срећи и у несрећи; — сагласност интереса, обштост имена и части; — развијање обште свести на основу узајмне искрености; — образовање чуства братства и једнакости љубављу која се у истим родитељима сједињава, крвљу којој је извор један исти, негом и васпитавањем за све материнским, заштитом и старањем за све очинским, заједничким огњем који све са истог домаћег огњишта осветљује и загрева: то су све благослови фамилије.

Било је покушаја, да се и без фамилије прође; али ти покушаји, несамо да су залудни остали, него су донели последице које су дале осетити човеку, да без фамилије нема среће за њега: најгнуснији пороци, разуздане дивље страсти, свирепе ћуди, нечовечанска саможивост — то су мане безфамилијарног човека.

Да фамилија поред својих благослова има и својих недостатака, то се неможе одрећи. Само ти недостатци имају корена у несавршенству људске природе: служећи дакле, усавршавању човека, фамилија и себе саму усавршава. Томе имамо доказа у историјском развитку умности. У стара времена, кад је љубав себе самог радила само као нагон, без свести о себи, она се и у фамилији изражавала више као сила

јачега над слабијим, него као право и дужност човека створеног да овековечава себе у роду своме. Она и данас још, где је несвесна — н. пр. у варварским земљама Истока — грли тако силно, да више дави, него што заштићује. Власт мужа над женом и родитеља над децом, једва се ту разликује од господарства над робовима. Под утицајем хришћанске моралности и философијског појма о праву и о дужности, замењује се варварска власт мужевља и родитељска нежним поштовањем личне слободе и разумнијом бригом о неги и о васпитању деце. Данашњи напредак свести изједначује човека и жену у светости позива, на који их је природа заједнички определила, као и у светости љубави, са којом се узајмно траже. Колико човеку треба жена, да би испунио позив оца, толико треба жени човек, да би на олтару човечанства служила свету службу матере. У заједнини светог позива равнају се и права и дужности човека и жене; човек има право да живи у себи и у роду своме, то исто право има и жена; човек има право да развија ум и усавршава себе, то право има и жена; човек има право да слободно изабере с ким ће родитељски позив делити, то право има и жена. Дужности оца и матере јесу такође исте, оне се своде на равну одговорност за судбу немоћних створења која они несвесна на свет доносе; да одгаје своју децу, да их здравом негом, васпитањем и науком спреме за слободан живот: то је дужност и оца и матере. Испуњење те дужности морално обвезује децу на признање и благодарност према родитељима, али недаје овима права, да располажу животом и судбом оних, које су из љубави себе увели у свет као чланове човештва, и тиме их учинили учестницима слободног човечанског живота и усавршавања у себи и у роду своме.

Једнакост права и дужности човека и жене, узајмност њихове љубави, живљење једнога у другоме и заједно у породу, искључују сваку установу која тлачи родитељску искреност и уводи несавесну саревњивост. Здраво чуство фамилијарне светиње, у-

крепљено искуством, говори: за сваког човека једна жена, за сваку жену један човек. Где се другачије живи, где влада многоженство (полигамија) или многомужје (полиандрија), или где се неверно брачни живот проиграва: ту зверске страсти узимају мах над природним правом човека и жене, ту покварене нарави потиру чуство фамилијарне светиње, ту се успављује а непробуђује свест о заједничком позиву оца и матере, ту слепи нагон дави и унутрашњег човека, а камо ли да би овај и у човештву живити и у обштој свести овековечити се могао. Упоредимо, н. пр. Турско многоженство и Тибетско многомужје са једноженством просвећених народа, и наћићемо, да се сви основи фамилијарних врлина и друштвеног напредка сједињавају тек у последњим, докле порочност угушује сваки виши живот и убија сваку моралну снагу фамилије, па и друштва, код првих. Упоредимо, даље, пределе где чисте нарави чувају фамилијарну светињу, са местима где деморализација на фамилијарну светињу напада, и наћићемо, да грозне болести наказују и црни гробови прождиру најмилије и најсветије човештва.

„Нико није добар грађанин ако није добар син, добар отац, добар брат, добар пријатељ, добар супруг“: говораху Француски заступници права човечијих и грађанских (у 1793.); нема светиње човека без светиње фамилије: говори данашња свест напредујућег човештва.

V.

3) Родољубље.

Човек оснива фамилију из љубави себе самог; а где да родољубљу извора тражимо?

Незначи ли оно жртвовање једнога свима, или свију једноме? Несажиже ли „жар родољубља“ све жице личног и фамилијарног чуства, тако да прекаљено срце некуца више за лице у коме је?

Ма колико „жарко“ да је родољубље, опет нема

ни једне једине искрице у „светом огњу“ његовом, која се неискресава из челичне љубави човека према себи самом.

Јест, одгајена у фамилији, љубав себе самог пресађује се на сродне фамилије, на род, као разгранато чуство фамилијарне светиње. У роду, као и у фамилији, тумачи се она нагоном и свешћу.

Као нагон разлива се та љубав из срца и опет се у срце повраћа, као и крв. Границе јој се мењају као што се мења размера тела у коме једна иста крв тече. Код номада, који се расејано скитају, она је у тесним границама племена. Са прикупљањем племена у општине и у вароши, она се развија као синовња оданост према сталном огњишту. Затворена у зидове вароши, узноси се она често до „с в е т е љ у б а в и к о т а ч б и н и,“ али и често се измеће у слепи занос за „с в о ј е,“ у страсну мржњу на „с т р а н о“, у жртвовање човечанског братства зверском непријатељству. Небеше ли такав патриотизам Атински и Римски? Узнет као „света љубав отачбине“ до грађанског права и републиканског друштва на домаћем огњишту, тај патриотизам беше изван „свога“ прага: крвави мач у освојачкој песници, непомириви рат противу свега што се незваше Г р ч к о и Р и м с к о, бездана пакости и страсти, у коју се „синови отачбине“ стрмоглављиваху.

Искуство је огањ у коме се нагон пречишћава; искуством је и родољубље од нагона свести поведено. Пробуђена потребом заједничке одбране противу обштег непријатеља, свест родољубља учинила је, да сродне обштине и вароши ступе међу собом у савез. Сједињена снага осигурала је савез противу спољашњег нападача; а небројене користи, које се имају кад се у миру размењују привредни производи и услуге, једно за друго, изравнале су провале које растављаху обштину од обштине, и варош од вароши. Тако се родољубље до н а р о д н о с т и развило.

Потреба заједничке одбране која нагон привлачења између сродних племена управља к свести о на-

родности, та иста потреба ради и за савез између суседних народа; докле благосови мира и пријатељске узајмности узносе љубав себе самог до увиђавности: да нема сигурнијег и бољег правила за слободан и достојан живот, него што је ово: „нечини другоме што ниси рад да теби други чини“, и „чини другоме што си рад да теби други чини.“

Данашња свест разјасњава родољубље као свезу интереса, срца и духа. Свој род нам је светиња: јер у њему своју човечност гледамо; за род се жртвујемо: јер су у њему јемства за право и услови за живот наш; роду служимо: јер је његова снага наша моћ, његово достојанство наша част. И све нам је милији род, и све ватреније родољубље наше: што више себе у роду видимо, што више заштите и сигурности у њему налазимо за личну слободу, за фамилију и собственост. Истоветност порекла, једнакост обичаја и нарави, матерински језик, очинско огњиште, заједнина у радости и жалости, у срећи и несрећи, у споменима домаћег живота и слави историје: све то тада тек пуни поносом срце и даје полет духу нашем.

Ако се слепи нагон ограђује преградама вере и племена, или расе: свесно родољубље обухвата што је најобштије у природи људи, што је за све од једнаког интереса. Учећи, да човек није ради друштва и отачбине, него су отачбина и друштво ради човека, оно иште од личности само оне жртве, које су неоодољиво нужне за очување права, за обстанак и усавршавање самога човека. Узвику слепог заноса: „за Господара и отачбину!“ противуставља свесно родољубље разлог: „за слободу и отачбину!“ У господарењу једнога над свима, види оно саму противност права, и устаје за одбрану свега што сачињава достојанство личности, и што ујамчава умни и морални напредак и материјално благостање свију. Укорењено у личној слободи, у човечијем поштовању себе самога, оно ојачава узајмним поштовањем; развијто човечанским врлинама, оно цвета друштвеним поносом; наплођено љубављу према своме роду, оно доноси семе љубављу целог човечијег рода; посејано у народну

њиву, оно клија под небом међународног братства. И опет цвета, и опет плодно семе доноси, и од рода на род иде: све на светлости јавне свести, под оним природним законима, који јамче за непрестани живот и напредак човештва, за вечност истине и правде.

VI,

4) Одушевљење за слободу и правду. Поштовање себе. Узајмно поштовање.

Слобода је права човека: да развије и усавршa све умне, моралне и физичне способности које га човеком чине; да буде изразом себе самога; да над собом влада, да је властан од свега што човечност његову сачињава.

Правда је израз једнакости права за све људе; она значи: сваком своја слобода; хоћеш ли да твоја слобода поштована буде, поштуј и ти слободу другога.

Одушевљење за слободу и правду јест она узвишена свест о унутрашњој вредности човека, која чини, да човек себе у себи, а у сваком човеку свог брата поштује. То је свест која оружа чуство личног достојанства противу сваке повреде човечијег права, која чини свакога и све будним и одговорним чуварима слободе једнаке за све.

Слобода и правда имају свој орган и установе којима се ујамчавају. Орган су им мисао и реч, а ујемчавајуће установе: слободна штампа, слободан састанак и договор, слободна фамилија и општина, слободна наука и вера, независна скупштина посланика народом слободно изабраних, одговорност власти пред таком народном скупштином, јавна контрола над свима државним пословима и рачунима. Одушевљење за слободу и правду мора се огледати колико у љубави према томе чиме се слобода и правда изражавају и умјачавају, толико у енергији одпора противу свега што тлачи орган и јемства њихова.

Право одушевљење за слободу и правду хоће слободну мисао и реч и за противнике; хоће јемства слободе и за непријатеље. Изражено мишљу и речи, оно се потврђује наравима и делима, у фамилијарном и у друштвеном животу, у народном кругу као и на међународном пољу.

Где се у собственој кући слободом неживи, где жена од мужа и деца од родитеља робски зависе, где деца пред правом нису једнака, мужка као и женска старија као и млађа, где фамилијарној светињи слобода олтар није; где је друштво подељено на редове са неједнаким правима; где један или неколицина неограничено и неодговорно господаре над свима; где нема узајмног поштовања међу народима и људима: ту се само протестом и борбом противу неправде и силе одушевљење за слободу и правду осведочити може.

VII.

5) Држање задане речи. Поштовање обште воље — закона.

Што човека човеком чини, то је моћ да себе собом изрази. „Човек чије су жеље и тежње његове собствене — израз његове личне природе као што је ова развијта и преображена својим собственим усавршавањем — вели се : има карактера. Онај чије жеље и тежње нису његове собствене, нема крактера: нема га као што ни једна машина карактера нема.“ Тако говори гласовити инглески публициста, Џон Стјуарт Мил, и додаје: „Ако онај који има своје собствене тежње, те тежње уједно и јаке има, и влада над њима јаком вољом : онда тај има енергичан карактер“.

Кад је карактер човека у томе, да собом из себе говори: онда је и његова реч залога унутрашње вредности његове. Неда се помилити да човек себе поштује, а да непоштује и реч којом себе изражава; а поштовање своје речи чиме другим да се осведочи, ако не оним што се зове држање речи?

Али држање задане речи несамо да значи при-

суство унутрашње вредности у човеку — карактера, и поштовање себе, него се њиме тврди и узајмност поштовања и поверења међу људима који живе у друштву. Реч се задаје, да би се у њу веровало; вера оправдана одржањем речи, постаје уверење о човечанском карактеру: и онога чија је реч, и онога који је реч за дело примио. Тако се човечност једнога у човечности другога огледа; тако се међу браћом и дружином задобија поштен глас; тако човек човека сазнаје, тако себе у себи равном поштује, тако у својој истини истину другога верује.

Напред је показано, да је слобода име праву човека, да буде изразом себе; кад се дакле говори о заданој речи као изразу унутрашње вредности човека, по себи се разуме да то важи за слободно задану реч.

Што важи за удружене људе, то важи и за цела друштва људска. И за друштво се каже, да има карактера кад своје собствене жеље и тежње има; и за тај карактер вели се, да је јак, кад су јаке жеље и тежње које га сачињавају, и кад над тим тежњама и жељама влада јака воља. Воља друштва неможе бити јача, него кад је општа, кад сједињава у себи жеље и тежње свију чланова друштва, кад изражава свест свију о карактеру у себи и о карактеру у себи равнима, кад је опште поштовање слободе и правде.

Правда је у људском друштву закон закона; отуд и општа воља кад правду изражава, највиши је закон друштву. Поштовање таквог закона услов је самога друштва; зато оно и јесте света дужност сваког члана друштвеног.

Изневеравање задане речи и непоштовање опште воље значе у најблажем случају: одсуство човечности у ономе који је така невера, и непоштовање себе у онима који таку неверу у средини својој трпе.

VIII.

6) Независан дух који протестује противу погажене правде, одбрањује угњетену слободу.

„Цељ је сваког друштва политичног, да сачува природна и неповредива права човека:“ беше прва реч Француским слободњацима од 1789; и опет Француско друштво вапије данас за слободу која је прво право човека!

Заиста, сва философија о правима и о дужностима човека заман је, ако чуство и свест слободе и правде неналазе у себи сталне снаге за свој развијтак и одбрану. Заман је и најсвечанији проглас, да се „сви људи рађају и остају слободни и једнаки у правимаа“, ако се неће питати: да ли се сви рађају и остају једнаки и у одушевљењу за слободу и правду.

Предпоставити једнакост таког одушевљења, значило би тврдити, да се сви људи рађају и остају савршено увиђавни и добри, мудри и праведни; а то је противно истини која живи у природи људској.

У истини природа је људска несавршена. Човек се рађа са правом на слободу, али и са пузећим слабостима, и са страстима које право сили жртвују. Ум му је дат да буде независан, да ништа слепо неради, да неробује, и опет колико и колико глупости и подлости има он да победи, докле се узвиси до владе над собом самим. То је живо осветлио млађани Ла Боетије (у 1548), пишући о „својевољном робовању.“ Он вели:

„Одкуд бива то, да толико људи, толико градова, толико вароша, толико народа подносе понекад једног јединог тиранина, који нема друге снаге, него оне коју му они дају; који нема власти да им прави штету, осим уколико они хоћеју да га трпе?... Каква несрећа, или управо какав несретан порок, гледати небројене: како неслушају, него робују; како

нису управљани, него су злостављени (тиранисани); како немају ни добара, ни деце, ни свога живота који би им припадао; како трпе пљачку, блуд и свирепства не од једне војске, не од једног табора варварског, противу кога би имали жртвовати своју крв и свој живот, него од једног јединог — не Херкула ни Самсона, него човечуљка, и често најподлијег и најженскијег у народу!" — И даље. „Онај који вам заповеда толико, има само два ока, само две руке и само једно тело... Одкуд је он узео толико очију, одкуд вас шпионише, ако му их сами недајете? Одкуд он има толико руку да вас бије, ако их од вас неузима? Ноге којима гази ваше вароши, одкуд их има, ако оне нису ваше? Одкуда би он имао икакву власт над вама, него преко вас самих? Како би смео крваво знојити вас, ако неби био у споразумљењу с вама? Шта би вам могао учинити, кад ви неби били јатаци лопова који вас ара, сакривци убиоца који вас убија, издајници себе самих? Ви сејете ваше плодове, да би их он потирао; ви намештате и пуните ваше куће, да би он имао шта красти. Ви гајите ваше кћери, да би он имао чим насићивати своју похотљивост; ви одрањујете ваше синове, да би их он одводио у његове ратове — на заклање... Од толико нискости које ни саме животиње неби подносиле, ви се можете ослободити, ако покушате, не да их се ослободите, него само да хоћете то да учините. Решите се да више неробујете, и ето сте слободни. Невелим да га отерате, или да га оборите; него само неподпомажите га више: ви ћете видити, како се он као неки стуб коме се темељ извуче, својим собственим теретом сурвава и распада."

Тако писаше младић коме племенити узори слободе беху потресени крвавом истином силе. Загледамо ли у историју, она ће нам посведочити, да се тек усиљавањем над пузећим слабостима и протестом и одпором противу господарећих страсти до слободе долази. Би ли н. пр. било слободе Швајцарске, да *се није нашло* јуначких духова, јачих од сваке слабо-

сти и страсти; би ли се одржала и данас развијала та слобода, да чуство и свест Швајцарских синова неуписују стално на општу заставу: „један за све и сви за једног“? — Одкуд би било Американске слободе, да није било Уашингтонске „само-увиђавности“, по којој народ има право и дужност, у свако време престати покоравати се онима, који „злоупотребљењем власти и насиљем“ осведоче, да непоштују слободу и правду? — Нема ли се и уставна слобода Инглеске приписати сталном протесту и одпору противу тиранства и неправде? Протестом и одпором сачувани су обичаји и установе што ујемчавају Инглеску уставност; протестом и одпором приклоњен је краљ Џон да подпише основни закон слободе (Magna Charta); протестом и одпором приморани су потоњи краљеви несамо да потврде тај закон, него да се и новим уговорима обвежу, да неће тиранисати народ; одпором узнео се сабор лордова и општина до суверенске власти, са којом је свечано судио: „да је краљ Џемс Други, који је хтео да уништи устав краљевства, да погази уговор краља и народа, да поруши основне законе — да је тиме дао оставку на владу и упразнио престо“; протестом и одпором утврдили су Инглези право, да чине представе и предлоге, и освештали закон о личној слободи (Habeas Corpus), о слободној штампи, слободној трговини и слободној вероисповеди. — Па и аманет Србске независности у Црној Гори чиме је другим сачуван, ако не јуначком одбраном; као што су јуначким духом и Србија, Грчка, Белгија и Италија ослобођене.

Кад се тек сталном и снажном одбраном слобода и правда осигуравају противу силе и неправде, што страсти над слабостима шире: онда треба ли доказивати, колико значи за друштво независан дух који протестује противу погажене правде, одбрањује угњетену слободу? Треба ли доказивати, колико је опасна вера безусловне покорности и робске подчињености свију једноме или неколицини?

Такво доказивање није потреба здравог ума. Овај већ самим присуством својим у човеку доказује, да слепа послушност није ништа мање, него оставка на право и достојанство човека, на човечност. Данашња потреба друштвене свести једино је у питању: како да се најбоље одгаји и што снажније развије онај независан дух, који стално чува и одбрањује слободу човека противу неправде.

Од јавног мишљења незна се до данас бољег средства за то. Јавно мишљење, организовано као стална контрола над владом, доводи чланове друштва у ону братску свезу, која их јуначи да сви сложно протестују и одупиру се неправди, ма према коме ова учињена била. Јест, где јавног мишљења нема, ту чланови друштва остају усамљени и непознати један другоме; у својој личној самоћи они стрепе и ћутећи сносе неправду силе, која вазда има на окупу своју војску. Тај положај више свега цени сила; отуд јој и долази она смелост, са којом на сваког насрће, отуд и толико војевање њено противу сваке слободне изјаве мисли, Где напротив, јавно мишљење влада, ту се са брзином муње саобштава од једнога до другог све што служи осветлењу и сачувању права и дужности човека, ту цело друштво представља велико тело са уједињеном осетљивости, тело које сво задркће чим се и у један делић његов дирне; ту извршитељи власти знају, да је право једног човека право свију људи, и да напасти на слободу једног, значи напасти на слободу свију, то знају они, и зато им ни на ум непада, да злостављају оне које су дужни по закону заштићавати. Ради примера, упоредимо само јавност Инглеске са ућутканом Србијом: тамо велики судија свечано пресуђује: „кад неко буде уапшен незаконитом влашћу, то је доста па да се цео народ сматра као изазван, а још више кад је тој незаконитости дата маска правице; и даље, кад је слобода једног грађанина нападнута, то је изазивање за све грађане Инглеске. Сваки треба да бди над уставом и законима: и ко противно закону уапси човека, тај је

нарушитељ устава.“ Докле тако суди велики судија у земљи јавности, шта чујемо на уста једног великог судије у Србији, где јаввости нема? Овај судија не само да неосећа, како учинити неправду једноме човеку значи учинити је свима људима, него још устаје да упркос правди докаже: да је „погрешила омладинска скупштина“, која у „ванредном суду“ и незаконитом апшењу судија и синова Србије, види нападање на слободу целог Србства!

Неможе бити теже погрешке, него што је сматрање јавног мишљења као нечега непријатељског према влади, што ова има да подчини, цензурише и регулише. Нема примера, да се одржала и једна влада која је тој погрешки подлегла; а историја је пуна доказа, да јавно мишљење најпосле побеђује и обара „господаре“ који узимаіу на себе, да га угуше. Данашња демократија, која у народу налази извор највише (суверенске) власти, означује јавно мишљење као прави благослов и за владу и за народ; оно доводи у сагласност законодавство и управу јавних послова са народним жељама. Пре него што изиђе са својим делима на видело, влада дознаје средством јавног мишљења шта народ мисли и хоће; радећи под утицајем народног чуства и духа јавне послове, она куд се окрене налази одобрење и подпору за испунење своје дужности. „Народ је вели Џеферсон, најсигурнији чувар својих собствених права, и зла која долазе од заблуда народних јесу од мање штете, него зла која имају свој извор у саможивости оних што су на влади.“

Јавно мишљење несамо да је најверније чувар народних права противу злоупотребљења владе, него оно најбоље утврђује и јавни ред и спречује дух нереда, обавештавајући о праву и о дужности, о слободи и одговорности свакога и свију. Оно, најпосле, најјаче заштићава и народно прзво противу спољашњег непријатеља, јер излаже, чува и оживљава народна предања, народне нарави и народни карактер.

У свима земљама где влада ум а не страсти, где је закон израз обште воље, и народ господар од себе самог: ујамчава се јавно мишљење слободом речи писане и штампане, као и живе; слободом састанка и удружења; правом грађана да појединце као и удружени чине представе и изјављују жалбе; установом пороте и народне скупштине. Поред тих јемстава свака предрасуда и заблуда излаже се јавно, било штампом, било живом речи, било на јавном састанку; тако изложене предрасуде и заблуде изазивају обште учешће у истраживању истине, а народ поротом и скупштином својом суди на суду истине као прави суверен. То лепо изражава Бентам речима: „прави суд јест суд обавештене публике, која обара опасна мнења и рабри на проналазке од користи. Смелост погрдног списа у слободној земљи, неспасава тај спис од обштег презрења; али нехатост публике у том погледу расти увек са строгошћу владе.“

Где сила неда јавном мишљењу да чини своје; ту за одбрану неостаје другог средства, него да се сила силом одбије. Да се сила силом одбије било је у Инглеској' и законом одобрено, па и Блакстон у своме објасњењу Инглеских закона овлашћује грађане, да за одбрану својих права, кад су та збиља повређена или нападнута, да тада прво траже помоћи код власти и суда, па онда да се жале на неправду краљу и парлименту, па ако нигде помоћи нема, онда „имају право употребити оружје за самоодбрану и одбрану.“ У истом смислу и Француски устав од 1793. гласаше: „кад влада руши права народа, устанак је за народ и за сваки део народа најсветије право и најнеодољивија дужност.“

Наравно, сваки пријатељ човечности мора желити, да се право оружане одбране неупотребљује без крајње нужде; али ако дипломатија није дорасла за позив свој: да проливање крви између народа спречи и нопотребним учини; ако непомаже никако патриотска представа и опомена, да се исправи неправда коју

једна деспотска и тиранска влада распростире: онда одговорност за одбијање силе силом неможе падати ни на кога другог, него на оне који непоштују слободу и правду, који недаду да јавно мишљење учини непотребним оружани устанак, који свирепошћу и варварским џелатством изазивљу противу себе јуначке духове, и сами међу мач правде у очајничку руку жртава својих.

IX.

7.) Готовост на жртву за обшту светињу.

У Грка и Римљана сматрала се као прва врлина, да се човек цео жртвује својој отачбини; у данашње време, кад се зна да човек није рођен да за отачбину погине, него да у отачбини живи, готовост његова на жртву оцењује се једино потребом човечности.

„Бити или небити:“ то је питање по коме се жртва опредељује. Човек је пре свега себи себе дужан. Одсуство себе у себи искључује сваки појам о самоопредељењу; где самоопредељења није, ту неможе бити ни „самопрегорења“ и „самопожртвовања.“ Човек само слободом може човеком бити; дакле и питање: бити или небити, значи; живот у слободи или смрт.

Али нечујемо ли често, да су људи дужни жртвовати неки део своје човечанске слободе, да би у друштву живети могли? А кад се један део слободе жртвује, зашто се и други, и трећи део, па најпосле и цела слобода неби жртвовала за живот у друштву?

Тако жртвовање значило би непонмање и слободе и друштва. Слобода се тек у одношају човека к човеку огледа; без друштва ратују сви противу сваког и сваки противу свију. Дружевност је дело човечности; она чини, да човек у лицу себи равних своје

лице види; она га узноси до свести о себи и о светости позива свог у фамилији и у човештву; она је први израз слободе. Кад слободе без друштвености није, онда и човек ступајући у друштво нема ништа жртвовати од своје слободе; напротив, он друштвом ујамчава слободу. Друштво које би крњило слободу, крњило би и човечност, јер слобода је услов човечности. Не, није друштво ради наказе слободе и човека, него је оно тврдиња за заштиту слободе и школа за усавршавање човека.

Кад се говори о готовости на жртву за обшту светињу у друштву, онда та готовост значи предпоштовање слободе свему што није слобода; у слободи је човечност, а од човечности неможе бити обштије светиње за људе.

Изрази: „живи за фамилију“, „жртвуј се за род и отачбину“: оправдавају се тек уколико фамилија, отачбина и род служе човечности као олтари и јемства слободе. У том смислу заложити и живот за фамилију, отачбину и род: значи хтети: или бити човеком, или небити никако.

Ко у човечности своје достојанство види, тај ће збиља у свако доба бити готов на сваку жртву за слободу, која га човеком чини. Прави човек одрећиће се сваке спољашње и привремене насладе за љубав своје сталне унутрашње вредности — свог природног права на слободу; он ће победити сваку равнодушност према човечанској светињи, угушиће сваку личну мржњу, саревњивост, злобу и осветљивост где се обшта сарадња за одбрану слободе иште; бдиће дан и ноћ над развијтком питања и догађаја што се човечијег права тичу; уврстиће се без оклевања под развијту заставу обште слободе; и жртвоваће све од чега је властан, па и крв и главу своју, за оно без чега човечности у човеку бити неможе. Тиме се разликује истинити пријатељ слободе и човечности од лицемера. Лицемер непрестано говори да од њега већег патриоте нема, непрестано се позива на „очинско благоутробије“, на „родитељске трудове“, на

„деноноћно попеченије," све „у интересу обштег добра"; али чим је питање о жртви за слободу, он раменима смиче; наместо да јавно за слободу ступи, он се „у приватан живот повлачи;" наместо да у обштој дужности делом примера даје, он замера онима који своје по савести чине; наместо да противу неправде протестује, он правду „безтактном демонстрацијом" назива; наместо да се сили одупире, он слободу за „претераност" и за „још незрели плод" проглашује.

Као потреба човечности готовост на жртву неможе се разумно предпоставити за одржање онаквог стања, у коме се на развалинама слободе деспотизам и тиранија шире, у коме се старинске и најсветије установе и обшта воља народа газе, у коме се умни људи у слепе машине претварају, у коме човек ни имањем, ни главом сигуран није. Протест и одпор противу таквог стања, једини су чиме се ту готовост на жртву за обшту светињу осведочити може. Напротив, покорно трпљење, па још и принасање жртава у интересу оног стања, ако није глупачко непознавање човечности, оно је непоштовање и подло издавање себе самог.

X.

8.) Вредноћа и штедња. Узајмност услуга.

Ако су независан дух и готовост на жртву унутрашњи услови слободе, вредноћа и штедња са узајмности услуга, јесу јој спољашњи услови. Вредноћом и штедњом долази човек до оног положаја у друштву у коме је и себи и другима од користи, у коме он своје производе и услуге даје за производе и услуге других, и средством те узајмности може да подмири и он своје, и други своје многоструччне потребе, што ни један ни други усамљено учинити неби могли. Вредноћом, штедњом и узајмношћу услуга, несамо да човек у друштву одговара свакидашњим потребама својим, него још умножава и собственост своју, и тиме осигурава и себи и фамилији независну будућност.

Човек који није у стању да сам себе и своју фамилију издржава, може остати слободан само под условом, да буде мученик. Нема ли у себи толико поноса, да се непродаје, он постаје зависан од туђе милости, и тада ће пре бити оруђем интриганата и силеџија, него изразом своје свести и савести.

У историји неналазимо примера, да се и једно друштво без вреднюће, штедње и узајмних услуга и одржало, а камо ли и слободно развило. У старих Атињана, н. пр., владала је грабеж на све стране, и нико није у вредноћи, у штедњи и узајмним услугама тражио изворе за живот. Хтело се благовати, а не радити; трошити, а не производити; разметати, а не штедити. Нешто робови, који су сачињавали три четвртине људства у земљи, нешто освојене земље мораху да пуне јавне благајне, а ове беху отворене нераднима Атињанима. Тако је међу овима растио број лењиваца и лакомих. Кад је Пелопонески рат изцрпео благајне, настала је голотиња са свима ужасима — пропала је слобода. Навика да живе о туђем трошку одбила је Атињане од правилних извора богатства. Обстанак државе њихове зависио је од спољашњих случаја, и постао је врло несигуран. Атињани проводили су најскупоценије време у игри и лењости; пландовали су око споменика, надметали су се у дипломатском препирању, претресали су новости, шетали се са штапићем у руци из дућана у дућан, од тржишта до тржишта, блудили су по јавним забавама, и ширили трбухе скупоценом дивљачи, посластицама и свакојаким јелима и пићима. Накратко, хтели су по што по то све уживати што им се прохтело, и сваки дан су нове потребе измишљали. И најпосле су пропали и они и слобода народна.

Римљани су у првим годинама царевине такође у глоби и у грабежи тражили изворе за живот. У њиховим очима радња беше посао робова и освојених, а њихово, по речима једног историка, беше: „да мељу жито и људе.“ Благо које су опљачкали, употребљавали су на стидно ликварство и апиотапшку

спекулацију. Нису се могли код суда нагонити својих дужника од којих су по 40—70 на сто интереса узимали. О трошку тих несрећника подизали су они себи палате и замкове; Јувенал је праведно рекао: „ми ждеремо народ до костију.“ Рим је био пун скитница, интриганата, протува, удворица, шпиона и дворских чиновника са својим подлостима; сви ти — одвратни од духа привреде и сваког предузећа за које се изискивала увиђавност и штедња — трчани су да се под окриљем владе наслађују. Влада сама беше огрезла у неправду и пороке. Живило се од дана на дан; није се ни сањало о сталним изворима народне привреде и благостања. Закони су извртани софизмима, новци су фалзификовани, анатема и грдња просипала се на оне, који су у зноју свог лица свој леб јели. Једном речи, и код Римљана је било правило, да се троши а не производи, да се живи од грабежи, а не од вредноће и штедње. И они су проводили живот у раскошном разметању, у „високоученим, философијским, богословијским и политичним препиркама,“ докле су се гојили туђом крвљу; али им се та крв најпосле претворила у отров, и они, који су поповали а нису радили, најпосле су пали под бичем варварског непријатеља.

Поглед на данашње народе и земље одкрива исте последице нерадње, какве нам историја показује код Римљана и Грка. Шта видимо у земљама силе, где се још и данас као у стара варварска времена хоће, да се господари и живи о муци освојених и заробљених; где се најбоља радна снага од плодних поља и благословене радиности у неплодне војске и проклете ратове одводи; где се „слава“ једнога или неколицине у крви свију купа; где дембелско господарење и развратно провођење исцрпљује све изворе привреде? Званична жеђ уживања прождире ту сва блага правилног живота; потребе личне расту и размножавају се преко граница личне способности за собствену тековину средстава нужних за подмирење тих потреба; жеља да се живи о туђем трошку, пре-

зире правицу, води суровој саможивости, удара на поштење, руши морални ред, оскврњује фамилијарну светињу, изневерава друштво, издаје човечност, крчи пут сили и зависењу од туђег џепа и милости. Дух вредноће и штедње пробуђује се само изгледом: да ће се сигурно и мирно уживати плодови своје радње; таквог изгледа наравно да неможе бити тамо, где сила и неправда царују; отуд у деспотијским и робским земљама из темеља се подрива друштвена снага и напредак, што се на собственој вредноћи и штедњи оснивају. Камо н. пр. Турској њени собствени основи друштвеног развитка и снаге; нису ли ту сви извори привреде и материјалне снаге у рукама странаца? Независи ли сав обстанак Турске, такве каква је, од обрта Инглеских и Француских кредитница?

Вредноћа и штедња тек у границама човечанских потреба осигуравају слободу; изван тих потреба оне често тлаче слободу наместо да је ујамчавају. Зна се из историје, како је Шпартанска штедљивост, која је хтела да угуши потребе људске наместо да их задовољи, имала исте последице као и Атинска нерадња и живљење о туђем трошку. А сваки дан гледамо, како вредноћа и штедња кад се изметну у грамзивост за богатством, чине, да човек, и пошто има колико му треба, опет се продаје, да би још и више имао. докле најпосле и без слободе и без човечности неостане.

Швјцарска даје живих примера разумној вредноћи и штедњи. Мала и кршевита као што је, па опет је пунија благосова слободе, него толике друге земље са неизмерним плодовитим пољима. Швајцарци саразмерно се најбоље ране, најбоље одевају, у најбољим домовима живе, највише производа фабрикују и извозе, највећу трговину воде, најдуже живе, најточније децу у школу шиљу, најмање војске а највише школа издржавају; најмање су им нарави покварене, а најздравије потомство остављају; најмање порезе плаћају, а највише правде уживају; најмање дуга и раскоши, а највише слободе имају. Запитате

ли: зашто? — увериђете се, да све то долази отуда, што се у Швајцарској разумно привређује и штеди — ради се и штеди се, да би се слободно живело, и живи се слободно да би се у човечности напредовало.

XI.

9. Човечанско братство.

Наука, у којој је сва умност — снага и достојанство човека, учи да је у свију људи истоветна крв, месо, кости и све што је нужно у саставу њихова тела. Философија, која је наука науке, доказује да сви људи имају истоветну душу: слободну, али одговорну; грешну, али способну да се поправи и усаврша.

Чему наука учи и што философија доказује, то историја — мати науке и философије — потврђује. Из истоветности телесног састава и душе, историја изводи сагласност потреба и интереса људских, и осведочава ту сагласност делом наследног и непрекидног напредовања човештва од варварског непријатељства братској узајмности, од дивљачке усамљености и саможивости друштвеној сарадњи за обште добро.

Корачимо само од прага првог човека, који са женом испод руке у бели свет ступа, и шта ћемо видети? Пред нама је гроб првог брата, убијеног Каиновом руком; иза тога гроба сретамо светог патријара Аврама, који своју жену неверно Фараону продаје, да би се и сам купљеним робињама продао; сретамо, даље, пастира Јакова, који 14 година стадо чува, да би једно срце на две жене поделио; па онда, цара Давида, који из средине својих 500 жена џелатском руком отима једину жену другога; па онда, премудрога Соломона, достојна сина Давидова; па онда, скитајућа се номадска племена, која разбојнички једно друго пљене; па онда, крваве жртвенике пред небројеним боговима, у чијем огњу људске душе

гору; па онда, царевине „великих" са кулама људских лешева и непрегледним чопорима робова; па онда, све нове и нове таборе разних саревњивих секта и непријатељских раса. Све то опажамо и сретамо пролазећи у памети векове историје: али и на супрот свему томе долазимо: светињи фамилије, ујамченој наследној собствености, па онда, слободној привреди са трговачким уговорима, поштанским свезама, царинским савезима, паробродима, гвозденим путовима и телеграфима; па онда, школи, цркви и штампи са добротворним установама за помоћ нејакима, немоћнима, оскуднима и страдајућима; па онда, дружинама за узајмно поверење и подпомагање; па онда, савезу држава за узајмну одбрану; па онда, светским излозима производа људске радње и сарадње, и међународним саборима и договорима за човечанско братство.

Тако историја осветљује напредак човештва. Она води човека од несавршенства савршенству, и на свакомъ кораку осведочава непрекидност братске свезе, која, као свест човештва о себи, обухвата умна усиљавања свију протеклих векова, и живи духом живог нараштаја, и преноси се као вечно наследство на све будуће потомство, наследство које се сваким новим напредком човештва принавља и све крепчије ујамчава.

Пред таким сведочанством историје пада као престарело оно мнење: „докле се једном несмркне, неможе другом свануги"; као и оно правило, „подели па заповедај." Да неидемо даље, и ту Солферино, Краљевградац и Мехико сведоче, како онај блесак што неко на гробу другога тражи, није светлост белог дана, него је пламичак блудеће светлости, која се у истој ноћи угаси у којој и плане; и даље, како се подељени пре противу обштег непријатеља сложе, него што њихов господар доспе да владу своје ћуди на њиховим грбинама осигура. Само на братским свезама између створења крвљу и душом истоветних могао се човечански напредак основати; само на утврђењу тих свеза може

се развијати и свест народа о себи као о друштвима слободних људи, који тек обштим напредком своју будућност осигурати могу.

XII.

10) Вера у бољу будућност, у обште спасење.

„Човечијем роду, као друштву, урођена је тежња, да изрази све силе духа које су у њему, да изрази најпре мишљу, па онда делом. У томе је развитак људски.“ Тако је судио Данте, и суд његов подпуно се оправдава природним развитком свести о човечанском братству.

Освештано хришћанском вером као сила духа, човечанско братство изражено је мишљу осамнаестог века, а делима од 1848. уписано је оно као трећа глава у политичном еванђељу Европског друштва. Имајући слободу на челу, то еванђеље отвара једнакошћу права раван изглед свима за усавршање, па онда братском свезом грађанских врлина сједињава све узвишене духове у племенитој сарадњи за поравнање свију оних провала, што су зле страсти и развраћене нарави међу појединима изриле или изривају.

Вера у бољу будућност, у обште спасење, јест вера у ту братску сарадњу узвишених духова. Неможе се одрећи, да смо још далеко — врло далеко од оног узора, по коме се друштва и људи неће више делити преградама племена, народности, вере, расе и „природних граница“; по коме неће бити више Француза, Руса, Инглеза, Немаца, Мађара, Мухамеданаца, Католика, Велико- и Малохрвата, и т. д., нити ће се право „ваше и наше,“ „своје и туђе“ мерити бројем бајонета и топова, него ће слобода бити обшта отачбина, наука обшта снага, и напредак обште право свију људи, а земља ће представљати велики божи дом, уједињен телеграфима и гвозденим путовима, осветљен штампом

и јавном истином, заштићен братском узајамности, испуњен благосовима љубави к обштем добру. Далеко смо од тог узора, али досадања непрекидност напредовања на пољу братске друштвености, недаје ли јемства, да у садашњости није крај судби човештва? Неојачава ли се сваким напред ком науке утицај обште свести на дела људска? Непрониче ли и дух братства све дубље друштва, што је јачи утицај свести на дела? Одрицати то, значило би одрицати природни закон ума, који човека човечности води. Но тај закон неможе се одрећи, кад жива истина за њега говори.

Жива је истина: да напредујућа умност уводи све више правду на место неправде, разумну обшту вољу, на место слепе ћуди појединих, заслугу на место случаја. Умност упитомљује сурове нарави и развија вредноћу, штедњу и узајмност услуга, којима се извори производства на све стране све једначије подељују, и природна блага међу народе све равномерније изливају. Под утицајем умности бивају из дана у дан све више људи позвани на уживање умних, моралних и физичних добара. Умношћу узноси се човек ближе и ближе узору обштег братства.

Заиста, одкад човештво за себе зна, оно никад није било ближе узору своме, него што је данас. Данашњи је човек ученији, па и поштенији, и братством напреднији, него што је икадашњи досад био. Кад се од назадне прошлости до данашњег напредка дошло: са колико јачом вером можемо надати се, да ће се из напредније садашњости још напреднија будућност развити? Кад Христос учаше, да су сви људи браћа: братства међу људима небеше ни оволико колико га данас опажамо; верујмо у дух братства, и братства ће све више у делу бити!

XIII.

Врлинама грађанским човештво напредује; у вре *грађанске* и ми полажемо наше народно уздање.

Сила, истина, споља и унутра ради, да разори нашу народну свест; али с иторијом у руци ми велимо, да јавни дух Србски упркос свакој сили носи у себи здраву клицу грађанских врлина.

Јаван дух јест она свест, која се развија из свију умова Србских, независно од сваке личне једностраности, заблуде и страсти, па као општа буктиња осветљује Србској Војводини као и Србији, Босни и Старој Србији као и Херцеговини и Црној Гори — осветљује: шта је добро, а шта зло; шта „се ваља", а шта „се неваља"; шта је „међу браћом и дружином вазда поштен и велики глас", а шта „пред Богом грехота и пред људима покор и срамота."

Сјединавајући цео народ у обштој свести о правима и дужностима човека, свести о себи и о своме народноме достојанству, јавни дух Србски бди над Србином и у дубљини несреће народне. Јеком гусала и саборских звона буди он у Србину љубав к истини. Отвореном исповеди у народним песмама, причама и пословицама, гаји он чистоту нарави и врлине душе, које воде светињи фамилије Србске. Јуначким побратимством, потомцима крви и кулама глава Србских овековечава он Србско родољубље и одушевљење за слободу и правду, удара печат свој на протест и одпор противу силе и кривде, исказује непоколебиву готовост на жртву за обште добро. Задруга, моба и позајмица јесу живи споменици вредноће, штедње и узајмности услуга Србских. Задахнувши Србију духом народног ускрса и узносећи слободњачке патриоте човечанском братству и напредку, јавни дух осведочава присуство Србина у младој Европи, те вером у обште спасење утврђује веру у бољу будућност његову.

Тако се у јавном духу Србском огледају сви морални основи грађанских врлина.

Али зар нема и небројених знакова који подривају наше народно уздање? Хоћемо ли затворити очи пред оном буром дивљих страсти, што се буне про-

тиву сваког зрака јавне истине у средини Србског друштва, што на развалинама јавних зборница, судница, правде и слободне штампе, постављају престо цензуре, „ванредних" и преких судова, војене свирепости? Можемо ли и невешти чинити се оним порочним наравима, које организују јавни разврат, те подривају светињу фамилије, млитаве јуначко срце, убијају мужанску енергију, успављују независан дух? Смемо ли прећутати ону безстидну ћуд, која „законом" освештава и „влашћу" заштићава нечисту савест, пузећу подлост, јавну неправду, издајничке интриге; а као „ужасе револуције" жигоше и гони осведочено поштење и родољубље, осведочено одушевљење за слободу и правду? Је ли достојно да бацимо копрену на оне ниске душе, које у шпионисању и оцрњивању браће своје своју рану налазе? Слаже ли се са поносом народа, да ћутимо пред оном лажном деликатности, што је пуна осећања за сваку спољашну ситницу, а равнодушна је према главној мисли народа, према човечанском достојанству Србина? Је ли у интересу боље будућности Србске, да се скровито обилазе они незајазиви трбуси, што народној привреди и штедњи све отимају, они покварени стомаси, што, претоварени народном крвљу, спречују дисање у организму Србског друштва, запушавају његове изворе живота, угушују јавну савест? Снаже ли се братске свезе Србина у колу велике човечанске фамилије, ако се непредаду суду јавности: оне „женске страшивице", што се одричу обште дужности онде, где само мушким одпором и протестом Србин међу људима виђен бити може, — и она продана оруђа што подстичу ватру између саревњивих секта и раса, у часу кад народно право само вера у човечанско братство спасава, — и они отврдли грешници што на светло лице народа блато бацају, наместо да своје окаљане образе перу, што клеветама и опадањем и од брата небрата праве, наместо да слободном и истинитом речи и небраћу сбраћују?

Грешили би противу народног уздања у човечан-

ска права, ако би скривали и одрицали неваљалства у извесним сферама Србског друштва. Са дубоком жалости признати морамо, да има изрода, подлеца и злочинаца који срце народно растрзавају. Велика је то несрећа, кад се у најмучнијим часовима политичног прерођаја Србства налази невера: што несамо да неподпомажу дело тога прерођаја, него му још сметају; што несамо да узоре народних врлина неузносе, него још причају анегдоте о Србским слабостима и манама, да би довели у сумњу народну чистоту слободног Србина; што несамо да поносно уздање народа у себе примерно неојачавају, него још сервилним увеличавањем непријатељске силе бацају сенку на јуначко осећање Србско; што несамо да светлим делима неразгоне мутне облаке, које ветрови са стране навлаче над главу Србина, него још изливањем своје гнусне унутрашњости куже и најчистију атмосферу Србску.

Јест, велика је то несрећа, али је опет веће уздање које јавни дух ускршавајућем Србству даје. Домаћа невоља Србска своди се сва на оне слојеве друштва, који се недотичу здраве клице врлина коју народ у срцу и у души носи. Ти слојеви јесу: безкарактерна бирократија, деморализована „интелигенција“, бездушна поповштина, додолска госпоштина, мајмунски „цивилизатори“, разметничка голотиња. Здрави дух напротив обухвата сву снагу правог живота, он шири крила своја над соколовим гњездом Црне Горе, он закриљује народну простоту Србије; он буди и крепи живу наду Старе Србије, Босне и Херцеговине; он гаји слободњачку књижевност и патриотско чуство Србске Војводовине; он живи у срцу уједињене омладине Србске.

Заиста, где се све што у себи живота и снаге осећа, хвата у братско коло, где се сва племенита срца удружују да светлошћу јавне истине и узајамне науке разгоне таму глупости и страсти: ту се неће

очајавати о будућности народа. Упитајмо се само: кад се, како и зашто ујединила Србска омладина, и увериһемо се, да је она жива узданица народа.

XIV.

Ево ћу да докажем, да је уједињена омладина србска веран израз јавног — народног духа, који носи у себи све моралне основе грађанских врлина.

Читаоци имају у рукама одлуке друге скупштине уједињене омладине Србске; те одлуке јесу проглас и застава за братски савез млађаних духова Србских. Па какве начела представља застава, какве тежње изриче проглас омладине? Отворимо само записник друге омладинске скупштине, и наћићемо, да је ова својим одлукама морално осветтала све оне грађанске врлине, које друштво људско човечанству воде, и које јавни дух Србски собом изражава.

Прва врлина грађанска, која је у љубави к истини, освештана је I. и V. чланком одлука, у којима се изречно каже, да се омладина уједињава „за просвету и напредак народа," да би „на основу истине а са помоћу науке" представила „Младо Србство." Питате ли: камо доказа, да се има свести о правим условима истине, доказа толерантности за слободну изјаву ума; и камо јемства противу заблуде и једностраног и кривог мњења? И на то има одговора у одлукама омладинским. Јавност је прва и неодољива потреба истине, и савез омладине ради баш „скупштином, штампом и јавним удруживањем и поучавањем да оствари своју цел" (чл. VIII. одлука друге омл. скуп.) „Почитујући самосталност ума свакоме члану свом," савез омладине тежи, да се „обштом сарадњом и узајмним обавештавањем на пољу слободног развитка, припомогне распознавању истине од заблуде (чл. VII. одл. др. ск. омл.); он хоће „слободу речи једнаку за свакога, и недаје прибежишта ничијим

страстима и предрасудама, него налази своје достојанство у овоме: да у својој целини буде и остане неприступан личној злоби, местним и пределним искључивостима, партајским претераностима, фанатичким заблудама и којекаквим софизмима“ (чл. VIII. одл. др. омл. ск.)

Љубав к истини чини грађанско друштво живим извором врлина; ко истину хоће све врлине хоће. Али застава уједињене омладине србске непредставља само у начелу истину, него су у њу редом све грађанске врлине уписане.

Светиња фамилије освештана је у III. чл. од. др. омл. ск. „И женскиње, по могућности и природном положају своме, треба да помажу постижењу задатка омладине Србске,“ вели тај чланак. И женскиње, мати, кћи, супруга и сестра: позване у савез слободних умова — савез за узајмну науку, за узајмно поштовање, за обшти напредак! Може ли се чистијим чуством служити на светоме олтару фамилије, него што је чуство омладинске заједнине које обухвата тако подпуно усиљавања и тежње свију чланова фамилије, без разлике пола?

Родољубље је прва реч омладинских одлука. И није то тек мртва фраза у којој се родољубље омладине огледа, него је то жива свеза срца, душе и ума, то је тежња, да се „на основу истине, а са помоћу науке утврди и унапреди народност Србска“ (чл. V. од. др. омл. ск.), — то је свест; да „сваки Србин има право и дужност, да тежи узору човечанског усавршавања у своме роду,“ — то је „братски савез, који је отворен сваком Србину, којигод хоће да употреби то право и да испуни ту дужност“ (чл. VI. одл. др. омл. ск.), — то је позив, да се изучавају „услови људског развитка и узвишености,“ као „основи народне снаге и величине;“ да се књижевно и научно негује „предање и живи дух Срба, народне нарави и установе, друштвене врлине и сва јамства за просвету и слободу“ (чл. X. одл. др. омл. ск.);

накратко, то је израз обште потребе; „да се народна свест наплоди научним истинама, које једине могу учинити је живим извором напредка“ (чл. XXIV. одл. др. омл. ск.). И несамо да омладина тако свесно изражава родољубље, него она му и у делу тежи: средством „оснивања патриотских задруга у разним местима Србским,“ и средством „сагласног правца и узајмног подпомагања свих омладинских задруга у обштој цели“ (чл. XXVI. одл. др. омл. ск.). И најпосле, родољубље несамо да је изражена свест и тежња, него је оно и јавни суд, који „скупштином расправља неспоразумлења и сукобе између појединих задруга које улазе у састав целокупне омладине“ (чл. XXXIII. одл. др. омл. ск.)

Освештање одушевљења за слободу и правду, поштовања себе и узајмног поштовања наћићете у самоме правцу и духу омладинске заједнине. Заједнина та није дело силе с једне, и слепе послушности с друге стране, него је дело поштовања „умне самосталности свакога члана;“ она је „савез духова који се развија из ума и свести,“ „слога која се утврђује узајмним обавештавањем на пољу слободног развитка,“ „обшта сарадња за истину, у којој се на основу међусобног познавања личности сглашују личне мисли и уједињавају лична усиљавања за обшти напредак“ (чл. VII. одл. др. омл. ск.). Она је, даље, „скупштина која изазива веће слободом речи,“ у којој „сваки члан има једнако право, да беседи и предлаже за свестрани напредак народа“ (чл. XI. одл. др. омл. ск.), право, „да даје гласа кад се бирају званичници и одбори скупштински, кад се саветује и решава за што бољу и савршенију заједнину Србске омладине, и у свима питањима о радњи њеној“ (чл. XIX. одл. др. омл. ск.); — и најпосле, скупштина којој је „достојанство у признавању и поштовању свачијег права на слободно казивање мисли“ (чл. XII. одл. др. омладинске скупшт.) која „предаје јавности разна мнења и искуства, и оставља свакоме да их проматра и упоређује

ради самосталног убеђења о истини“ (чл. XIV. одл. др. омл. ск.).

„Ласно је говорити, ал' је тешко творити,“ каже Србска пословица; а камо јемства, да ће се и задана реч омладине одржати? И без тога јемства нису одлуке омладинске, својим одлукама ставља се целокупна омладина Србска под јавну контролу света, јер она „исповеда своја начела свету на видику“ (чл. XXIII. одл. др. омл. ск.). А сваки члан омладине „одговоран је пред скупштином за послове којих се прими“ (чл. XX. одл. др. омл. ск.). Даље, „скупштина целокупне омладине бира из средине своје годишњи одбор, који ће је заступати кад она на делу није“ (чл. XXVII. одл. др. о. с.); па и тај „годишњи одбор одговоран је пред скупштином за све што му она на чување или на извршење повери. Он је дужан давати скупштини рачуне и изјасненља о свему што ради по закључењу скупштине и у име целокупне омладине“ (чл. XXXI. одл. др. о. с.)

За остварење своје цели уједињена омладина Србска ради „скупштином, штампом и јавном речи“ (чл. VIII. одл. др. о. с.); „скупштина је једина властна доносити закључења у име целокупне омладине; и само скупштина може тумачити, допуњавати, замењивати или и сасвим укидати скупштинска закључења (чл. XXXIV. одл. др. о. с.). Тако је обшта воља закон за омладину; тако омладина поштовањем обште воље уjемчава право и дужност свију и свакога у заједнини њеној.

Знамо, да обшта свест организована као јавна контрола најсталније и најснажније развија онај независан дух, који чува и одбрањује слободу и правду противу силе и неправде. Већ тиме што отвара савез свој свакоме брату, који у човечанском усавршавању види право и дужност своју, што на светлости истине, слободном речи и под јавном контролом служи обштој светињи (чл. VI., VII., VIII., XI., XII., XIII.: XIV., XX., XXIII., XXXI., и XXXIV. одл. др. о. с.), омладина је освештала ону

умну независност, која осигурава последњу победу слободи и правди над силом и неправдом. Питате ли и за примере независног духа омладине: наћићете их у живој симпатији и солидарности обеју досадањих скупштина са свима познатим начелима слободњачких патриота Србских, стално одупирућих се сили, унутрашњој као и спољашњој. Наћићете таких примера, даље, у оном поносном и самосталном владању друге омладинске скупштине у Београду; као и у оној одушевљености са којом је иста скупштина независним избором својих званичника одала правду народном чуству Србије — протестујућем противу неправде „ванредног суда," и казујућем, како нападање на слободу једног човека значи нападање на слободу свију, и неправда учињена једном грађанину, јест неправда учињена целоме друштву. Најпосле, наћићете доказа за независан дух омладине и у оном неумитном и енергичном осуђивању сваког изневеравања начела слободе и правде, сваке подлости и сервилног удварања сили — осуђивању какво се из свију свесних грла Србских разлеже противу оних лукавих и подлих робова силе, који се за новце продају, да би пред светом пљували несамо на личну, него и на народну слободу; који упркос историји и упркос свима законима народне и људске свести и науке: бркају појмове историјских узора и политичних карактера са приватним личностима, изопачавају мисли, изврћу речи и дела; који, најпосле, и црнилом византијских и страних интрига, деспотске силе и варварског зулума оцрњују и најсветије ликове независности и јунаштва, и немилице газе обшту част имена Србског, само да би сумњом о свему што је у Србина светло и узвишено забашурили своју личну порочност и безкарактерност!

Колико је готовости у Србске омладине на жртву за обшту светињу, осведочава се најбоље отвореним и јавним ступањем „родољуба из свих Србских земаља" у савез за „слободан развитак

и напредак народа.“ Носећи високо и крепко своју народну заставу, омладина упркос свима ветровима и олуинама непријатељске силе, споља као и унутра, корача без спотицања правцем народне једнине и слободе. Одушевљена за све што је лепо, просто, поштено, узвишено и од обште користи, она неуступа ни пред каквом жртвом, кад је позвана да покаје слободњачки дух Србски, и даде доказа, да није изумрло чуство поштовања себе и народног поноса у Србину. Одкуд долазе опомене и примери: да се прегоревају личне увреде и предаје забораву све немило што је било за љубав боље народне будућности; да се враћа оној простоти укуса и нарави, која чува чистоту србске душе и узноси тежње и способност народа к слободи, снаги и напредку? Из средине омладине. Кога гони сила, ко упркос пукој ђачкој сиротињи презире златну „благонаклоност“ силе, да би са чистом савести служио и даље на олтару јавне истине? Чланови омладине, и опет чланови омладине Србске.

У печатаним књижевним и научним поукама, у јавним предавањима, у заузимању за што скромније и поучније друштвене забаве, беседе и села, у живом подпомагању народног позоришта, у растућем одпору противу деморализације, која организује раскошне и развратне „балове,“ „кренцхене,“ гостбе и пијанке, карташку и лутријашку грамзивост за добитком о туђем трошку, што све убија здравље, успављује јуначки дух, краде најскупоцен̓ије време, и на странпутице заводи жеље и младе умове — у одпору противу свега тога: даје омладина доказа за дух вредноће, штедње и узајмности услуга.

Прогласивши се „за члана омладине свију Славена“ (чл. IV. одл. др. омл. ск.) омладина Србска показала је да појми себе као орган народног духа који је само братство. Али то није једини доказ братског духа уједињене омладине Србске. Међународни сабори за слободну реч и узајмно обавештење јесу вршак установа које служе човечанском брат-

отву; и на најновијем таквом сабору у Швајцарској омладина Србска показа своје братско учешће. Загледајте у записник међународног сабора (Bulletin du congrès de la paix à Genève, 1857.), и на страни 36. наћићете ове врсте: „Уједињена омладина Србска, убеђена да тек под условима обште слободе Србство може бити најнапредније, — неможе да непошље своје братске поздраве међународном сабору мира, сабору који ће протестовати противу угњетавања човека човеком и тражити обшту слободу.“ Такво учешће омладине Србске у делу човечанског братства нашло је, као што је у „Застави“ у своје време јављено, најживљег одзива код сабране слободњачке браће старог и новог света. А у својим одлукама омладина изречно означује „услове људског развитка“ као „основе народне снаге и величине“ (чл. X. одл. др. о. ск.), као што и „узор народног напредка“ налази она у „узору човечанчког усавршавања у своме роду“ (чл. IV. одл. др. о. с.)

А хоћемо ли доказивати омладинску веру у бољу будућност, у обште спасење? Та били и било имена: „уједињена омладина Србска“, били и било савеза Србских родољуба „за просвету и напредак народа“, и у тежњи: да се „на основу истине, а са помоћу науке“ служи обштој ствари — били било свега тога, кад неби било у Србске омладине вере у бољу будућност и у обште спасење?

Такав је проглас, таква застава уједињене омладине Србске! Тако је јасна, тако необорива истина, да та омладина носи у души и у срцу све оне моралне основе грађанских врлина, које и јавни дух Србски у себи носи.

XV.

Мислило се некада, да је ова или она личност судбом определена, да усрећава све друге. И тада небеше броја ни краја личним „програсима“, „програмима“, „пројектима“ и „плановима.“ Шаренио се

барјак до барјака — све за „слогу“, а све различан један од другога! Сваки барјак имао је своје присталице и свој табор; шпекулантски добровољци служили су свима, прелазећи неизменце из табора у табор, од барјака барјаку. Такви табори представљаху чудовишта са више глава, која једно другоме и сва човеку ужас задаваху. Па такви табори беху некад и у Срба извори домаћих несрећа. Крвави раздори између жупана пре Немањића; интригантско непријатељство између оца и сина, брата и брата у истој династији до Душана; злобно трвење између Душанових војвода; издајство невера који кнезу Лазару уз колено сеђаху; надметање кнезова у Србији под дахијама, ко ће се више удворити Турчину господару: саревњива неслога Карађорђевих војвода; грађански крвави рат између „уставобранитеља“ и „књажеваца“, између „Вучићеваца“ и „Милошеваца“, „Карађорђеваца“ и „Обреновићеваца“: све те несреће извираху из разметања појединих личности над свима осталима, разметања личне „премудрости“ и „свезнања“ над народном памећу и искуством.

Од личних барјака и табора (факција) учињен је један корак напред политичним странкама (партајама). Ту се удружују људи једнаког политичног уверења и интереса. Политичне странке разпознају се по овоме троме: 1) имају своју заставу, 2) имају своју дисциплину, и 3) имају свог вођу, у лицу једног или неколицине чланова. Неможе се одрећи, да политичне странке имају много заслуге за развитак обште политичне свести; али је њихова слабост у томе, што у лицу једног или више грешних људи имају свога вођу. У новијој историји Француске имамо најјаснијих доказа, да вођа политичне странке може доспети до положаја, у коме на један мах теретом династичке властољубивости раскида и последње жице братске свезе, којом се држала целина политичне странке. И у нас Срба чињени су покушаји за оснивање политичне странке; тако у Србији, приликом св. Андрејске скупштине у г. 1858., и у Војво

дини од г. 1848. па овамо. Ни у Србији ни у Војводини покушаји ти нису довели своје јунаке до оног положаја, у коме би се могла измерити и оценити права вредност вође једне политичне странке Србске. Али, наспрам искуства осталог света, који свесни Србин сме затворити очи пред могућности: да се једног дана и у нас која политична странка изметне у факцију са свима несрећама домаћег раздора?

Ми с наше стране незнамо, да се здравој свести друштва поузданије и достојније служити може, него онаким савезом духова за какав је „уједињена омладина Србска“ опредељена. Савез тај сједињава у себи све услове свесне слоге, а недаје појединим личностима и неколицини нимало могућности, да јавно поверење злоупотребе на обшту пропаст. Као што смо напред разложили, „уједињена омладина Србска“ тежи, да представи савез историје и предања, у којима је искуство и живот свију Срба који су пре нас живили, са наравима и потребама — духом и срцем — свега живећег Србства, и, даље, са науком и напредком што се простиру на целу будућност Србску и воде човечанском братству. Ту тежњу освештала је омладина својим прогласом и својом заставом — својим одлукама. А виделисмо како те одлуке непредстављају „премудрост“ ове или оне личности, него изражавају обште признате истине, обште право и обшту дужност Срба као људи, право свију и сваког на слободну изјаву ума, на слободан развијтак и усавршавање себе и рода свога. Табор под заставом „уједињене омладине Србске“ није табор у који се врбују шпекулантски добровољци, што час под овим, час под оним барјаком служе, него је табор грађанских и човечанских врлина, на којима се за вечност темељи морална, умна и сваколика животна снага друштва, које се из себе прерађа. Ако политичним странкама требају личне вође, „уједињена омладина Србска“ непризнаје за свог вођу ни једну личност: она се сама води — скупштином и штампом;

она незна за другу дисциплину, осим за дисциплину узајмног поштовања и обавештавања, дисциплину јавне контроле и јавне свести пред којом:

„Незнају се краљеви,
„Непознају цареви,
„Не иште се потребни,
„Не узносе богати, —

већ се суди

„Свим праведним и грешним.“

Дивна је и величанствена мисао уједињења свију живих сила „Младог Србства“ за овековечавање моралних и умних основа народне снаге и величине! Али колико је та мисао узвишена над сваком личном сујетом и партајском обманом: опет несмемо губити из вида тегобе, које стоје на путу њеном подпуном успеху у делу.

Тегобе те јесу тегобе самог народног положаја, Није то лак задатак, извидати ране које су столећа издубила у телу народа; није то незнатно пожртвовање које се иште, да би се кроз шуме непријатељских бајонета покупиле и надвезале испресецане жице народне свезе; није то обична озбиљност и енергија коју треба развијти, па да се искорене предрасуде, заблуде и мане, што су дуговременим робовањем под варварским јармом запаћене. С тога и ми неможемо се придружити онима, који, затварајући очи пред таквим тегобама, ишту да им представници „Младог Србства“ покажу за годину — и то прву годину — онакав успех, какав ни слободни народи у сретнијем положају и за више векова немогоше показати. Ми велимо, да је и само пробуђење тако величанствене тежње, какву представља заједнина омладине Србске, доста и предоста за овако кратко време и у овако изванредном положају народном. Та кад се пре годину дана поведе реч о уједињењу Србске омладине, небеше ли обшта жеља: „та да се само нађе ђетића који ће ту реч озбиљно прихватити!?“ И кад после неколико недеља више од 400 таквих ђетића видосмо, није ли се обшта жеља свела на само одржање

оне свести, која се на првој омладинској скупштини појавила? Па гле, већ друга омладинска скупштина колико и колико превазиђе жељу нашу! Толике сметње, притисак и гоњења са свију страна, и опет млађана војска просвете и напредка народног, несамо да се одржа на лањском броју, него се још уседмори. Од 400 нарастио је број њен за прву годину преко 3000 (в. телеграме из Београда у 76. бр. „Заставе". за 1867). Заиста, у оваким неприликама какве данас окружавају Србина, и десетице година да се посвете буђењу свести о самој потреби уједињења омладине, па неби много било; а колико још више имамо честитати омладини, кад она за годину дана показа толико бројна успеха за колико се десетице година изискују!

Велики је то успех за прву годину; али баш зато што је велики, треба да нас орабри, да и даље знатније успехе од уједињене омладине иштемо.

Свест о заједнини омладинској пробуђена је; сад треба да се та свест огледа и у сагласности дела на пољу јавног живота „Младог Србства." Ако је пре друге омладинске скупштине још било по којег брата, коме је требало разјасњавати: ко је омладина и шта она хоће, — данас, после одлука друге омладинске скупштине, које тако чисту, отворену и светлу боју дају застави уједињене омладине, сваком здравом разуму и поштеном срцу мора бити знано: шта значи уједињена омладина Србска. Љубав к истини; — светиња фамилије; — родољубље; — одушевљење за слободу и правду; поштовање себе, узајмно поштовање; — држање задане речи, поштовање обште воље, закона; — независан дух који протестује противу погажене правде, одбрањује угњетену слободу: — готовост на жртву за обшту светињу; — вредноћа и штедња; узајмност услуга; — човечанско братство; — вера у бољу будућност, у обште спасење: тај венац грађанских и људских врлина — ето шта значи уједињено „Младо Србство." Па у таком величанственом венцу, чији здрави разум и чије поштено срце да себе невиди?

Ми смо напред појединце разликовали врлине којима тежи уједињена омладина Србска; и радо би чули мишљење сваког другог брата. Само унапред одбијамо сваку реч која једино виче и грди, а ништа недоказује и неисправља; која сама никакву мисао неизражава, а на изражену мисао као најмљена ударa; која израз и слабости појединих личности брка са врлинама које се, истина, из личних умова развијају, али се над свима појединим личностима уздижу, да би се независно сјединиле у обшту свест, у јаван дух; одбијамо реч која јавна и разложена начела непоштује, докле сама и нема својих начела, а камо ли да би их и разлагала. Част с наше стране свачијем мишљењу, макар да га и неделимо; али где се никакво мишљење на среду неизноси, него се само „празнослови“, и туђе мишљење „оговара“ и „изопачава“: ту ми налазимо да је недостојно одговарати и препирати се.

XVI.

Да закључимо свој суд о нашем народном положају и о нашем народном уздању:

Народ Србски подељен је политично, али је сачувана његова морална и умна меднина; наше народно тело распето је, али је живо срце и жив је дух у њему. Непријатељска сила разорила је престо спољашње независности, деспотизам неда да се разцвати цвет унутрашње слободе; али су сачувани основи народне величине, остала је здрава клица грађанских врлина и крепка свест о народном позиву. Азијатско варварство крв нам пије и снагу сатире, Европска деморалазација живце нам млитави и савест успављује; али јуначка мишица Црногораца неуморно одбија варварску силу, а ослобођачка енергија Србије пробуђена је да оснажи изворе народног живота, докле се у лицу „уједињене омладине“ прикупљају све живе силе Србске, да би „на основу истине а са помоћу науке“ побратиле „Младо Србство“ са младом

Европом и новим светом, о чију се здраву свест разбијају таласи оног мора неправде и порока у које се стара деморализована Европа дави.

Јест, мучан је да неможе бити мучнији народни положај наш, непријатељи споља и унутра све крвнији од крвнијег; али опет није изгубљена нада Србска у бољу будућност. Изгубилисмо старе границе — цело очинско огњиште наше такорећи разнето је освојачким мачевима; грамзиве жеље „силних“ упраљају се и на последњи бусен отачбине наше; али, у заједнини „Младог Србства“ отварају нам се изгледи за нову безграничну отачбину, коју ни једна земаљска сила разорити ни отети неможе — отачбину истине и науке. Војска непријатељска обкољава нас са свију страна, пријатељски суседи забуњени су својом муком и невољом, моћна браћа на северу далеко од нас: али над нама лебди добри дух човечанског братства, што преживљује и надјачава сваку силу, која је „за времена.“ Све авети старежи зинуле су противу нас; али нас заштићује напредак времена, који будућност за себе има.

Јавна истина и наука, то је сва тајна нашег народног уздања. Истини отвори срце, науком се наоружај, па је на твојој страни последња победа, уједињена омладино Србска! Истином и науком утврдићеш братски савез народних и човечанских врлина, и онда ће подмлађена бујна сила народног живота залечити столетне ране, спојити растргнуте удове, ускрснути из гроба слободу народа Србског! Војска непријатељских мржња, лажи, клевета, порока, издајничких интрига, подлости, варварске нетолерантности и свирепих страсти бесниће све бурније противу тебе: али војска грађанских и човечанских врлина твојих победиће све до последњег непријатеље твоје; љубављу к истини победићеш сваку непријатељску мржњу и лаж; пред светињом фамилије расточиће се врази пороци; родољубљем побићеш издајничке интриге; поштовањем себе и узајмним поштовањем пробудићеш обшту пажњу на обште добро, и запалићеш

свети огањ одушевљења за слободу и правду, који ће у пепео сагорети сва јата робских лукавства и подлости; светињом задане речи уништићеш опасно лицемерство; независношћу духа узнећеш младе душе и срца до карактера јачих од свију несређа Србских; твоја готовост на жртву избавиће обшту светињу Србску од зијајућих непријатељских сила; вредноћом, штедњом и узајмношћу услуга отворићеш неисцрпиве изворе обштег блага, и осигурати народну собственост слободе; човечанским братством и вером у обште спасење овековечићеш род и прославити име Србско!

Одборници омладинске скупштине, јавни предавачи на омладинским катедрама, приређачи омладинских беседа и села, писаоци омладинских књига и листова: ви сте про свега позвани, да припомогнете утврдити заједнину врлина каквој у прошлости равне неби. Ту непомажу неколико обичних покушаја, да би се разбила војска столетних предрасуда, заблуда, глупости, погрешака и мана; него је нужна тврда енергија и неуморан дух, који је способан да се одрече спољашњег блеска и насладног уживања за љубав свете народне цели. Непомаже образовати само укус, него ваља из дубљине науке црпети рану за срце и ум. Непомажу умилне песмице на бродовима коју немају котве, и чија ветрила за сваким ветром лете, нити се праском фраза даје стишати бура страсти; него је нужна озбиљна и искрена реч, да би усред помрчине и упркос свима бурама јавна свест компасом била. Не деликатност језика, него деликатност савести питања је ваше. Изучавајте нарави и потребе народа, да би из душе и срца народу речи вадили; тако ћете припомоћи, да се удруже све живе силе, да сваки предео, свака варош и сваки дом Србски постане олтаром истине, науке и напредка. Од ваших усиљавања зависи много успех омладинске заједнине: прионите мушки к делу, као што доличи синовима јуначког и славног народа! Сваки корак напред на пољу заједничке радње „Младог Србства" вама ће се

у заслугу приписати; али и за сваки корак назад одговорност је на вама. Врлине душе и срца снага су и будућност Србска; развијтак тих врлина нека је цељ свију предузећа, предавањи, беседа, села, књижевних и научних послова ваших. Сталним држањем и јуначким пожртвовањем сачували су Црногорци аманет Србске независности, и одпочела Србија дело обштег народног ослобођења, — ћутањем немогу се ни у ово време очувати основи врлина што су нам од старих заостали, — прави браниоци истине и науке казују пресудно и отворену реч своју, жртвују „каријеру", пресецају мостове, спаљују лађе и руше са намером сва средства за повлачење: само таком јачином духа може се испунити и задана реч уједињене омладине Србске, за коју сте ви толико одговорни. Неуступајмо натраг, но корачајмо напред као рођена браћа неуморних Црногораца, као достојни синови непобедивих ослободитеља Србије, и као прави чланови младе Европе на којој будућност остаје.

Имамо једну реч и за свакога „ко је Србин и Србског имена."

Братско коло „Младог Србства" састављено је; њива народног напредка носи у себи здраво семе грађанских врлина. Јавни дух Србски заштићава млада клице тог семена; али да се те клице до снаге и цвета развију, нужна је сарадња свију живих сила народних. За ту сарадњу вапије јуначка крв којом је наплођена она њива што носи семе врлина: може ли непокварено срце, може ли чиста душа Србска да ту неиспуни дужност савести? Бити грешно створење, а неогрешити се, „нит је било, нити може бити", па није ни овде захтевати од грешних личности, да свака буде савршена свима врлинама; али ако сваки Србин неможе сједињавати у својој једној души и у своме једноме срцу све толике грађанске и човечанске врлине: нека сваки колико је способан и колико може припомогне испуњењу задатка уједињене омладине, па ето је испунио своју дужност. Неможе сваки бити тумачем свеколике истине, ни огледалом свеколиког пожр-

тковања за слободу и правду; али сваки може да се одрече и гнушава безстидног „разуверавања“ и лажи, интрига и клеве та, порочног уживања, издајничког продавања вероломног гажења задане речи и робовања горему од себе; сваки може да презире подле саможивце, који својом рђом и себе једу, а камо ли да неби и другоме од штете били; сваки може да нема никакве мешавине у деспотијоком целатству и неправди. И ако неможе сваки предњачити младом вером и јаким духом, може сваки да се неизузима из броја уједињене браће, кад је питање о обштој дужности. Задатак уједињене омладине обухвата све што Србина човеком чини и човечанску му будућност осигурава: само изрод и нечовек може се звати Србином, а небити учестником у делу народног напредка за који уједињена омладина Србска „на основу истине, а са помоћу науке“ ради.

Куцнуо је час, да се жалосном положају народном собственим Србским врлинама крај учини: да још последњи пут видимо: ко јесте, а ко није у братском колу Србства, ко јесте, а ко није пријатељ слободе и напредка — „ко је вера, ко ли је невера.“

Где је шта у овој књизи:

Страна.

На страни;	у врсти;	печатано је погрешно;	а треба;
218.	2. (озго)	слав	слава
221.	11. „	слободљачких	слободњачких
225.	3. „	човечанства?	човечанства
230.	20 и 19. (оздо)	једностраности про- тиву	једностраност про- тиву
233.	1. (оздо)	изражаала	изражава
238.	9. (озго.)	права	право
245.	3. (озго)	јаввости	јавности
251.	9. и 10. (озго)	трчани	трчали
256.	5. (озго)	садашњостн	садашњости
256.	6. „	напред ком	напредком
272.	1. „	евест	свест

Stanford University Libraries
3 6105 011 666 208